

Шарлотта Бронте
Учитель

Глава I
Вступна

Днями, переглядаючи в ящику стола папери, я знайшов копію листа, якого надіслав рік тому старому шкільному приятелеві:

«Дорогий Чарльзе!

Гадаю, коли ти і я були в Ітоні, ані тебе, ні мене не можна було назвати вельми популярними: ти був саркастичним, спостережливим, практичним та холоднокривним; власний портрет не наважуся зобразити, але не пригадую, щоби він був особливо привабливим — чи не так? Який тваринний магнетизм привабив нас один до одного — цього не знаю; звісно ж, я ніколи не відчував до тебе нічого подібного до почуттів Пілада й Ореста;[1] і маю всі причини вважати, що й ти позбавлений будь-яких романтичних почувань щодо мене. Та все ж опісля занять ми часто гуляли разом і багато розмовляли; коли темою наших бесід були наші товариші чи шкільні вчителі, ми розуміли один одного; коли я переходив на вищі матерії, захоплювався якимось прегарним чи пречудовим предметом живої або неживої природи, твоя в'їдлива холодність мене не зачіпала. Я почувався недосяжним для неї ТОДІ — так само, як чуюся ТЕПЕР.

Я давно тобі не писав, а ще довше не бачив тебе. На днях, випадково взявши газету вашого графства, натрапив у ній на твоє ім'я. І почав згадувати старі часи, подумки перебираючи події, які відбулися, відколи ми розсталися; отож сів і почав писати цього листа. Що ти робив відтоді, мені невідомо; але якщо захочеш, ти можеш дізнатись, як життя обійшлося зі мною.

Спершу, після закінчення Ітону, я зустрівся з дядьками по материнській лінії — лордом Тайндейлом і високоповажним Джоном Сікомом. Вони розпитували, чи ступлю я на шлях служіння церкві, й мій дядько — той, котрий аристократ, — у випадку, якщо я погоджуся, запропонував мені парафію в Сікомі, бо парафії тоді розподіляв він; натомість мій інший дядько, містер Сіком, натякнув, що коли стану ректором Сікому і Скайфа, мені дозволять узяти хазяйкою будинку та церковної парафії одну із шести моїх кузин, його дочок, котрі всі мені глибоко антипатичні.

Я відмовивсь і від парафії, і від шлюбу. Бути добрим священиком — хороша справа, але з мене вийшов би негожий духівник. Щодо дружини — навіть думка про те, щоби бути зв'язаним на все життя з однією зі своїх кузин, здавалася мені жакною. Вони всі, без сумніву, добре виховані й навіть гарненькі, але жодне виховання і ніякі їхні чари не зачепили в моїй душі й найтоншої струни. Я навіть подумати не міг про те, як проводитиму довгі зимові вечори у вітальні перед каміном парафіяльного будинку Сікому вічна-віч з однією з них — наприклад, з величною й статуєподібною Сарою — о ні! — я буду поганим чоловіком і за таких обставин ще й кепським священиком.

Коли я відкинув пропозиції обох моїх дядечків, ті спитали, що маю намір робити, і я відповів, що хочу подумати. Вони нагадали мені, що я не маю

статків і їх нізвідки чекати, й по довгеньких роздумах лорд Тайндейл суворо запитав, чи я, бува, не вирішив йти стопами свого батька та зайнятися торгівлею. Ні, подібних міркувань у мене не було. Не думаю, що склад мислення дав би мені змогу стати добрим торгівцем; мої смаки і честолюбство не сягають так далеко; але стільки презирства було у виразі обличчя лорда, коли він вимовив слово «торгівля», такий зневажливий сарказм вчувався в його тоні, що я раптово зважився. «Батько» було для мене лише ім'я, але мені не подобалося, коли це слово вимовляли так глумливо мені в обличчя. Поквапно, але чуйно я відповів: «Не можу вчинити краще, ніж наслідувати приклад батька; так, так, я стану торгівцем». Дядечки не заперечували; ми розсталися, відчуючи взаємну відразу. Знову подумки повертаючись до тієї розмови, я переконаюся, що мав цілковиту слухність, скинувши тягар Тайндейлової опіки, але було нерозумно негайно підставити плечі під інший гніт, до того ж невідомий, який міг виявитися ще непідйомнішим.

Я відразу ж написав Едвардові – ти знаєш Едварда – єдиному моєму братові, старшому за мене на десять років і одруженому з багатю донькою фабриканта. На той час він був власником фабрики і справи, якою батько займався до банкрутства. Ти, певно, знаєш, що мій батько, колись багатий, наче Крез, незадовго до смерті збанкрутував, і після його кончини мати півроку жила в злиднях, а її аристократичні братики не допомогли, бо вона образила їх своєю спілкою з Крімсвортом, фабрикантом із –ширського графства. Наприкінці шестимісячного терміну вона привела на світ мене, а сама його полишила – вважаю, не надто про це жалкуючи, бо тут для неї було мало надії та підтримки.

Родичі батька взяли під опіку Едварда; так само, аж до моїх дев'яти років, вони опікувалися мною. Саме тоді з'ясувалося, що звільнилося місце представника нашого містечка у графстві округу; містер Сіком претендував на цю посаду. Мій дядько Крімсворт як справжній тямковитий комерсант скористався можливістю і написав пристрасного листа кандидатові, стверджуючи: якщо він та лорд Тайндейл не погодяться зробити щось для підтримки осиротілих дітей своєї сестри, він викриє їхню жорстоку поведінку й зробить усе, щоб містера Сікома не було обрано. Сей джентльмен і лорд Т. надто добре знали, що Крімсворти рішучі та безкомпромісні. Вони знали також, що ті мали вплив в окрузі Х., тому під тиском обставин дядечки змушені були оплатити мені навчання. Мене послали в Ітон, де я й перебував десять років, і протягом усього цього часу ми з Едвардом жодного разу не бачилися. Коли він виріс, то взявся торгувати і займався своїм ремеслом з таким старанням, умінням та успіхом, що нині, у своїх заледве тридцять, він уже має солідні статки. Про все це мені відомо з нечастих коротких листів, які я отримував від нього три чи чотири рази на рік; усі листи містили ворожі випадки на адресу сім'ї Сікомів та певні докори мені за те, що я жив на щедроти цього дому. Спочатку, ще хлопцем, я не розумів, чому, залишившись без батьків, я не мав бути вдячним дядечкам Тайндейлу та Сікому за свою освіту, але дорослішаючи та поступово дізнаючись про стійку ворожість і ненависть, яку вони виявляли до мого батька аж до його смерті й знаючи про страждання моєї матері – про всю кривду, заподіяну нашій сім'ї – саме тоді я відчув сором від залежності, в якій опинивсь, і прийняв рішення ніколи не брати й шматка хліба з рук, що відмовили в найнеобхіднішому моїй матері, котра опинилася при смерті. Саме такими почуттями я керувався, коли відмовився від парафії в Сікомі та від спілки з моєю сестрою-патриціанкою.

Безповоротно порвавши з дядьками, я написав Едвардові; розповів йому, що сталося, та повідомив про свій намір піти його шляхом і зайнятися торгівлею; запитав також, чи не зможе він забезпечити мене роботою. У відповіді я не побачив схвалення мого рішення, але брат зауважив: якщо хочу, то можу прибути в графство -шир, і він побачить, «що можна для мене зробити стосовно роботи». Я приборкав усі почуття і навіть подумки заборонив собі критичні зауваження щодо його листа, спакував валізу й саквояж та негайно вирушив на північ.

Дощового жовтневого дня пополудні, після дводенної подорожі (залізниць тоді ще не було), я прибув у містечко N. Мені завжди чомусь здавалося, що Едвард живе в цьому містечку, але допитавшись, я дізнався, що в закопченому тупикові Бігбен-Клоус розташовані лише фабрика і склади містера Крімсворта; мешкає він за чотири милі від міста, у сільській місцевості.

Був пізній вечір, коли я вийшов коло воріт житла, на котре мені вказали як Едвардове. Коли наблизився до під'їзної алеї, то в непевних сутінках та похмурій імлі, котрі густішали, побачив, що будинок великий і ділянка землі навколо чимала. Зачекавши хвилю на галявині перед ганком, опершись об високе дерево в центрі, я з цікавістю оглянув Крімсворт Хол.

«Едвард багатий, – розмірковував. – Я так і думав, що йому добре ведеться, але навіть не уявляв, що він – господар аж такого великого маєтку.»

Враз відкинувши всі свої домисли та припущення, я наблизився до парадного входу і подзвонив. Слуга відчинив двері; я назвав себе; він забрав у мене промоклу накидку і саквояж та ввів у кімнату, за вмеблюванням схожу на бібліотеку, де палахкотів яскравий вогонь у каміні, а на столі горіли свічки. Він повідомив, що хазяїн ще не повернувся з ярмарку в N., але вже за півгодини напевно буде вдома.

Полишений сам на себе, я вмовстився поруч із каміном у м'якому зручному кріслі, обтягнутому червоним сап'яном; і поки мої очі стежили за спалахами полум'я на розжарених вуглинах та часточками попелу, що з однаковими інтервалами осідали на цеглини перед вогнищем, розум був зайнятий припущеннями стосовно майбутньої зустрічі. У ній багато що було сумнівним, проте одне цілком певним – мені у жодному разі не загрожує жорстоке розчарування; від цього мене убезпечувала поміркованість моїх сподівань. Я аж ніяк не очікував братерської ніжності, що ллється через край. Едвардові листи були не такими, котрі породжують подібні розчарування або дають їм зміцнити. Та все ж, сидючи отак в очікуванні, був схвилюваний – надто схвилюваний – сам не знаю, чому. Моя рука, яка так не звикла стискати долоні рідних, міцно зціпилася, щоб заспокоїти дрож, викликану нетерпінням.

Думаючи про своїх дядечків і гадаючи, чи Едвардова байдужість дорівнюватиме їхньому холодному презирству, я почув, як ворота під'їзної алеї відчинилися й застукотіли колеса карети, наближаючись до будинку: це приїхав містер Крімсворт; збігло кілька хвилин, і по короткому діалозі у холі між ним та слугою біля дверей бібліотеки почулися кроки – вони сповістили, що йде господар будинку.

Я все ще зберігав нечіткі спогади про Едварда – такого, яким він був десять років тому – високого, жилавого, несформованого юнака. ТЕПЕР же, коли я підвівся з крісла й обернувся до дверей бібліотеки, то побачив привабливого чоловіка міцної статури, зі свіжим кольором обличчя, гарної будови й атлетичних пропорцій; уже перший побіжний погляд давав відчуття гострого проникливого розуму та швидкості реакції, що проступали як у його рухах, так і в поставі, у погляді й загальному виразі обличчя. Він коротко привітався зі мною і в момент потискання рук оглянув мене з голови до ніг; потім всівся в сап'янове крісло і кивнув, щоб я також сідав.

– Я чекав на вас у конторі в Бігбен-Клоус, – мовив Едвард; я помітив, що його голос мав якийсь різкий акцент, можливо, притаманний йому взагалі; звуки були гортанними, характерними для північної говірки, що різало мені слух, бо я звик до сріблястого звучання мови півдня.

– Власник постоялого двору, де зупинився диліжанс, скерував мене сюди, – відповів я. – Спочатку в мене виникли сумніви, чи правильно він мене зрозумів, адже я не знав, що ви маєте такий особняк.

– О, все гаразд! – відповів він. – Однак мені довелося провести в конторі зайвих півгодини, очікуючи вас – оце й усе. Вважав, що ви прибудете восьмигодинним диліжансом.

Я висловив жаль, що йому довелося чекати; він не відповів, але поворушив вугілля у каміні, намагаючись за цим жестом приховати роздратування; потім знову озирнув мене.

Внутрішньо я був задоволений від того, що в перші хвилини нашої зустрічі не виявив ані теплоти, ані запалу, натомість привітав цього чоловіка спокійно і безпристрасно.

– Чи ви остаточно порвали з Тайндейлом та Сікомом? – поспіхом поцікавився він.

– Не думаю, що надалі спілкуватимуся з ними; гадаю, відмова від їхніх пропозицій є непереборною завадою для наших подальших стосунків.

– Але, – продовжив він, – починаючи наше спілкування, хочу вам нагадати, що «ніхто двом панам служити не може».[2] Знайомство з лордом Тайндейлом несумісне з будь-якою допомогою від мене.

Коли Едвард урешті поглянув на мене, в його очах було щось схоже на безпричинну погрозу.

Не схильний йому відповідати, я вдовольнився внутрішнім монологом стосовно того, як відрізняється спосіб мислення різних людей. Не знаю, як розцінив містер Крімсворт моє мовчання – вважав це проявом непокори чи ж свідченням того, що мене залякала його безапеляційність. Він довго та пильно вдивлявся у мене, потім зненацька різко встав.

– Завтра, – мовив він, – я зверну вашу увагу на ще кілька моментів, але зараз час вечеряти, місіс Крімсворт, напевно, вже чекає; ви йдете?

Великими кроками він вийшов з кімнати; я поспішив за ним. Ідучи через хол, я розмірковував, якою може бути місіс Крімсворт.

«Чи вона, — думав я, — така ж ворожа до всього, що подобається мені, — така ж, як Тайндейл, Сіком і всі міс Сіком — така сама, як цей люблячий родич, що крокує попереду? Чи все-таки краща? Чи варто мені у розмові з нею виказати хоч частинку свого справжнього «я», чи...?»

Усі подальші припущення зненацька обірвалися, бо я врешті зайшов у їдальню.

Лампа, що горіла під абажуром з матового скла, освітлювала привітну кімнату, обшиту дубом; вечір була на столі поруч з каміном; коло нього стояла, ніби очікуючи на наш прихід, леді: молода, висока, гарної статури; її сукня була красивою та модною — наскільки можна судити з першого погляду. Вона весело привіталася з містером Крімсвортом і дорікнула йому — чи то грайливо, чи то ображено — за запізнення; її голос (я завжди зважаю на голоси при оцінюванні характерів) був приємний, що, на мою думку, свідчило про життєрадісність. Містер Крімсворт невдовзі обірвав її енергійні докори поцілунком — поцілунком нареченого (вони ще й року не були одружені); леді в чудовому настрої зайняла своє місце за столом. Нарешті усвідомивши мою присутність, вона попросила пробачення за те, що не помітила мене раніше, і потиснула руку, як чинять усі леді, коли перебувають у хорошому настрої, який змушує їх бути привітними з усіма, навіть з найбільш байдужими для них знайомими. Тепер я міг розгледіти, що в неї свіжий колір обличчя, риси дрібні, але приємні; волосся руде — цілковито руде. Вони з Едвардом багато розмовляли, і тон їхньої бесіди нагадував грайливу суперечку. Леді була стурбована або вдавала стурбованість від того, що він цього дня запрягав норовливого коня у двоколку; а чоловік висміював її страхи. Часом вона зверталася до мене.

— Містєре Вільяме, хіба ж це не безглуздо з боку Едварда казати таке? Він стверджує, що об'їжджатиме Джека і — жодного іншого коня; тим часом ця тварина сьогодні вже двічі скинула його з себе.

Вона ледь шепелявила, і це було мило, хоча й трохи по-дитячому. Невдовзі я помітив також, що у виразі її обличчя та дрібних рисах є щось навіть не дівоче, а радше дитяче, і воно в поєднанні з легкою шепелявістю було, без сумніву, особливо привабливим для Едварда, й можливо, також для багатьох інших чоловіків; але не для мене. Я ловив її позирки, сподіваючись побачити там розум, який не міг помітити в обличчі чи почути у розмові; цей погляд був веселий, але неглибокий; інколи я бачив живість, марнославство, кокетство, що проглядали крізь райдужну оболонку очей, але даремно я шукав в її погляді душу.

Я не шанувальник східної краси: білі шийки, кармінні вуста й щічки, хвилі яскравих кучерів недостатні для мене без іскри Прометея, яка житиме й тоді, коли троянди та лілії зів'януть, а волосся торкнеться сивина. Під променями сонця, в достатку, квіти цвітуть добре; але скільки дощових днів буває в житті — суцільні листопади нещастя, коли і вогнище людини, і її домівка закрижаниють, якщо не зігриває їх ясне, підбадьорливе світло інтелекту.

Після ретельного вивчення чистого аркуша обличчя місіс Крімсворт моє мимовільне глибоке зітхання провістило розчарування; вона ж розцінила його як захоплення своєю красою, а Едвард, котрий вочевидь пишався багатотою та вродливою молодотою дружиною, метнув на мене погляд — чи то глузливиий, чи то лютий.

Я відвернувся від обох і, змученим оком обвівши кімнату, помітив дві картини в дубових рамах, що висіли по обидва боки від каміна. Не беручи більше участі в жартівливиій розмові, що вели містер та місіс Крімсворт, я зосередився на вивченні картин. Це були портрети леді й джентльмена; обоє вони були вдягнені в костюми за модотою двадцятилітньої давності. Портрет джентльмена висів в тіні, тож я не міг як слід його роздивитись, образ леді повністю освітлювала притінена лампа. Я впізнав це обличчя — бачив його в дитинстві. Це була моя мати; обидві картини становили єдині вцілілі родові цінності з майна мого батька.

Пригадував, що це обличчя радувало мене в дитинстві, але тоді я ще не розумів цього. Тепер знав, як нечасто зустрічаються подібні лиця й сповна оцінив вдумливиий і водночас лагідниий його вираз. Серйозні сірі очі зачаровували мене, а риси обличчя дихали правдивістю та ніжністю. Я пошкодував, що це лише картина.

Невдовзі полишив містера й місіс Крімсворт на самих себе. Слуга провів у відведену для мене кімнату; зачиняючи її двері, я відмежувався від усіх — і від тебе, Чарльзе, також.

Тому до побачення — поки що.

ВІЛЬЯМ КРІМСВОРТ».

На цього листа я так і не отримав відповіді. Ще до його одержання мого друга призначили в одну з колоній, і він був уже на шляху до місця служби. Що стало з ним потім, я так ніколи і не дізнався.

Нині маю вільниий час, котриий планував витратити на свого друга, але тепер присвячу його широкій публіці. Моя розповідь не надто захоплюча; більше того, в ній нема чудес; але вона може зацікавити людей, які важкою працею здобувають собі хліб насущниий у тій же царині, що і я; мій досвід багато в чому нагадуватиме їм власниий. Оскільки наведениий лист був лише вступом, то я продовжую.

Глава II

Чудовиий жовтневиий день перейшов у туманниий вечір, що був свідком мого знайомства з Крімсворт Холом. Я встав рано і пішов на прогулянку на луг, що оточував будинок, — більше схожиий на парк. Осіннє сонце, піднімаючись над пагорбами -ширського графства, освітлювало прегарну місцевість: брунатні ліси та родючі землі, з яких щойно зібрали врожай, урізноманітнені пагорбами; річечку, що струменіла поміж лісами, в якій відсвічуваалося холодне жовтневе сонце й небеса; вздовж берегів виднілись із однаковими проміжками високі, циліндричної форми димарі, подібні на струнки округлі вежі, що вказували на розташування фабрик, захованих за кронами дерев; тут і там стояли великі будинки, схожі на Крімсворт Хол, котрі займали найкращі місця на пагорбах; місцевість у цілому виглядала веселою та плодючою, зі слідами активної людської діяльності. Парові

двигуни, торгівля та механізми давно позбавили її романтики й усамітнення. За п'ять миль звідси, в чашоподібній долині серед низьких пагорбів лежало велике місто N. Густа пара постійно висіла над місцевістю — тут був розташований Едвардів «концерн».

Я змусив себе уважно оглянути панораму, спонукав розум оцінити побачене та дійшов висновку, що все це не радує моє серце і не вселяє жодних сподівань, які мала б відчувати людина, котра має перед собою сценарій свого життєвого шляху, — і я сказав собі: «Вільяме, ти повстаєш проти обставин; ти телепень і сам не знаєш, чого хочеш; ти вибрав торгівлю — тож станеш торгівцем. Поглянь-но!». І подумки продовжував: «Поглянь на кіптяву в цій низині й усвідом, що це — твоє робоче місце. Тут ти не зможеш мріяти; не зможеш розмірковувати та теоретизувати — тут ти лише працюватимеш!».

Налаштувавши себе подібним чином, я повернувся в будинок. Брат був у ідальні. Я зустрівся з ним стримано — не зміг бути веселим; він стояв на килимку спиною до вогню: як багато я прочитав у виразі його обличчя, коли ми зустрілися поглядами і я наблизився до нього, щоби побажати йому доброго ранку; настільки це суперечило моїй натурі! Він уривчасто відповів «Доброго ранку!» й кивнув мені; потім не взяв, а радше схопив газету зі стола і почав читати з виглядом хазяїна, котрий шукає приводу уникнути нудної розмови з підлеглим. Добре, що я прийняв рішення цього разу все стерпіти, інакше його поведінка зробила б нестерпною ту відразу, яку я намагався подолати. Я окинув поглядом його міцну статуру та могутні пропорції — й побачив власне відображення у дзеркалі над каміном; порівняння мене розважило. Обличчя моє нагадувало братове, хоч я й не був таким гарним: риси мав менш правильні; очі темніші, а чоло вище і за будовою значно поступався йому — тонший, тендітніший і нижчий. У фізичному розвитку Едвард перевищував мене всім і якби він переважав мене ще й розумово, то я мусив би бути його рабом — бо не міг сподіватися на його лев'ячу великодушність стосовно слабшого за себе; холодні корисливі очі Едварда й сувора, непривітна манера підказували мені, що він буде нещадним. Чи мав я достатньо сили духу, аби поборотися з ним? Я не знав цього, бо ще не спробував.

Прихід місіс Крімсворт на мить відволік мене від цих думок. Вона чудово виглядала у білій сукні; обличчя й убрання сяяли ранковою свіжістю нареченої. Я звернувся до неї з тим відтінком невимушеності, на який, здається, мав право після її вчорашньої легковажної веселості, але вона відповіла холодно та стримано; чоловік уже дав їй настанови — вона не повинна бути надто фамільярною з його клерком.

Щойно закінчився сніданок, як містер Крімсворт дав мені зрозуміти, що незабаром до дверей буде подано двоколку; за п'ять хвилин я маю бути готовий поїхати з ним в N. Я не змусив його чекати, і невдовзі ми вже мчали дорогою. Він правив тим самим брикливим конем, щодо якого напередодні місіс Крімсворт висловлювала неабиякі сумніви. Кілька разів Джек намагався показати свій норов, але енергійне й рішуче застосування батога безжалісною рукою хазяїна спонукало тварину до покірності, й Едвардові розширені ніздрі свідчили про його перемогу в цьому протистоянні; протягом нашої недовгої поїздки він мало говорив і лише час від часу розтуляв рота, щоб вилаяти коня.

Коли ми в'їхали в N., там панували галас і метушня; ми проминули чистенькі вулиці, де розташовувалися житлові будинки й крамниці, церкви та громадські заклади — потім полишили все це й звернули в район фабрик і складів; звідти крізь масивні ворота в'їхали на велике, вимощене бруківкою подвір'я, і от ми вже у Бігбен Клоус, і фабрика лежить перед нами, вивергаючи сажу з довгої труби та здригаючись крізь товсті цегляні стіни всіма своїми залізними нутрощами. Робітники снували туди й сюди; вантажили візки. Містер Крімсворт поглянув довкола; він, здається, вже з першого погляду збагнув усе, що відбувається, вийшов з екіпажу і, полишивши двоколку та коня чоловікові, котрий поспішив узяти віжки з його рук, кивнув мені, аби я йшов за ним у контору. Ми увійшли: як відрізнялося це місце від світлиць Крімсворт Холу! Це було місце для роботи, з голою дощаною підлогою, залізною шафою, двома високими конторками і табуретами та кількома стільцями. За одним із столів сидів клерк, який, побачивши хазяїна, поспіхом зняв шапку і за мить уже знову був поглинутий роботою — не знаю, якою саме — писаниною чи підрахунками.

Знявши плаща, містер Крімсворт сів коло вогню. Я залишився стояти край каміна; потім він сказав:

— Стейтоне, залиште нас; я маю обговорити справи з цим джентльменом. Повернетеся, коли почуєте дзвінок.

Чоловік за конторкою підвівсь і вийшов, зачинивши за собою двері. Містер Крімсворт поворушив вугілля в каміні, склав руки і так сидів, замислившись — уста стиснуті, брови нахмурені. Мені не залишалося нічого іншого, крім спостерігати за ним — як гарно вирізьблені його риси! який він красень! І як не в'язалося з цією гармонією вузьке й важке чоло!

Повернувшись до мене, він різко сказав:

— Ви приїхали сюди, у -ширське графство, навчатися торгівлі?

— Так.

— Ви вже визначились остаточно? Відповідайте мені негайно!

— Так!

— Я не зобов'язаний вам допомагати, але, якщо ви мені підійдете, то в мене є вільне місце. Візьму вас із випробувальним терміном. Що ви можете робити? Чи знаєте щось, окрім нікому не потрібних дурниць, якими вас напхали в коледжі — грецької, латини тощо?

— Я вивчав математику.

— Нісенітниці! Сумніваюся, що вас справді чогось навчили!

— Можу читати й писати французькою та німецькою.

— Гм! — хвилину він розмірковував, тоді відчинив ящик стола коло себе, витягнув звідти листа і подав мені.

— Ви можете це прочитати? — запитав.

Це був діловий лист німецькою; я його переклав; не можу сказати, чи містер Крімсворт залишився задоволений — вираз його обличчя не змінився.

— Добре, — проказав він після паузи, — що ви ознайомлені хоч з чимось корисним; з чимось, що дасть вам змогу заробляти на життя. Оскільки ви знаєте французьку та німецьку, візьму вас другим клерком, щоб вести нашу ділову кореспонденцію із закордоном. Призначу вам хорошу платню — 90 фунтів на рік — і ось що, — продовжував він, підвищуючи голос, — послухайте раз і назавжди те, що хочу сказати про наші родинні зв'язки та всю цю дурню! Я не бажаю нічого про це чути; мені нема до цього діла! Я нічого вам не подарую лише на тій підставі, що ви мій брат; якщо ж побачу, що ви нетямущий, недбалий, розпусний, бездіяльний чи маєте недоліки, що йдуть урозріз з інтересами мого дому, то звільню вас так само, як звільнив би будь-якого іншого службовця. Дев'яносто фунтів на рік — прекрасна зарплата, тому очікую, що ви цінуватимете ці гроші й пам'ятатимете про те, що будь-яка діяльність у моїй справі оцінюється лише з погляду практичної доцільності — всі звички, почуття та думки мають бути підпорядковані їй. Ви мене зрозуміли?

— Частково, — відповів я. — Думаю, ви хотіли сказати, що я отримуватиму гроші лише за роботу; мені не слід очікувати милості від вас, і я не повинен розраховувати на вашу допомогу, крім того, що зароблю сам; це мені чудово підходить, і на цих умовах я погоджуюся бути вашим службовцем.

Повернувшись, я попростував до вікна; цього разу не глянув ув його обличчя, аби побачити реакцію. Цього так і не дізнався, але мені було байдуже.

Після кількахвилинного мовчання він знову почав:

— Можливо, ви розраховуєте жити в Крімсворт Холі та їздити зі мною на роботу в екіпажі. Але хочу довести до вашого відома, що це було б украй незручно для мене. Адже інколи мені потрібне вільне місце в екіпажі для гостя, якого я з ділових міркувань захочу розмістити на день-два у своєму маєтку. Тому вам слід пошукати квартиру в N.

Відійшовши від вікна, я знову наблизився до каміна.

— Звісно ж, я шукатиму житло в N., — відповів я. — Мене також не влаштовує проживання в Крімсворт Холі.

Сказав це спокійно. Я завжди говорю спокійно. Однак очі містера Крімсворта зблиснули гнівом. І він узяв реванш дивним способом. Повернувшись до мене, сказав грубо:

— Думаю, що ви бідні; як маєте намір жити, доки не отримаєте квартальну платню?

— Яюсь впораюся, — пробурмотів я.

— То як ви збираєтеся жити? — повторив він уже голосніше.

— Як зможу, містере Крімсворте.

— Залізете в борги з ризиком для себе — ось як, — продовжив він. — Звідкіля мені знати — можливо, у вас аристократичні замашки; але якими б не були ваші звички, облиште їх; нічого такого я тут не потерплю і ніколи не дам вам зайвого шилінга, яких би боргів ви не наробили — пам'ятайте про це!

— Так, містере Крімсворте; ви переконаєтеся, що в мене чудова пам'ять.

Я більше нічого не додав. Не думаю, що то був сприятливий час для довгих розмов. Інстинктивно відчував, що безумством було б часто давати вихід своїм почуттям перед такою людиною, як Едвард. І сказав собі: «Я підставляю чашу терпіння під це невинне капання, і вона постійно стоятиме там доти, поки не переповниться; тим часом повинен набратися витримки. Поки що беззаперечними є дві реальності. Я здатний виконувати роботу, яку доручив мені містер Крімсворт; я можу сумлінно заробляти собі на хліб, і цієї платні достатньо, щоб прожити. І якщо мій брат вирішив грати переді мною роль пихатого й суворого хазяїна, то це його провина, а не моя, і чи повинні його несправедливість та недоброчинність одразу відвернути мене від дороги, яку я собі обрав? Адже я щойно ступив на цей шлях і стою лише на його початку — досягнення кінцевого пункту має забезпечити мені успіх».

Поки я отак розмірковував, містер Крімсворт подзвонив. Його перший клерк тепер знов увійшов.

— Містере Стейтоне, — сказав мій брат, — покажіть містерові Вільяму листи від «братів Фосс» і дайте йому копії відповідей англійською; він їх перекладе.

Містер Стейтон, чоловіка років тридцяти п'яти, з обличчям водночас лукавим і отупілим, поспішив виконати його наказ: розклав листи на столі, за який я відразу ж усівсь і зайнявся перекладом відповідей з англійської німецькою. Робив це з великим задоволенням — бо ж заробляв собі на життя; і це задоволення не отруїла присутність роботодавця, котрий певний час стояв, спостерігаючи за тим, як я працюю. Думаю, він намагався розкусити мій характер, але я почувався так упевнено під його пильним оком, ніби на мені був шолом зі спущеним забралом; чи, радше, я демонстрував самовладання з тією ж упевненістю, з якою показував би неосвіченій людині листа, написаного грецькою мовою; той бачитиме рядки та домислюватиме характери, але нічого з того не второпав; моя сутність — не його сутність, і прояви її для нього — як слова іноземної мови. Спонтанічний, він різко повернувся і полишив контору; того дня він повертався лише двічі; кожного разу змішував собі бренді з водою і випивав напій; його складові він діставав з буфету, що стояв збоку від каміна. Поглянувши на мої переклади — він міг читати і французькою, і англійською — знову мовчки вийшов.

Глава III

Я був вірним, пунктуальним і старанним другим клерком у Едварда. Усе, що він мені доручав, намагався виконувати добре. Містер Крімсворт ревно шукав недоліки, але не знаходив жодного; він змусив Тімоті Стейтона, свого головного й улюбленого клерка, наглядати за мною. Тіма спіткала невдача, бо я був не менш акуратним, аніж він, але кмітливішим. Містер Крімсворт розпитувався, як я живу і чи не вліз у борги — але ні, я розраховувався з хазяйкою вчасно. Винайняв невеличке помешкання, за яке примудрявся платити

зі своїх крихітних заощаджень — накопичених ще в Ітоні кишенькових грошей; оскільки просити грошову допомогу мені завжди було неприємно, то рано навчивсь економити, відмовляючи собі в усьому й старанно розподіляючи місячне утримання, аби уникнути небезпеки просити додаткових грошей. Пам'ятаю, багато хто тоді вважав мене скнарою, але я втішав себе тим, що краще нехай мене не зрозуміють тепер, аніж знехтують мною згодом. Цього разу мене було сповна винагороджено; я вже і раніше отримував подібне «задоволення»: при розставанні з розгніваними дядечками один з них кинув мені на стіл п'ятифунтову банкноту, яку я там і залишив — заявивши, що всі мої дорожні витрати вже оплачені. Містер Крімсворт уповноважив Тіма дізнатися, чи не має моя хазяйка якихось скарг стосовно моєї поведінки. Та відповіла, що в неї склалося враження, ніби я дуже релігійна людина, і запитала Тіма, чи, на його думку, не маю наміру колись присвятити себе служінню церкві; бо, як висловилася вона, в неї вже мешкали пожильці — вікарії, але їм було далеко до моїх урівноваженості та спокою. Тім сам був «релігійною людиною»; він належав до церкви «Об'єднаних методистів», що не заважало йому бути водночас і закоренілим негідником; тому, наслухавшись про моє благочестя, він пішов від хазяйки геть спантеличений. Розповівши про все почуте містерові Крімсворту — джентльмену, котрий сам не вчащав до церкви і поклонявся зовсім не богові, а радше мамоні — той використав здобуту інформацію як зброю, щоб вивести мене з рівновати. Він розпочав із завуальованих кепкувань, котрі я спочатку не розумів, аж поки моя квартирна хазяйка не передала мені розмову з містером Стейтоном; це розплющило мені очі й тепер я приходив у контору вже підготовленим; мені вдавалося відбивати саркастично-богохульні випадки, прикриваючись щитом непробивної байдужості. Невдовзі братові набридло цілитись у статую; проте стріл своїх він не викинув, а заховав їх у сагайдак.

За весь час моєї служби я лише раз отримав запрошення в Крімсворт Хол. Це була велика вечірка з нагоди дня народження хазяїна; він звик запрошувати своїх клерків на подібні святкування і тому ніяк не міг оминати мене; однак мною старанно нехтували. Місіс Крімсворт, елегантно одягнена в атлас і мереживо, сяючи молодістю та здоров'ям, удостоїла мене лише побіжним кивком; ясна річ, що сам Крімсворт зі мною навіть не заговорив; мене не познайомили зі жодною з юних леді, котрі, огорнені сріблястими хмарками білого серпанку та мусліну, сиділи рядком на протилежному боці довгої та великої кімнати; фактично я був ретельно ізольований від усіх і міг лише спостерігати за сяючими хмарками навпроти; втомившись від блиску, почав вивчати малюнок на килимі. Містер Крімсворт, стоячи перед каміном та опершись плечем на його мармурову полицю, оточений групою гарненьких дівчат, з якими весело розмовляв, — містер Крімсворт з висоти свого становища нарешті поглянув на мене. Вигляд у мене був стомлений та самотній, і тримався я радше як полишений усіма учитель чи гувернер; брат мій залишився задоволений.

Почалися танці. Я дуже хотів бути відрекомендованим котрійсь із цих милих і розумних дівчат, а, отже, мати змогу продемонструвати, що також можу щось відчувати та вмію підтримувати невимушену світську бесіду і що, зрештою, я не колода чи предмет умеблювання, а діяльна, мисляча й наділена почуттями людина. Повз мене пропливали в танку усміхнені обличчя і граційні фігурки, але усмішки призначалися не мені, а невагомі фігурки перебували в обіймах інших рук — не моїх. Я відвернувся, страждаючи, полишив танцюючих і попрямував ув обшиту дубом їдальню. Ані ниточка симпатії не поєднувала мене зі жодною живою істотою в цьому будинку.

Пошукавши очима, я нарешті знайшов портрет матері. Витягнув із свічника тонку воскову свічку і підніс її ближче до картини. Довго й уважно вдивлявся у портрет, і душа моя поринула йому назустріч. Я зауважив, що мати передала мені багато своїх рис — те саме чоло, ті ж очі, такий самий колір обличчя. Інколи навіть досконала краса не так тішить людське самолюбство, як згладжена та пом'якшена подібність до самого себе; з цієї ж причини батьки самовдоволено шукають у рисах облич своїх доньок власні риси і втішно знаходять їх, хоча й у м'якшій формі та делікатних обрисах. Я саме розмірковував, як би цю картину — таку знаменну для мене — сприйняв сторонній спостерігач, коли голос позаду мене промовив:

— Гм-м! У цьому обличчі відчувається розум!

Я повернувся; позаду мене стояв високий чоловік — молодий, хоча й років на п'ять-шість старший за мене; зовнішність його в жодному разі не можна було назвати звичайною; оскільки зараз я не схильний детально змальовувати його портрет, то читач має вдовольнитися лише ледь окресленим силуетом, бо тільки це я й розгледів тієї миті; не помітив ані кольору його очей, ані форми брів; бачив лише постать та обриси тіла; також примітив його тонкий кірпатий ніс, але навіть цих небагатьох загальних спостережень було достатньо, щоб упізнати його.

— Доброго вечора, містере Гансдене, — промимрив я, вклонившись, і, як сором'язливий йолоп, повернувся, щоб іти геть — чому? Просто тому, що містер Гансден був промисловець і власник фабрики, а я — звичайний клерк, інстинкт спонукав мене уникати тих, хто стоїть вище за становищем. Я часто бачив Гансдена у Бігбен Клоус, куди він мало не щотижня приходив у справах, які вів із містером Крімсвортом, але ніколи з ним не розмовляв — так само, як і він зі мною; і мимоволі відчував до нього недоброзичливість, тому що він не раз ставав німим свідком образливих випадів Едварда проти мене. Я був переконаний, що він сприймає мене лише як боязкого раба: ось чому тепер уникав розмови з ним.

— Куди ви? — запитав він, коли я намагався прослизнути повз нього.

Я вже мав нагоду помітити, що містер Гансден говорив різко, і вперто казав собі: «Він думає, що з бідним клерком може не церемонитись; але я не такий догідливий, як він вважає, тому його груба невимушеність мені зовсім не до вподоби».

Я щось йому відповів — радше байдуже, ніж увічливо, але не зупинився. Він незворушно перепинив мені шлях.

— Залишіться ще трохи, — мовив він, — у залі так душно; крім того, ви ж не танцюєте — у вас нема пари.

Він мав слухність, і поки говорив, ніщо в ньому — ні його вигляд, ані тон, ані манера звертання не відштовхували мене; моє amour-propre[3] було вмиротворене; він звертався до мене не з поблажливістю, а тому, що, зайшовши в їдальню, аби освіжитися, потребував когось, з ким можна було для розваги перекинутися кількома словами. Ненавиджу, коли до мене ставляться поблажливо, проте люблю робити ласку; я залишився.

— Чудова картина, — продовжував він, знову повертаючись до портрета.

— Чи не здається вам обличчя гарненьким?

— Гарненьким? О ні! Як може бути гарним обличчя із запалими очима та високими вилицями? Але воно своєрідне і змушує замислитися. З цією жінкою, якщо б вона жила, можна б поговорити не лише про сукні, візити та компліменти.

Я мовчки погодився з ним. А він продовжував:

— Не скажу, що мені подобаються такі обличчя; тут не вистачає сили характеру, і в цих устах забагато чут-ли-во-сті (він так і вимовив — протяжно та округлюючи губи); крім того, в неї на чолі написано, що вона аристократка, це видно і з її постави; ненавиджу ваших аристократів.

— Тож ви вважаєте, містере Гансдене, що аристократичне походження проглядається навіть у будові тіла та рисах обличчя?

— До біса благородне походження! Хто б мав сумніви, що нащадки знатних сімейств мають «особливу будову тіла та риси обличчя» — так само, як ми, комерсанти -ширського графства, маємо свої! Але які з них кращі? Ясна річ, що не їхні. Щодо їх жінок, то тут усе трохи інакше: вони плекають красу з пелюшок і завдяки догляду та вихованню можуть навіть досягти в цьому досконалості — як от одаліски Сходу. Але й тут їх переваги вельми сумнівні. Порівняйте фігуру леді на портреті з місіс Крімсворт — хто породистіший?

Я спокійно відповів:

— Порівняйте себе з містером Крімсвортом, містере Гансдене!

— О, Крімсворт краще збудований, ніж я; в нього пряміший ніс, вигнуті дугою брови й таке інше; але ці переваги — якщо це переваги — він успадкував не від матері-аристократки, а від батька, старого Крімсворта, котрий, як каже МІЙ батько, працював простим -ширським фарбувальником, який лише наливав індиго[4] в чан, але водночас був найгарнішим чоловіком у всьому графстві Йоркшир. Це ти, Вільяме, у кінцевому рахунку в своїй сім'ї аристократ, а не твій братик-плебей.

Різка манера містера Гансдена висловлюватися мені радше подобалась, ніж навпаки; я з ним почувався невимушено. Тож з інтересом продовжував розмову.

— Звідкіля вам відомо, що я брат містера Крімсворта? Я думав, що ви, як і всі інші, вважаєте мене лише бідним клерком.

— Так усі ми й вважаємо; хто ж ви, як не бідний клерк? Ви працюєте на містера Крімсворта, і він платить вам заробітну плату — жалюгідну платню.

Я мовчав. Тепер слова Гансдена межували із зухвалістю, проте його манера висловлюватись аж ніяк не ображала мене — вона лише розпалювала мою цікавість; я хотів, аби він продовжував, що він і зробив трохи згодом.

— Світ влаштований безглуздо, — протягнув він.

— Чому ж, містере Гансдене?

— Я знав, що ви це запитаете; ви й самі є яскравим прикладом тієї безглуздості, про яку говорю.

Мені хотілося, щоб він пояснив свої слова з власної волі, без будь-якого мого спонукання, тому я продовжував мовчати.

— Чи справді ви хочете стати торгівцем? — запитав він.

— То було моїм серйозним наміром три місяці тому.

— Хм-м! Тим більш нерозумно — хіба у вас обличчя комерсанта! Хіба ж це лице ділової людини?

— Моє обличчя таке, яким його сотворив Господь, містере Гансдене!

— Господь ніколи не призначав ані вашого обличчя, ні вашої голови для ширського графства! Скільки гуль тут можуть набити собі ваші ідеалізм, самооцінка, сумлінність? Утім, якщо вам подобається Бігбен Клоус, залишайтеся; це ваша справа, не моя.

— Можливо, в мене нема вибору.

— Ну, мені до цього байдуже; мені все одно, куди ви підете і що робитимете; я вже трохи охолов — і знову танцюватиму; он там у кутку дивана, поруч з матусею, бачу дуже гарненьку дівчину; думаю, що я вмить відхоплю її як партнерку! А он і Ведді — Сем Ведді накинув на неї оком, чи ж не випереджу я його?

І містер Гансден поспішив геть. Я спостерігав за ним крізь відчинені розсувні двері; він зумів таки випередити Ведді, отримати руку гарненької дівчини і триумфально повести її до танцю. Це була висока, прекрасно збудована, з чудовими формами та модно одягнена молода жінка, яка чимось нагадувала місіс Едвард Крімсворт; Гансден з натхненням кружляв її у вальсі й увесь вечір не відходив від неї; з її збудженого обличчя і задоволеного вигляду я зрозумів, що йому вдалося справити належне враження. Матуся (повна дама в тюрбані, — місіс Лептон) також була цілком задоволена; пророчі видіння вже, певно, мелькали в її голові. Гансдени належали до старовинного роду, і хоч як би зневажливо не ставилися Йорки (а саме до них належав мій недавній співрозмовник) до переваг, отриманих від народження, глибоко в душі Гансден знав та цілком усвідомлював вигоду старовинного, якщо й не дуже знатного походження в такому швидко зростаючому місті, як N., про жителів котрого навіть подекували, що тут хіба один з тисячі знає свого діда. Більше того, Гансдени, колись багаті, ще й досі були заможними, й ходили чутки, що завдяки чесним заняттям Гансдена комерцією Йоркам поступово вдалося повернути колишнє процвітання своєму частково збіднілому роду. Знаючи ці обставини, місіс Лептон могла дозволити своєму широкому обличчю розпливатися в посмішці задоволення, коли спостерігала, як спадкоємець Гансден-Вуд старанно залицяється до милої її серцю Сари Марти.

Оскільки мої міркування щодо цього предмета були неупередженішими, а тому й точнішими, невдовзі я побачив, що матримоніальні сподівання були передчасні, бо джентльмен набагато більше дбав про те, щоб справити приємне враження, ніж щоб завоювати прихильність. Не знаю, що саме в містерові Гансдені (я спостерігав за ним, бо робити мені було нічого) час від часу справляло враження, ніби він іноземець. Будова тіла та риси обличчя в нього були цілком англійськими, однак і в них вбачалося щось галльське; втім, він не мав англійської сором'язливості; якимось чином опанував мистецтво невимушеності й не дозволяв боязкості ставати між ним та його задоволенням чи насолодою. Витонченим він не був, але й вульгарним його не назвеш; не скидався на дивака чи ексцентрика — однак і не нагадував жодного з моїх знайомих. Його поведінка в цілому свідчила про повне задоволення собою, але інколи якась невловима тінь набігала на його обличчя, і це було схоже на раптові й гострі сумніви в собі, а його дії та слова були енергійним виявом невдоволення життям або становищем у суспільстві, видами на майбутнє або своїми здобутками — не знаю, чим саме, — можливо, це був просто викид жовчі.

Глава IV

Жодній людині не приємно визнавати, що вона помилилася при виборі професії, і кожен достойний чоловік ладен довго гребти проти вітру й течії, перш ніж сказати собі: «Я програв!» — і аж тоді пасивно поплисти за течією до берега. З першого ж тижня перебування в N. я зрозумів, що мене дратує моє заняття. Робота вже сама собою — копіювання і переклад ділових листів — була нудною та втомливою; але якби ж то було все, я би зміг з нею змиритися, бо не належу до нетерплячих натур: охоплений подвійним бажанням заробити на життя і виправдати у власних очах та очах інших свою рішучість зайнятися торгівлею, я б мовчки стерпів деградацію власних розумових здібностей і навіть подумки не сказав би, що прагну свободи; я б якось умовив своє бідне серце, що страждало від кіптяви, монотонності та безрадісної суєти Бігбен Клоус, а натомість палко прагло вільності та свіжості. У своїй спальні, в помешканні місіс Кінгз, я встановив би образ Обов'язку та божка Стійкості, й обидва вони слугували б мені домашніми ідолами, з якими моя люба і дорога серцю Уява, ніжна й могутня, ніколи не змогла б позмагатися — ні своєю м'якістю, ні силою. Але це ще було не все: неприязнь, що виникла між мною і моїм роботодавцем, дедалі глибше пускала коріння та отруювала мені кожен день, затуляючи собою найменший проблиск сонця й затьмарюючи життя; я почувався рослиною, що росте у волозі та темряві між покритими слизом стінами колодязя.

Антипатія — ось єдине слово, яким можна передати почуття Едварда Крімсворта до мене — почуття значною мірою мимовільне, викликане будь-чим: моїм найменшим порухом, поглядом чи словом. Його дратував мій південний акцент; освіченість, що проступала в мові; а мої пунктуальність, старанність і точність лише додавали неприязні та породжували в ньому гірке почуття заздрощів: він боявся, що одного дня я стану також успішним комерсантом. Якби я в чомусь поступався йому, він би не так мене ненавидів; але я знав усе відоме йому, і, що було ще гірше, — тримав під замком мовчання свої інтелектуальні скарби, йому недоступні. Якби Крімсворту вдалося хоч раз поставити мене в смішне чи принизливе становище, він багато б чого мені простив, але мене оберігали три вартівниці — Обережність, Тактовність та Спостережливість, і Едвардова зловмисність, що проявлялася в нишпоренні й настирливій цікавості, не спроможна була уникнути пильних очей моїх природних охоронців. День за

днем' його злобність підстерігала мою тактовність, сподіваючись, що та задрімає, і його замаскована лютість зможе, наче змія, проникнути крізь напівсон мого головного чатового, але такт, якщо він справжній, ніколи не спить.

Отримавши першу квартальну платню, я повертався додому; душу та серце переповнювало приємне відчуття, що хазяїн врешті заплатив мені, хоча йому було й шкода кожного пенні з цих жалюгідних грошей. Я давно вже полишив спроби ставитися до містера Крімсворта як до брата — він був для мене лише жорстким та вимогливим хазяїном, бо прагнув, щоб його сприймали тільки неблаганним тираном. Мене навідували не надто різноманітні, проте настійливі думки; два голоси постійно звучали в голові; знову і знову вони повторювали одні й ті самі фрази: один голос казав: «Вільяме, твоє життя нестерпне»; інший вторував: «Що ти можеш зробити, аби змінити його?».

Я йшов швидко, бо тієї морозної січневої ночі було дуже холодно; коли наблизився до помешкання, то думки мої перемкнулися з абстрактних розмислів про загальний стан моїх справ на конкретні — про те, чи не загас вогонь у каміні; заглянувши крізь вікно у вітальню, я не зауважив підбадьорливого відблиску червоного вогника. «Ця негідниця служниця знову забула розпалити у каміні, — сказав я собі, — тож застану там лише купку попелу; нині чудова місячна ніч — прогуляюся ще трохи».

Ніч справді видалася прегарна, вулиці були сухі й навіть чисті — справжнє диво для N.; над парафіяльною церквою висів серп місяця, і міріади зірок яскраво сяяли в небі.

Підсвідомо я скерував свою ходу в поля, проминув Гроув Стріт і вже почав насолоджуватися видом нечітких обрисів дерев на горизонті, що оточували далекий будинок, коли до мене звернувся чоловік, який стояв, обпершись об залізну хвіртку одного з чепурних будиночків із садом — саме коли я швидким кроком минав його:

— Навіщо, в біса, такий поспіх? Напевне, так утікав Лот із Содому[5] в очікуванні полум'я, що мало спуститися на місто з палаючих міддю хмар та поглинути його.

Я різко зупинився й поглянув на оратора; вловив знайомий аромат сигари і побачив її червоний вогник, а також силует людини, яка нахилилася до мене з-поза хвіртки.

— Ви бачите, що цієї вечірньої пори я розмірковую на природі, — продовжувала тінь. — Чудове заняття! Особливо коли замість Ревекки на горбі верблюда — з браслетами на зап'ястях та з кільцем у носі — Доля посилає мені всього-на-всього конторського клерка у сірій твідовій робі!

Голос був знайомим — і вже друга фраза дала мені змогу впізнати його носія.

— Доброго вечора, містере Гансдене!

— Так, справді: доброго вечора! Але ви б пройшли повз мене, не впізнавши, якби я не був такий ввічливий і не озвався першим.

— Я справді вас не впізнав.

— Чудова відмовка! Ви мали мене впізнати — я ж вас розгледів, хоча ви поспішали. Чи за вами, бува, не гониться поліція?

— На жаль, я надто незначна для них особа!

— О, бідна овечка, що заблудилась! Іще мені один предмет для жалкувань; та, судячи з вашого голосу, ви надто нещасні. Але, оскільки не втікаєте від поліції — то від кого, в біса, ви тоді біжите?

— Якраз навпаки; саме до нього я й прямую!

— То вам поталанило: сьогодні вівторок, і десятки двоколок та возів повертатимуться увечері з базару в Діннфорді; отож, у деяких з них буде вільне місце і для нього; тому, якщо зайдете на півгодинки в мою холостяцьку вітальню, то без усіляких зусиль напевно дочекаєтеся, коли він проїжджатиме мимо. Втім, краще б ви його полишили сьогодні в спокої; у нього і без вас буде ким зайнятися — вівторок вельми напружений день ув N. та Діннфорді; але в будь-якому разі, заходьте!

Із цими словами він розчахнув хвіртку.

— Ви справді хочете, щоб я зайшов? — перепитав я.

— Якщо ваша ласка; я сам удома; ваше товариство впродовж години-двох буде приемним; але якщо не захочете зробити мені цю ласку — я не наполягатиму. Ненавиджу набридати людям!

Мені підходило його запрошення; так само воно влаштовувало Гансдена. Ступивши у хвіртку, я пройшов за ним до парадних дверей, які він і відчинив; потім ми перетнули коридор і потрапили в невелику вітальню; він показав мені на крісло поруч із каміном; я сів та розглянувся довкола.

Це була приємна кімната, затишна й гарна водночас; за решіткою каміна палахкотів справжній -ширський вогонь — червоний, яскравий і пекучий; він зовсім не нагадував купку тліючих жаринок півдня Англії, що жалюгідно догоряють десь у кутку. Притінена лампа на столі відкидала довкіл м'яке, приємне та рівне світло; як для молодого холостяка вмеблювання було розкішним і складалося з кушетки й двох вельми зручних крісел; по обидва боки від камінної дошки, у заглибленнях, містилися полички, на яких у зразковому порядку стояли книжки. Охайність кімнати припала мені до смаку: ненавиджу неохайність та безлад. З побаченого я зрозумів, що Гансденові уявлення про чистоту збігалися з моїми. Поки він перекладавші столу на сервант кілька брошур та журналів, я окинув оком найближчі до мене полиці з книгами. Там переважали французькі та німецькі книги: виднілись і старі французькі п'еси, і різноманітні твори сучасних авторів — Тьєра, [6] Вільмена, [7] Поля де Кока, Жорж Санд, Ежена Сю; серед німецьких — Гете, Шиллера, Чокке, [8] Жана-Поля Ріхтера; англійською були роботи з політекономії. На цьому я зупинився, бо містер Гансден відволік мою увагу.

— Вам доцільно щось випити, — запропонував він, — після далекої прогулянки такої холодної ночі, що нагадує радше канадську, це вам не зашкодить; але я не запропоную вам ані бренді, розбавленого водою, ні портвейну; не буде

також хересу. Не тримаю подібної гидоти. Для себе в мене є рейнвейн, а ви можете вибрати між ним та кавою.

І це мені сподобалося в Гансденові: якщо й є щось, що мене справді відштовхує, то це звичка розпивати вино або інші алкогольні напої. Мені був не до вподоби кислий німецький «нектар», але я любив каву, тому відповів:

— Дайте мені, будь ласка, кави, містере Гансдене!

Я відчув, що моя відповідь його потішила; без сумніву, він очікував, що відмова дати мені вина або інших спиртних напоїв справить на мене неприємне враження, тому крадькома зирнув на мене, аби пересвідчитися, що мої слова були щирими, а не лицемірством чи даниною ввічливості. Я всміхнувся, бо прекрасно його зрозумів; і хоча з повагою поставився до його широкій відвертості, мене звеселила його недовіра; здається, він був задоволений; Гансден подзвонив і замовив каву, яку невдовзі й принесли; для себе ж попросив гроно винограду і півкелиха чогось кислого. Кава була чудовою; я так про це і сказав та поспівчував з приводу його аскетичної їжі; він нічого не відповів; не думаю, що й узагалі почув мої слова. Бо саме того моменту його обличчя знову затьмарилося — про цю його особливість я вже згадував — загасивши усмішку; такий звичний для нього гострий і насмішуватий погляд змінив вираз відсторонений та неуважний. Я використав перерву в нашій бесіді, щоби швидко роздивитись його; раніше ніколи не бачив містера Гансдена зблизька, бо надто короткозорий і досі мав лише розпливчате й загальне уявлення про його зовнішність. Тепер, придивившись, був здивований, що в нього такі дрібні риси обличчя, котрі чимось навіть нагадували жіночі; не віяло силою та міццю й від його фігури і загальної постави; довгі темні кучері й голос також не надавали йому могутності; навпаки — мої риси були різкішими і чіткіше окресленими. Я зауважив контраст між його внутрішнім та зовнішнім світом; і це впливало на його самооцінку; я мав підозру, що сили волі в нього більше, ніж м'язів та жил. Можливо, в цій невідповідності духовного й фізичного і був секрет його гарячково-пригніченого настрою — він ХОТІВ, але НЕ МІГ, а його гострий розум кепкував зі свого слабкого тілесного супутника. Стосовно того, чи був він вродливим, то я бажав би почути з цього приводу думку жінки; здається мені, що його лице могло видатися жінці так само привабливим та цікавим, хоча навряд чи гарним, як подібний тип обличчя жінки — чоловікові.

Я вже згадував про його темні кучері — вони спадали по обидва боки від високого й білого чола; щоки вкривав гарячковий рум'янець; такі риси значно виграли б на картині, але програли б у мармурі — вони були пластичні, й на кожну з них характер наклав відбиток; вираз обличчя змінювався на догоду характерові, й дивні метаморфози спостерігалися на ньому — то воно було похмурим, як у бика, за мить вже нагадувало риси грайливої дівчинки, але найчастіше обидві ці якості переплітались, і суміш справляла дивне враження.

Почавши з мовчання, він трохи згодом сказав:

— Вільяме, нерозумно жити в гнітючому помешканні місіс Кінгс; ви могли б зняти кімнати тут, на Гроув Стріт — з таким садком, як у мене!

— Це задалеко від фабрики.

— То й що? Вам було б тільки корисним пройти туди-сюди кілька разів на день. Окрім того, невже ви така викопна тварина, що не хотіли б побачити квітку чи зелене листя?

— Я зовсім не викопна тварина!

— А хто ж ви тоді? Сидите за письмовим столом у конторі Крімсворта день за днем і тиждень за тижнем, автоматично шкрябаючи ручкою по паперу; ви ніколи не встаєте з-за стола; не кажете, що втомлені; ніколи не просите відпустки; ніколи не змінюєте роду діяльності, щоб перепочити; не дозволяєте собі нічого зайвого увечері; не водите веселих компаній і не вживаєте міцних напоїв.

— А ви, містере Гансдене?

— І не думайте загнати мене в глухий кут подібним запитанням — ми з вами діаметрально протилежні, й тому безглуздо проводити паралель. Я лише хочу сказати: якщо людина терпляче зносить те, що неможливо витерпіти, то вона — якась викопна тварина!

— А звідки вам відомо про мою терплячість?

— Невже вважаєте, що ви — така вже загадка? Днями вас вразило, що мені відоме ваше походження; тепер ви дивуетесь, що я назвав вас терплячим. А навіщо ж мені вуха та зір? Я не раз був у конторі й бачив, як містер Крімсворт попихає вами; наприклад, просив книгу, а коли ви давали хибну або ж не таку, як йому хотілося, він шпурляв її вам мало не в лице; змушував відчиняти або зачиняти двері, наче ви його лакей; уже не кажу про ваше становище на прийомі, який він влаштував місяць тому, де у вас не було ні свого місця, ні партнерки до танців, й на якому ви тинялись, наче бідний непроханий гість — як ви були терплячі в усіх цих ситуаціях!

— То й що далі, містере Гансдене?

— Не можу сказати, що далі; це залежить уже від спонукальних мотивів, які визначають ваш характер та поведінку — якщо ви терплячі, бо сподіваєтесь врешті-решт щось отримати від містера Крімсворта, незважаючи на його тиранію, а можливо, саме скориставшись нею, то ви те, що світ називає корисливим і продажним; чи, може, ви просто мудра людина; якщо ви терплячі, бо вважаєте своїм обов'язком покійно сприймати образу, то ви розмазня та нікчема і я на вас навіть пенні не поставлю; але якщо ви терплячі, бо за натурою флегматичні, в'ялі й незворушні та просто неспроможні на опір, то Господь прирік вас на поразку, і вам залишається тільки лягти й лежати сумирно, аж поки Джаггернаут [В індійській міфології божество, яке втілює невимовимий фатум.] не переїде вас.

Красномовство містера Гансдена не було приемним чи улесливим. Його слова боляче зачіпали мене. За натурою він належав до тих типажів, котрі, будучи чутливими, егоїстично безжальні до почуттів інших. Більше того, не піднявшись до становища ні містера Крімсворта, ні лорда Тайндейла, він був таким самим уїдливым і, підозрюю, вмів пригнічувати людей: у його закидах звучала нотка деспотизму, що мало б підбурювати пригноблених на боротьбу

проти поневолювачів. Ще пильніше приглянувшись до нього, я підмітив у нього очах і манері рішучість привласнювати собі безмежну свободу й тим зазіхати на свободу інших. Ці думки швидко промайнули, і я мимовільно неголосно засміявся, бо ж мені відкрилась уся непослідовність цієї людини. Розмірковував так: містер Гансден очікував, що я сприйму спокійно його несправедливі й образливі припущення та гіркі докори; натомість він почув дошкульний сміх, ледь голосніший за шепіт.

Його чоло нахмурилось, а ніздрі ледь-ледь розширилися.

— Так, — продовжив він, — я вже казав вам, що ви аристократ, бо хто ж, як не аристократ, може так засміятися подібним сміхом та ще й за відповідного виразу обличчя? Сміх ваш холодний і глузливий, а вираз ліниво-бунтарський; іронія джентльмена та патриціанське презирство. Який би з вас вийшов вельможа, Вільяме Крімсворте! Ви ніби створені для цього: шкода, що Фортуна обійшла Природу! Погляньте на свої риси, фігуру, навіть руки — наявні усі характерні риси — осоружні риси! Якщо б ви мали маєток з будинком і парк при них та титул — як славно ви б грали роль обраного, захищали права свого класу, прищеплювали своїм орендаторам повагу до вищої знаті, протистояли на кожному кроці прагненню народу до влади, підтримували ваш прогнилий порядок і заради нього готові були б по коліно потопати у крові простолюдників; але, на жаль, це вам непідвладне; ви нічого не здатні зробити; ви зазнали катастрофи, й вас викинуло на берег комерції; ви змушені мати справу з практичною людиною, яку вам не подолати — ВИ НІКОЛИ НЕ СТАНЕТЕ ТОРГІВЦЕМ!

Перша частина промови Гансдена мене не зачепила, а якщо й зачепила, то радше здивувала упередженість, з якою він так хибно витлумачив мій характер; однак його останнє речення не просто штрикнуло — воно мене допекло. Удар, якого мені завдали, був жорстоким, бо сама Правда спрямовувала зброю. І якщо тепер я посміхався, то це була посмішка презирства до себе.

Помітивши свою перевагу, Гансден провадив далі:

— Ви нічого не заробите торгівлею. — Нічого, крім окрайця черствого хліба та води, на яких ви і тепер живете; єдина надія на успіх у вашому становищі — одружитися з багатю вдовою або втекти зі спадкоємицею.

— Я залишаю такі хитрощі тим, хто радить вдаватися до них, — відповів я, встаючи.

— Але і це безнадійно, — продовжував він холодно. — Яка вдова спокуситься вами? А тим паче, яка спадкоємиця? Ви недостатньо відважні й підприємливі для першої і недостатньо привабливі та чарівні для другої. Але якщо ви розраховуєте на свій інтелегентний та вишуканий вигляд — віднесіть свій інтелект і витонченість на базар та повідомте мені в приватній записці, чи багато ви за них вторгували.

Містер Гансден уже випустив пару; йому не слід було цього говорити; але на ніщо інше цього вечора він не був спроможний. Ситий по горло цими дисонансами, яких і так щодня мав досить, я нарешті вирішив, що мовчання та самотність кращі, ніж такі дратівливі розмови, тому попрощався з хазяїном.

— Як? Ви вже йдете, юначе? Ну, тоді на добраніч; вихід знайдете самі.

Коли я полишав кімнату й будинок, Гансден продовжував сидіти біля вогню. Я вже майже подолав більшу частину шляху додому, коли помітив, що йду надто швидко і важко дихаю; нігті повпивалися в долоні міцно стиснутих рук, а зуби зціплені; зауваживши це, я вповільнив ходу, розслабив долоні й щелепи — та не так швидко вдалося мені стерти з думок каяття, яке спричинило всі ці мимовільні рухи. Чому я вирішив стати торговцем? Чому увійшов у будинок Гансдена цього вечора? Чому завтра вранці, на світанку, брестиму на фабрику Крімсворта? Увесь вечір я ставив собі такі питання, й уся та ніч суворо вимагала від мене відповісти на них. Сон не йшов; голова палала; ноги були мов крижані; нарешті на фабриці почувся передзвін, і разом з іншими рабами я вискочив з ліжка.

Глава V

Усе колись досягає кульмінації — будь-яке напруження почуттів та будь-які життєві обставини. Я раз по раз прокручував у голові це відоме твердження, коли того морозного січневого ранку поспішав стрімкою і закрижанілою вулицею вниз — з будинку місіс Кінг'з до Бігбен Клоус. Робітники приходили на годину раніше, тож я добрався до фабрики, коли вона була вже яскраво освітлена й працювала на повну потужність. Я зайняв своє місце в конторі як зазвичай; вогонь у каміні щойно розпалили, і він не горів, а димів; Стейтона ще не було. Зачинивши двері, я вмотивувався за конторкою; руки, недавно вимиті в крижаній воді, геть задубіли; не міг писати, аж поки вони не зігріються, тому й продовжував розмірковувати; темою моїх роздумів і була «кульмінація». Незадоволення собою мучило мене.

«Ну ж бо, Вільяме Крімсворте, — казала моя совість — чи що там усередині спонукає нас відповідати, — з'ясуй же врешті-решт для себе, чого ти хочеш, а чого — ні. Ти говориш про кульмінаційну точку — а чи впевнений, що твоє терпіння вже досягло її? Адже ще й чотирьох місяців не минуло. Яким мужнім та рішучим ти видався собі, коли заявив лордові Тайндейлу, що бажаєш іти слідами батька, і яким славним видавався тобі цей шлях! А як ти захоплений N.! Які приємні асоціації викликають у тебе його вулиці й крамниці, склади та фабрики! Як зігріває тебе перспектива нинішнього дня! Переписування листів до полудня; самотній обід на квартирі; копіювання листів до вечора; знову самотність; ти не знаходиш розради у товаристві Брауна, Сміта, Ніколла чи Екклза; стосовно ж Гансдена — як тобі задоволення в його товаристві? І чи сподобався присмак такого спілкування? Чи не був він солодким? Гансден талановита і самотньо мисляча людина, проте йому я також не до вподоби; самоповага застерігає тебе не піддаватися його чарівності — він завжди бачив тебе в найгіршому світлі; ви у нерівному становищі; але навіть якби ви були рівнею, у вас різний склад розуму; тобі ніколи не зібрати мед дружби з такої колючої рослини. Агов, Крімсворте? Де блукають твої думки? Твої спогади про Гансдена нагадуватимуть спомини бджоли про скелю або пташки про пустелю; твої прагнення намагаються розправити крила, щоб злетіти у напрямку країни мрій: і саме зараз, у примарному світлі дня, в містечку N., ти наважуєшся мріяти про спорідненість душ, спокій, єднання? Отих трьох ангелів тобі ніколи не зустріти в цьому світі. Душі праведників, які досягли досконалості, можуть ще натрапити на неї на небесах, але твоя душа її ніколи не досягне. Пробило восьму! Руки зігрілися — тому мерщій до роботи!»

— Працювати? Чому мушу працювати? — сказав я собі похмуро. — Нікому не можу догодити, хоча й працюю, як раб.

«Трудися, трудися», — повторював мій внутрішній голос.

— Працювати я можу, однак з того нічого не вийде, — я бурчав, але витягнув із шухляди купку листів і почав виконувати щоденне завдання — невдячне й гірке, що нагадувало радше труд синів Ізраїлевих, котрі повзали випаленими сонцем полями Єгипту в пошуках соломи і стерні, аби зробити свою норму цеглин.

Десь о десятій я почув, як двоколка містера Крімсворта в'їжджає на подвір'я, і за хвилину він зайшов у контору. В його звичці було зирнути на нас зі Стейтоном, повісити макінтош, постояти мить перед вогнем у каміні, а потім вийти. Сьогодні він не відступив від традиції, але цього разу вираз його обличчя був не лише суворим, а й похмурим; погляд — не просто холодним, а лютим. Він вивчав мене на хвилину чи дві довше, ніж зазвичай; утім, вийшов мовчки.

Була вже дванадцята; дзвін сповістив перерву на обід, робітники розійшлися; Стейтон також вийшов, доручивши мені замкнути двері контори, а ключ узяти із собою. Я саме зав'язував паку паперів, щоб покласти їх у шухляду, коли знову зайшов Крімсворт; він зачинив двері за собою.

— Залиштеся ще на мить, — грубо сказав, і ніздрі його роздулись, а очі спалахнули зловісним вогнем.

Наодинці з Едвардом я врешті згадав, що ми рідня, і, пригадавши це, забув про нерівність становища; відкинувши всі церемонії, я відповів йому просто й коротко:

— Мені пора обідати, — сказав, замикаючи свій стіл.

— Ви залиштеся тут, — повторив він. — І приберіть нарешті руку з ключа! Нехай він буде в замку!

— Чому? — перепитав я. — Чому маю змінювати свої звичні плани?

— Робіть те, що наказую, — була його відповідь, — і не задавайте запитань! Ви мій слуга, тому коріться мені! Що надумали робити?

Усе це він проговорив на єдиному диханні, але раптова пауза провістила, що йому через гнів забракло слів.

— Дивіться, якщо вам хочеться, — відповів я. — Ось шухляда, а ось папери в ній.

— До біса твою зухвалість! Про що ти говориш?

— Про вашу роботу — я добре її виконував.

— Лицемір і базікало! Зашмарканий улесливий «масляний ріжок» — думаю, що цей останній вираз є суто -ширським і містить натяк на ріжок з прогірклого

китового жиру (ворвані), який зазвичай підвішують до коліс возів для їх змазування.

— Ну досить, Едварде Крімсворте, — досить уже цього. Час нам підвести ризику. Я витримав ваш тримісячний випробувальний термін, і мені він видався найогиднішим рабством у світі. Шукайте собі іншого клерка; я тут більше не залишуся.

— Що? Ви смієте мене попереджати? Зараз отримаєте те, що заробили... — Він зняв важкий батіг, що висів поруч з його макінтошем.

Я засміявся, навіть не завдавши собі клопоту приховати презирство. Його лють наростала; він виригнув з півдюжини грубих та нечестивих прокльонів, не посмівши, однак, підняти батіг, а потім продовжив:

— Тепер достеменно знаю, який ви жалюгідний підлабузник! Що ви розповіли про мене всьому N.? Відповідайте!

— Про вас? В мене нема ні причин, ані бажання говорити про вас.

— Брешете! У вас узвичаїлося патяти про мене; ви постійно на людях скаржитесь на моє ставлення до вас. Ви мало не кожному розповіли, що я даю вам малу платню і ставлюся до вас, як до собаки. Якби ви були собакою, я б сік вас цим батогом доти, доки не здер би з вас шкуру!

Він розмахував батогом, і кінець його торкнувся мого чола. Гаряча хвиля заповонила мене; кров у жилах на мить зупинилась, а потім із силою знов вирушила своїми каналами. Я швидко підвівся, підійшов і глянув на нього.

— Опустіть батіг, — сказав я, — і негайно поясніть, що маєте на увазі.

— Люб'язний, ти забув, з ким розмовляєш?

— З тобою. Гадаю, що тут нема нікого іншого. Ти стверджував, що я обмовляв тебе — скарживсь усім на малу зарплату та негідне ставлення. Доведи це.

Крімсону було невідоме почуття гідності, й коли я суворо запропонував дати пояснення, він їх і надав гучним верескливим голосом:

— Докази! ти їх матимеш! і повернися до світла, щоб я бачив, як твоє зухвале обличчя побуряковіє від сорому, бо таки доведу, що ти брехун та лицемір. Учора на зборах у міській ратуші я мав приємність бути публічно ображеним одним оратором, моїм опонентом, котрий звернувся до мене за темою обговорення; звернувся до мене із натяком на мої особисті справи — з підтекстом про чудовисьок, позбавлених почуття родинної прив'язаності, та сімейних деспотів; верз він й інші дурниці. Коли я підвівся, щоб відповісти, брудний натовп почав викрикувати твоє ім'я, що відразу дало мені змогу вичислити, звідки вітер дме. Озирнувшись, побачив того зрадливого негідника Гансдена, який і був їхнім заводієм. Я помітив, як жваво ти з ним розмовляв місяць тому в моєму будинку, і знаю, що ти був у нього минулого вечора. А тепер запереч, якщо зможеш.

— Я цього й не заперечуватиму! І якщо Гансден підбурював людей проти вас, то він правий. Ви заслуговуєте публічного осуду — бо гіршої людини, суворішого хазяїна та жорстокішого брата годі й шукати!

— Люб'язний... — повторив Крімсворт і, щоб завершити це риторичне звертання, ляснув батоном у мене над головою.

Я миттю вирвав батіг, розламав його навпіл і шпурнув у камін. Крімсворт метнувся до мене, але я ухилився й застеріг:

— Лише торкнися мене — і я подам на тебе в суд!

Людей на кшталт Крімсворта, якщо їм протидіяти спокійно і твердо, завжди втихомирює лише така ж непомірна нахабність, як їх власна; Крімсворта зовсім не тішила перспектива постати перед мировим суддею; думаю, він зрозумів, що я не жартував. Після доволі довгого та пильного погляду, похмурого й здивованого водночас, він, зрештою, вирішив, що його гроші дають йому достатню перевагу над таким жебраком, як я, і що у нього в руках надійніший та дієвіший спосіб помститися, ніж доволі ризиковане тілесне покарання.

— Забирай свого капелюха, — буркнув він. — Забирай усе, що тобі належить, і котися звідси в свою парафію, нещасний жебраче; старцуй, кради, голодуй, іди на каторгу — роби, що хочеш; але не наслідуйся більше потрапляти мені на очі. Якщо коли-небудь почую, що ти ступив хоч на ярд моєї землі, то найму людину, аби побила тебе ціпком!

— Навряд чи у вас буде така змога; тільки-но я покину цей маєток — що може змусити мене повернутися сюди? Я залишаю в'язницю і zostавляю тирана; я покидаю все, що може в мене бути найгіршого — отож, не бійтесь; я не повернуся.

— То йди вже, бо я змушу тебе це зробити! — вигукнув Крімсворт.

Я неспішно пройшов до свого стола, вийняв звідти те, що мені належало, поклав речі у кишеню, замкнув шухляду і поклав ключ зверху.

— Що ти забираєш із шухляди? — запитав фабрикант. — Залиш усе на своїх місцях, інакше я покличу поліцейського щоб тебе обшукав.

— То пильніше дивіться за своїми речами, — відповів я, взяв капелюха, натягнув рукавички і неквапно вийшов з контори — вийшов, щоб ніколи більше туди не повернутися.

Пригадую, коли дзвони на фабриці сповістили початок обіду — а то було перед приходом Крімсворта — я дуже хотів їсти і з нетерпінням чекав цього сигналу. Однак тепер зовсім забув про голод; видиво смаженої баранини з картоплею стерлося з мого внутрішнього зору під впливом метушні та сум'яття останньої півгодини. Я мріяв лише про те, щоб прогулятися — аби м'язи рухалися гармонійно з моїми нервами — тож крокував швидко й розмашисто. Чи міг я вчинити інакше? Тягар злетів з мого серця; я чувся легко та вільно. Поливши Бігбен-Клоус, не втративши рішучості, не завдавши удару своїй самоповазі; я не йшов проти обставин — обставини самі звільнили мене. Життя знову відкрилося переді мною, і його горизонти

більше не застигала висока чорна стіна фабрики Крімсворта. Лише за дві години я настільки заспокоївся, щоб помітити, наскільки ширші та чіткіші межі навколишнього світу поза звичним закопченим кільцем.

Коли я врешті звів очі, то переді мною лежав Гроувтаун — містечко за п'ять миль від N., де громадились особняки. Сонце хилилося до обрію, і короткий зимовий день добігав кінця; холодний туман підіймався від річки, на якій стоїть N., бо дорога, яку я обрав, пролягла вздовж її берегів. Імла затіняла землю, однак не могла сховати крижану синяву січневого неба. Усюди, куди не глянь, панувала непорушна тиша; ця пора дня сприяла спокою; людей ніде не було видно; робочий день на фабриках ще не закінчився; повітря наповнював лише один звук — шум бурхливої ріки, глибокої та повноводої від талих снігів. Я постояв ще хвилю, притулившись до церковної огорожі, вдивляючись у течію та споглядаючи стрімкий напір хвиль. Я хотів, аби пам'ять якнайповніше увібрала враження про це видовище, щоб зберігати його довгі роки. Церковний годинник Гроувтауна вибив четверту; поглянувши вгору, я побачив останні промені сонця, що багряно просвічували крізь безлисті гілки старих дубів навколо церкви — його світло надавало мальовничому місцю бажаного мені забарвлення. Я постояв ще трішки, аж поки тягучий мелодійний звук дзвону не завмер у повітрі; задовольнившись таким чином усі свої почуття, я відійшов від огорожі й поглянув у бік N.

Глава VI

Я увійшов у місто страшенно голодний; раніше забутий обід спокусливо зринав у моїй пам'яті; гострий апетит прискорював мої кроки, коли підіймався вузькою вуличкою до квартири. Вже зовсім стемніло, коли я відчинив вхідні двері та увійшов у будинок. Непокоївся за вогонь у каміні: ніч була холодна, і я зіщулювався від перспективи застати лише охололий попіл.

Якими ж були моє здивування та радість, коли побачив, що в моїй вітальні палахкотить жаркий вогонь, а камін до блиску вичищений. Лець встиг це зауважити, як спостеріг ще одну дивину — крісло перед вогнем, в якому зазвичай вмошуюсь я, було вже зайняте — у ньому сиділа певна особа, склавши руки на грудях та випроставши ноги на килимку. Хоч я й короткозорий, а світло каміна непевне, однак уже побіжний погляд дав мені змогу впізнати у цій особі свого знайомого, містера Гансдена. Звісно ж, я не надто радий був його бачити, зважаючи на те, як ми розсталися минулого вечора, тому підійшов до каміна, поворушив вуглинка і холодно зронив:

— Доброго вечора!

У моїй поведінці було мало сердечності, однак мене цікавило, що ж привело його сюди, що спонукало втручатися в мої стосунки з Едвардом; судячи з усього, саме Гансдену я завдячував своїм звільненням; однак я все ще не міг змусити себе розпитати його й виявити тим свою цікавість; якщо він захоче щось пояснити — нехай; але це зізнання мало стати винятково добровільним з його боку, бо ж сам він це й почав.

— Ви маєте бути мені вдячним, — такими були його перші слова.

— Чи ж так? — одповів я. — Сподіваюся, мій борг не дуже великий, бо я надто бідний, щоб обтяжувати себе будь-якими зобов'язаннями.

— То відразу оголосить себе банкрутом, бо цей борг — непідйомний. Увійшовши сюди, я побачив, що ваш вогонь майже вигорів, і надумав його розвести, для чого змусив вашу ледачу роззяву служницю залишитись і за допомогою ковальських міхів роздмухувати вогонь доти, доки він не розгорівсь як слід; тому скажіть мені «дякую!»

— Не раніше, ніж щось з'їм: я не здатний на подяку, допоки такий голодний.

Я подзвонив і замовив холодне м'ясо й чай.

— Холодне м'ясо! — вигукнув Гансден, щойно служниця зачинила двері. — Який же ви ненажера, чоловіче! М'ясо з чаєм! Та ви помрете від переїдання!

— Ні, містере Гансдене, — не помру! — я відчув потребу йому заперечити, бо був роздратований, голодний і лихий, побачивши його тут, а ще й недобрый від його незмінної різкості.

— Постійне переїдання робить вас дратівливим, — підмітив він.

— Звідкіля вам це відомо? — вимогливо запитав я. — Це так притаманне вам — висловлювати прагматичні судження, навіть не ознайомившись зі справою; а я сьогодні не обідав.

Мої слова були достатньо різкими і грубими, у відповідь Гансден поглянув мені в обличчя і розсміявся.

— Відолаха! — жалібно протягнув він по невеличкій паузі. — Ви не обідали, чи не так? Що? Невже хазяїн не відпустив? Чи Крімсворт як покарання велів вам постити, Вільяме?

— Ні, містере Гансдене!

На щастя, цієї гнітючої миті принесли чай, і я відразу ж накинувся на хліб з маслом та холодну яловичину. Спустошивши таріль, настільки подобішав, що дав зрозуміти містерові Гансдену: замість того, щоб витріщатися, він може приєднатися до мене за столом — звісно, якщо захоче.

— Але я зовсім не бажаю! — заперечив він і смикнув шнур дзвінка, повідомивши служницю, що бажає підрум'янену на вогні скибочку хліба з «водою з-під тоста».[9]

— І принесіть ще вугілля, — додав він, — містер Крімсворт бажає підтримувати чималий вогонь, поки я тут.

Коли його накази були виконані, він підсунув крісло до столу і сів навпроти мене.

— Отож, — вів далі Гансден, — гадаю, що ви тепер без роботи...

— Так, — відповів я і, несхильний видавати задоволення з цього приводу, зробив вигляд, ніби засмучений, а зовсім не радий тому, що сталося. — Завдяки вам. Крімсворт умить викинув мене з роботи: як я зрозумів, через якесь ваше втручання на зборах.

— А! Це! Він згадував про це? То він помітив, що я роблю знаки хлопцям? Що він казав про свого друга Гансдена — щось приємне?

— Крімсворт назвав вас зрадливим негідником!

— О, він ще мене не знає! Я з тих обережних людей, котрі не відразу себе проявляють; він щойно почав зі мною знайомитись і невдовзі зрозуміє, що я маю кілька чудових якостей — прекрасних якостей! Нема рівних Гансденам у викритті шахраїв; відвертий, безчесний негідник часто стає їхньою природною здобиччю — вони просто не можуть його проминути; ви щойно назвали мене прагматиком — це слово у нас фамільне; з покоління в покоління його вживали стосовно нашого роду: в нас ніби нх на зловживання; ми вчуваємо негідника за милу; ми природжені реформатори, до того ж радикальні; для мене неможливо жити в одному місті з Крімсвортом, щотижня спілкуватися з ним, бути свідком його ставлення до вас (щодо вас, то я байдужий, але мене зачіпає кричуща несправедливість, з якою він порушував ваше природне право на рівність) — тож кажу, що для мене було неможливим опинитись у такому становищі й не відчути, як у мені орудують водночас ангели та демони нашого роду. Я керувався лиш інстинктом — протистояв тирану і розірвав кайдани.

Тепер уже монолог Гансдена мене зацікавив — тому, що ця промова відображала його характер і тому, що пояснювала мотиви вчинків; вона насправду так мене заворожила, що я забував йому відповідати; мовчки сидів, розмірковуючи над безліччю питань, які породжували його слова.

— То ви мені вдячні? — знову запитав він.

Насправді я був йому вдячний, або майже вдячний, і цієї миті він мені навіть подобався, незважаючи на його proviso, [10] що він робив це не заради мене. Але людську натуру збагнути важко. Оскільки я не бажав ствердно відповісти на його пряме запитання, то відкинув усяку вдячність і заявив: якщо він очікує винагороди за своє заступництво, то нехай надіється на неї в кращому світі, бо тут йому її не бачити. У відповідь він обізвав мене «безсердечним аристократичним скнарою»; я, своєю чергою, звинуватив його в тому, що він відібрав у мене шматок хліба.

— Брудний то був хліб, чоловіче! — закричав Гансден. — Брудний і неістинний. Ви отримували його з рук тирана, бо, кажу вам, Крімсворт — справжнісінький деспот: деспот для своїх робітників та клерків, а одного дня стане ним і для власної дружини.

— Дурниці! Хліб усюди — лише хліб, а зарплата — лише платня. Я все це втратив, і все через вас.

— У тому, що ви кажете, є певний сенс, — відповів Гансден. — Мушу наголосити, що приємно здивований тим, яким практичним ви стали. Усі попередні спостереження за вашим характером підказували мені, що сентиментальна радість, яку ви відчуєте, знову отримавши свободу, змусить вас забути — принаймні на якийсь час — про завбачливість та розсудливість. Тепер я змінив свою думку на краще, оскільки ви таки спроможні мислити про насущне.

— Мислити про насущне! А як могу думати інакше? Мені ж треба за щось жити, і для цього слід мати насущне, котре могу отримати тільки за допомогою праці. А ви, повторюю, позбавили мене її.

— Що маєте намір робити? — холодно запитав Гансден. — У вас впливові родичі; гадаю, вони знайдуть вам інше місце.

— Впливові родичі? Хто це? Хотів би я знати їхні імена...

— Сікоми.

— Дурниці! Я з ними порвав.

Гансден скептично поглянув на мене.

— Так, — підтвердив я. — До того ж, назавжди.

— Ви, певно, маєте на увазі, що це вони порвали з вами...

— Думайте як хочете. Вони запропонували мені покровительство за умови, що прийму духовний сан. Я відмовивсь і від цієї умови, і від винагороди за неї. Я відштовхнув своїх холодних дядечків, щоб кинутися в обійми старшого брата, а з його чулих обіймів потрапив до рук сторонньої людини — тобто ваших, і тепер мене душить це жорстоке стискання.

Говорячи це, я не зміг приховати посмішку; щось подібне з'явилося і на вустах Гансдена.

— О, розумію! — сказав він, дивлячись мені у вічі, й було очевидно, що він заглянув мені в душу. Посидівши так кілька хвилин — підперши підборіддя рукою та пильно вдивляючись в моє обличчя — Гансден урешті продовжив:

— Серйозно: вам справді нічого чекати від Сікомів?

— Так — окрім несхвалення та відторгнення. Чому ви знову про це питаєте? Як можуть руки, забруднені чорнилом контори і засмальцьовані жиром зі складу вовняних речей, знову торкнутися рук аристократів?

— Звісно ж, у цьому будуть складності; однак ви істинний Сіком: за зовнішністю, рисами обличчя, мовою, манерами; не думаю, що вони від вас відмовляться.

— Вони вже відмовилися; не говорімо більше про це.

— Чи ви шкодуєте, Вільяме?

— Ні.

— Чому ні, юначе?

— Тому, що ці люди не з тих, від яких я коли-небудь дочекався б співчуття.

— Але ж ви — один із них.

— Це ще раз доводить, що ви нічого про мене не знаєте: я син своєї матері, а не племінник своїх дядьків.

— Та все ж один із ваших дядечків — лорд, хоча й не надто відомий і багатий, а інший — вельми шанована особа; пильнуйте власні життєві інтереси.

— Дурниці, містере Гансдене. Не знаю, чи вам це відомо, але навіть якщо б я покійно піддався їхній волі, то навряд чи мені вдалося б виказати достатньо смиренності, щоб здобути їхню прихильність. Я лише пожертвував би власним комфортом, нічого не отримавши взамін.

— Цілком імовірно: тому ви й вирішили, що найрозумніше буде розраховувати лише на себе?

— Авжеж. Я справді мушу надіятися тільки на себе — і так до самої смерті, тому що нездатний зрозуміти чи прийняти плани інших людей або ж виробити власні.

Гансден позіхнув.

— З усього зрозуміло лиш одне: це — не моя справа.

Він випростався в кріслі й знову позіхнув.

— Цікаво, котра година, — продовжив Гансден. — У мене зустріч на сьому.

— На моєму годиннику за чверть сьома.

— То я піду, — і він підвівсь. — Але ж ви не вплутаєтесь знову в торгівлю?
— запитав, опершись на камінну' полицю.

— Думаю, ні.

— Бо в такому випадку ви були б дурнем. Можливо, вам краще пристати на пропозицію своїх дядечків і піти у лоно церкви...

— Не раніше, ніж повністю перероджусь — і внутрішньо, і зовнішньо. Хороші священики — чи не найкращі люди.

— Ви справді так гадаєте? — глузливо перебив Гансден.

— Так, без сумніву. Але в мене нема якостей, притаманних доброму священикові, тому краще голодуватиму, ніж оберу професію, до якої не маю покликання.

— Вам важко догодити. Не бажаєте стати ні торговцем, ані священиком; ви також не можете бути правником, лікарем чи джентльменом, тому що у вас для цього нема грошей. Я б вам порадив вирушити у подорож...

— Як? Без грошей?

— Вам варто подорожувати у пошуках їх, друже. Ви можете говорити французькою — без сумніву, з жакливим англійським акцентом — але ж можете. Вирушайте на континент: можливо, там щось підвернеться.

— Боже мій, як я цього хочу! — вигукнув я з мимовільним запалом.

— То їдьте: що, в біса, вас тримає? Ви можете добратися, приміром, до Брюсселя лише за п'ять-шість фунтів — якщо вмієте економити.

— Якби й не вмів, то злидні б мене навчили.

— Тож їдьте та увімкніть свої мізки, коли туди дістанетесь. Я знаю Брюссель майже так само добре, як N., і впевнений, що вам він підійде більше, ніж Лондон.

— А як щодо роботи, містере Гансдене? Мушу їхати туди, де можна знайти роботу; але як отримаю рекомендації; як заведу знайомства; де знайду роботу в Брюсселі?

— У вас знову говорить обачність. Ви кроку не ступите, не прорахувавши заздалегідь кожного дюйма. Чи нема у вас аркушика паперу та ручки з чорнилом?

— Думаю, що є, — і я з готовністю витягнув письмові приладдя, бо здогадався, для чого це все.

Він сів, черкнув кілька рядків, згорнув аркуш, запечатав його, підписав адресу і простягнув мені.

— Ось, містере Обачносте, початковий засіб, що допоможе вам зрубати перший сучок на тернистому шляху, всіяному труднощами. Я знаю, юначе, що ви не з тих, хто стрімголов мчить уперед, перед цим добряче не роззирнувшись довкола, і ви маєте слухність. Необачна людина викликає у мене відразу, і ніщо ніколи не змусить мене допомагати такій людині. Безрозсудний щодо себе вдесятеро безвідповідальніший стосовно інших.

— Сподіваюся, що це рекомендаційний лист? — запитав я, беручи послання.

— Із ним у кишені вам не загрожують злигодні, що, по-вашому, є приниженням: принаймні, я так вважаю. Особа, якій ви покажете цього листа, зазвичай має два чи три вільних респектабельних місця — і рекомендації для них.

— Це мене цілком влаштовує, — сказав я.

— То де ж ваша вдячність? — вимогливо запитав містер Гансден. — Невже ви не вмієте казати «дякую»?

— У мене є п'ятнадцять фунтів та годинник, якого мені подарувала хресна вісімнадцять років тому, — такою була моя доволі нелогічна відповідь, і подумки я визнав себе щасливою людиною та пообіцяв, що нікому не заздритиму в цьому християнському світі.

— А вдячність?

— Якщо все буде добре, містере Гансдене, я вирушу вже завтра і не залишуся жодного зайвого дня в N.

— Дуже добре — але ж тільки природно висловити вдячність людині, яка вам допомогла — тож поспішайте! Вже майже пробило сьому. Я чекаю подяки.

— Дозвольте пройти, містере Гансдене; мені потрібен ключ, а він он там на камінній полиці. До сну хочу спакувати валізу.

Годинник у будинку пробив сьому.

— Та він просто дикун, — мовив Гансден і, взявши капелюха із серванта, зі сміхом полишив кімнату.

Я хотів піти за ним: плануючи полишити N. наступного ранку, знав, що насправді не матиму іншої змоги попрощатися з Гансденом. Але входні двері з гуркотом зачинилися.

— Нехай іде, — сказав я собі, — колись ми ще зустрінемося.

Глава VII

Читачу, чи були ви коли-небудь у Бельгії? Чи випадково не пригадуєте, як вона виглядає? Чи не закарбувались її обриси у вашій пам'яті так, як закарбувались в моїй?

Три — ні, радше чотири картини висять уздовж стін комірки, де зберігаються спогади мого минулого. Картина перша — Ітон. Усе на цьому полотнищі розміщене в перспективі, вдалині, у зменшеному вигляді, але яскраве, зелене, росянисте, з весняним небом, вкритим блискучими хмаринками, що, втім, натякають на дощ, бо ж моє дитинство не було суцільним сонячним світлом — у ньому траплялися похмурі, холодні та грозові дні. Картина друга, N., — величезний, закопчений; полотно потріскане і вкрите сажею: жовте небо, брудні хмари; ні сонця, ані синяви; зелень передмістя хвороблива й хирлява — вельми похмурий краєвид.

Картина третя: Бельгія; перед цим пейзажем я постою довше. Стосовно четвертої, то її вкриває завіса, яку я колись, можливо, зніму, а може, й ні — все залежатиме від моїх можливостей та зручності. В усякому разі, поки що вона мусить побути закритою. Бельгія! Назва неромантична й малопоетична, але коли її вимовляють, моє вухо так радо сприймає цей звук, серце так гучно б'ється у відповідь, що цього нездатні спричинити жоден інший звук чи слово. Бельгія! повторю це слово й зараз, сидячи самотньо опівночі. Воно сколихує мій світ минулого, як заклик воскреснути; могили розверзаються, і мертві виходять звідти; думки, почуття та спогади, котрі щойно дрімали, спускаються до мене з хмар, і більшість із них оточені саяливим ореолом; та поки я вглядаюся в їхні туманні форми й намагаюсь охопити обриси оком, звук, що пробудив їх, завмирає, й вони помалу тануть — кожна сама собою й усі відразу, як кільце туману, що заповзло під опалубку — прикликані до урн і знову запечатані в пам'ятники. Прощайте, примари!

Це Бельгія, читачу. Погляньте! Й не називайте картину непоказною чи похмурою — бо такою вона не була для мене, коли я її вперше побачив.

Полишивши Остенде не надто холодного лютневого ранку, я опинився на дорозі, що вела в Брюссель, й усе видавалося мені цікавим. Моє почуття радості жваво відгукувалося на все прекрасне, неперевершене, вишукане, витончене. Я був молодий, здоровий, утіхи та я були ще незнайомі між собою; мені не треба було потурати своїм природним слабкостям. Уперше я обіймав Свободу, і вплив її ласкавої усмішки й лагідних обіймів пожвавив моє життя, як сонячне світло та вологий західний вітерець – природу. Так, це був період, коли я відчував себе подорожнім, котрий уранці підіймається на пагорб, упевнений, що нагорі на нього чекає мальовничий світанок; його не бентежить, що підйом може бути незручним, стрімким і кам'янистим; він не відводить очей від вершини, зарожевілої, з позолотою – мандрівник упевнений у тому, що він нарешті побачить. Він знає, що зустріне сонце, колісниця якого вже прямує на схід, і легенький вітерець, який торкається щоки мандрівника, провіщає широку пряму дорогу, що пролягла поміж хмарами – м'якими, мов перли, й теплими, наче полум'я. Тяжка праця і труднощі були моїм таланом, але, підживлений енергією, підтриманий надіями – такими ж світлими, як і туманними – я більше не вважав свою долю важкою. Тепер я видирався на гору в непевному вранішньому освітленні; на шляху були галька, нерівності й зарості шипшини, але очі мої невідступно дивилися на зарожевілу вершину вгорі; уява була прикута до сліпучого небесного склепіння попереду, і я не думав ані про каміння під ногами, ні про шипи, що дряпали обличчя та руки.

Я часто із захопленням дививсь у вікно диліжансу (бо ж тоді залізниць і потягів ще не було). То що ж бачив? Розкажу вам усе по ширості: зелені, зарослі очеретом болота; родючі, але пласкі поля; оброблені лише на окремих ділянках, що робило їх схожими на дещо збільшені присадибні городи; смуги підрізаних дерев, сформованих, як живопліт, котрі облямовували лінію горизонту; вузькі канали, що плавно струменіли вздовж доріг; фарбовані фламандські ферми; ряд вельми брудних халуп; сіре безживне небо; розкислі дороги, вимоклі поля; заплакані від сирості дахи будинків; упродовж шляху мені потрапляли на очі зовсім негарні й маложивописні об'єкти, однак для мене все було прекрасним; й усе – дуже живописним. Я їхав увесь день, і хоча волога попередніх дощових днів ніби просочила всю країну, коли стемніло, дощ почався наново, і падав у непроглядній темряві; врешті моє око розрізнило вогники Брюсселя. Того вечора я не побачив міста – лише його вогні. Fiacre[11] доставив мене в готель X., де мені порадив зупинитися такий самий подорожній, як і я; повечерявши, я пішов спати, і спав сном мандрівника.

Наступного ранку, прокинувшись після тривалого та міцного сну з відчуттям, що все ще перебуваю в N. й побачивши, що надворі вже білий день, я подумав, що заспав і запізнивсь в контору. Але миттєве й болюче почуття загальмованості зникло і повернулось усвідомлення свободи; відхиливши білі завіси ліжка, я оглянув високу, незнайому мені кімнату; як відрізнялася вона від крихітного й тьмяного, хоча й не позбавленого комфорту покою, в якому я зупинявся на кілька ночей у Лондоні, чекаючи на відплиття пакетбота! Але я зовсім не збирався паплюжити пам'ять про ту тьмяну кімнату! Вона так само дорога моєму серцю, бо ж, лежачи в темноті та спокої тієї кімнати, я вперше почув величний дзвін собору святого Павла, котрий сповістив Лондону про настання півночі: чудово пам'ятаю лункі розмірені удари, сповнені безмежного спокою та сили водночас. Із маленького, вузького віконця тієї кімнати я вперше побачив купол собору, що нечітко вимальовувався у лондонському тумані. Думаю, що відчуття, які

сколихнули в мені ті перші звуки й оті початкові враження, можна зазнати лише раз у житті. Зберігай їх як скарб, Пам'яте; запечатай в урни й постав ув особливі ніші!

Отож, я нарешті встав. Подорожні часто описують кімнати чужоземних помешкань як голі та незручні; я ж вважав, що моя кімната виглядає величною й привітною. І в ній були такі великі вікна — croisees, [12] що відчинялися, наче двері, [13] з широкими вставками із скла; величезне дзеркало стояло на моєму туалетному столику, й прекрасне люстро зблискувало над камінною полицею; фарбована підлога сяяла чистотою. Я одягнувся і почав спускатися широкими мармуровими сходами, що викликали у мене благоговіння; таке саме враження справив і вестибюль з високими стелями, куди вивели мене сходи. На сходовій площадці я зустрів покоївку-фламандку: з дерев'яними сабо на ногах, у короткій червоній спідниці та блузці з набивного ситцю; обличчя широке, вираз надзвичайно тупий; коли я звернувся до неї французькою, вона відповіла фламандською — й не надто ввічливо; однак я вирішив, що вона чарівна — якщо й не вродою чи поведженням, то принаймні живописністю; вона нагадала мені жіночі фігури на полотнах голландських художників, котрі я бачив колись у Сіком Холі.

Я зайшов у їдальню; вона була також дуже велика, з високою стелею та обігрівалася пічкою; підлога й піч — чорні; такими ж були і меблі. Ніколи раніше я не відчував такого щастя, як у той момент, коли сів за довгий чорний стіл (частково, однак, накритий білою скатертиною) і, замовивши сніданок, налив собі кави з маленької чорної кавниці. Піч могла видатися гнітючою будь-кому, крім мене, але вона була безумовно теплою, і коло неї сиділи, про щось розмовляючи французькою, двоє джентльменів; я мало що зміг зрозуміти з їх розмови, бо темп мовлення був дуже швидким — збагнув лише загальний зміст — проте французька мова у вустах як французів, так і бельгійців (тоді мене ще так не жахав бельгійський акцент) видалася музикою для моїх вух. Один із джентльменів упізнав у мені англійця — без сумніву, через манеру, з якою я звертався до офіціанта, бо я вперто розмовляв французькою із жакливим південно-англійським акцентом, хоча кельнер розумів англійську. Джентльмен, зирнувши кілька разів на мене, ввічливо звернувся пречудовою англійською; пам'ятаю, я широко побажав собі, аби так навчитися розмовляти французькою; швидкість, з якою він говорив, а також бездоганна вимова вразили мене — беручи до уваги космополітичність столиці, в якій я перебував; тоді вперше почув таке прекрасне володіння живою мовою: потім це виявилось для Брюсселя звичайним явищем.

За сніданком я сидів так довго, як тільки міг: поки їжа була на столі і чужоземець говорив зі мною, я чувся вільним, незалежним мандрівником. Але врешті посуд зі стола прибрали, і два незнайомці полишили кімнату; чари раптово розвіялися; натомість повернулися реальність та необхідність зайнятися справами. Я — раб, щойно визволений з ярма, звільнений лише тиждень тому після двадцяти чотирьох років несвободи — знову змушений надягти на себе окови залежності. Щойно відчув радість від того, що позбувся хазяїна, як от уже обов'язок пред'являє свій суворий мандат: «Йди і шукай іншої роботи». Я ніколи не зволікаю, перш ніж приступити до неприємної та вимушеної праці; для мене справи завжди на першому місці; шукати задоволення мені не притаманно: я не міг насолоджуватися безтурботною прогулянкою містом — хоча й бачив, що ранок чудовий — аж поки не передам рекомендаційного листа, що вручив мені містер Гансен, і не збагну сповна свого нового становища. Із зусиллям відволікши думки від

свободи й задоволень, я схопив капелюха і випхнув своє тіло, що пручалося, з готелю Х. на вулицю чужого міста.

Був прекрасний день, але я не дивився ні на блакить неба, ні на величні будинки довкіл; мої думки зосередилися на одному – як би то знайти «містера Брауна, вулиця Руайяль, будинок номер...», бо саме така адреса була зазначена на моєму рекомендаційному листі. Шляхом розпитувань мені це вдалося: нарешті я стояв перед потрібними мені дверима; постукав, попросив містера Брауна, і мене впустили в помешкання.

Відтак провели в невеличку вітальню, і я узрів там немолодого джентльмена – дуже поважного, діловитого та респектабельного. Він прийняв мене підкреслено ввічливо; я віддав йому листа містера Гансдена. Після короткої невимушеної бесіди він запитав, чим може бути мені корисним і чи потрібні мені його поради. «Так, – відповів я і розповів, що є зовсім не заможною людиною, котра мандрує заради задоволення, а лише недавнім клерком, який шукає роботи – причому негайно. Він одповів, що як друг містера Гансдена готовий сприяти мені в усьому. Після кількоххвилинних роздумів містер Браун назвав місце у торговому домі в Льєжі та ще одне – у книжковій крамниці в Лувені.

– Клерк і продавець! – пробурмотів я сам до себе. – Ні! – і заперечно хитнув головою. Я вже насидівся на високому конторському стільчику; я його ненавидів і вважав, що є й інші заняття, котрі підійдуть мені більше; крім того, не хотілося полишати Брюсселя.

– Не знаю жодного місця в Брюсселі, – відповів містер Браун. – Хіба що ви хотіли б зайнятися учителюванням. Я знайомий з директором великого навчального закладу, де потрібний викладач англійської і латинської мов.

Хвилину-дві я розмірковував, а потім радо пристав на пропозицію.

– Це саме те, що мені потрібно, сер! – промовив я.

– Але, – застеріг він, – чи розумієте ви французьку настільки добре, аби викладати бельгійським хлопчикам англійську?

На щастя, я міг ствердно відповісти на це запитання; вивчаючи французьку у француза, я міг висловлювати думки зрозуміло, хоча й не надто вільно; також міг добре читати і пристойно писати французькою.

– Що ж, тоді, – продовжив містер Браун, – думаю, що можу пообіцяти вам це місце, бо месє Пеле не відмовить професорові, якого я пораджу; прийдіть сюди ще раз о п'ятій, і я відрекомендую вас йому.

Слово «професор» збентежило мене.

– Але ж я не професор, – відповів я.

– О, – спохопився містер Браун, – професором тут, у Бельгії, називають учителя – оце й усе.

Заспокоївши таким чином своє сумління, я подякував містерові Брауну і підвівся. Цього разу вийшов на вулицю з легким серцем; завдання, яке

намітив для себе на сьогодні, було виконане, і я міг дозволити собі кілька годин перепочинку. Тепер трохи роздивився довкола. Вперше помітив кришталеву прозорість повітря, глибоку синяву неба, чепурну чистоту побілених чи то пофарбованих у біле будинків; я зауважив, яка красива Рю Руайяль і, прогулюючись широким тротуаром, продовжував вивчати величні готелі, розташовані поблизу, аж поки загорожа, ворота та дерева парку, що постали перед моїми очима, не запропонували мені нову розвагу. Пам'ятаю, перед тим, як увійти в парк, я довго розглядав статую генерала Бейяра, а тоді піднявся високими сходами, що починалися відразу за нею, й поглянув на вузьку бічну вулицю, яка називалась, як з'ясував згодом, Рю Ізабель. Пам'ятаю, що моє око затрималося на зелених дверях великого будинку навпроти, де на мідній табличці красувався напис: «Pensionnat de Demoiselles».[14] Pensionnat! Пансіон! Ця назва викликала у мене неприємне відчуття; вона говорила про примус, несвободу. Дехто з demoiselles, externals[15] – без сумніву, ті, котрі приходили, а не жили в пансіоні – саме висипали з дверей: я пошукав серед них гарненькі обличчя, але щільно припасовані маленькі французькі капелюшки – капори приховували риси; за мить дівчата вже порозбігалися.

До п'ятої години я обходив значну частину Брюсселя, але рівно о призначеній годині був знову на Рю Руайяль. Мене вдруге провели у вітальню містера Брауна: він знову сидів за столом, але був не сам – коло каміна стояв якийсь джентльмен. Кілька слів знайомства – і я зрозумів, що переді мною мій майбутній працедавець.

– Месьє Пеле – містер Крімсворт; містер Крімсворт – месьє Пеле!

Ми обидва вклонилися, довершуючи церемонію. Вже не знаю, який у мене вийшов уклін – думаю, що звичайний, бо я був у спокійному погідному настрої та не відчував і натяку на те хвилювання, котре володіло мною при зустрічі з Едвардом Крімсвортом. Уклін месьє Пеле був винятково поштивим, але не театральнo-перебільшеним і заледве французьким; потім ми всілися один навпроти одного. Дуже приємним, низьким та – зважаючи на мій слух іноземця – чітким та виразним голосом месьє Пеле повідомив, що щойно отримав від le «respectable M. Brown»[16] звіт про мої освіту й характер, і це позбавило його всіляких сумнівів щодо доречності мого працевлаштування викладачем англійської та латинської мов у його навчальному закладі; однак, суто формально він змушений поставити мені кілька запитань. Що і зробив; потім у хвалебній формі висловив задоволення відповідями. Далі виникло питання моєї платні; вона була встановлена у розмірі тисячі франків per annum[17] – окрім проживання та харчування.

– До того ж, – провадив далі месьє Пеле, – оскільки протягом дня ви матимете кілька годин, коли в моєму закладі ваших послуг не потребуватимуть, то зможете – з часом – отримати додаткові уроки в інших школах та використаете вільний час із користю для себе.

Я подумав, що це дуже люб'язно з його боку і згодом переконався: умови, на яких мене винайняв месьє Пеле, справді доволі щедрі для Брюсселя: викладання в місті було вельми дешевим з огляду на велику кількість учителів. Відтак погодили, що я обійму нову посаду вже наступного дня, і ми з месьє Пеле розсталися.

То як він виглядав? І якими були мої перші враження від нього? Він мав років сорок; середнього зросту, радше худий, виснажений; обличчя бліде, щоки запалі, очі ввалилися; риси обличчя, приємні й правильні, справляли враження істинно французьких (бо мес'є Пеле був не фламандцем, а французом – за походженням і за місцем народження); різкість рис, часто притаманна галльським обличчям, згладжувалась у нього м'якою блакиттю очей та меланхолійним, майже страдницьким виразом обличчя, котре було «fine et spirituelle».[18] Спеціально вживаю тут французькі слова, бо вони точніше, ніж англійські, передають особливості розуму, що проступали в його рисах. Загалом це була цікава та приємна особистість. Я лише не бачив у ньому жодних рис, типових для представника його професії, і побоювався, що як для директора школи він недостатньо рішучий та твердий. Принаймні зовні мес'є Пеле абсолютно контрастував з моїм колишнім хазяїном, містером Едвардом Крімсвортом.

Під впливом враження про його м'якість я був дуже здивований, коли наступного ранку, прибувши в будинок мого працедавця і побіжно ознайомившись з місцем майбутньої праці – а це були просторі, добре освітлені класні кімнати з високими стелями – спостеріг багатьох учнів (звісно, це все були хлопці), й це дало змогу зробити висновок про те, що школа цілком укомплектована, добре організована та процвітаюча. Коли у супроводі мес'є Пеле я заходив у класи, запановувала глибока тиша, а якщо й чути було якийсь шепіт чи приглушений голос, то одного меланхолійного погляду цього найлагіднішого педагога було достатньо, аби все стихло. Дивовижно, думав я, щоб такий м'який докір міг бути настільки дієвим. Після того, як ми пройшлися всіма класами, мес'є Пеле повернувся до мене і сказав:

– Чи не хотіли б ви перевірити знання хлопчиків з англійської просто зараз?

Пропозиція була несподіваною. Я думав, що мені дадуть принаймні три дні, щоб підготуватись, але погана прикмета – починати будь-яку справу із сумнівів і вагань, отож, я просто підійшов до вчительського стола, біля якого ми стояли, й оглянув учнів. Хвилину збирався з думками, щоб добре сформулювати французькою речення, яким хотів розпочати урок. Речення було максимально коротким:

– Messieurs, prenez vos livres de lecture.[19]

– Anglais ou Français, monsieur?[20] – перепитав круглолиций, кремезний юний фламандець у блузі.

На щастя, відповісти мені було неважко:

– Anglais.

На цьому уроці я вирішив якомога менше говорити, бо все ще не міг довірити своєму нетренованому мовному апарату робити розгорнуті пояснення, а моя вимова легко могла стати мішенню для жартів юних джентльменів, які сиділи переді мною; я відчував, що над ними слід негайно узяти гору, тож діяв відповідно.

— Commencez! [21] — почав я, коли всі дістали книжки. Круглолиций юнак (котрого, як я дізнався згодом, звали Жюль Вандеркелков) почав читати перше речення. «Livre de lecture», [22] була «Вейкфілдський священник», яку широко вивчали в іноземних школах, оскільки вважалося, що вона містить чудові й прості зразки розмовної англійської мови: можливо, воно й так, але з таким самим успіхом це могли б бути і рунічні письмена, бо в устах Жюля вони не мали нічого спільного з тим, як ці слова вимовляють звичайні британці. Боже мій! Як він гугнявив, пихкав і хрипів! Усе, що вимовляв, формувалося десь у носоглотці, бо саме так і говорять фламандці; я вислухав його до кінця абзацу, жодного разу не виправивши; певно, тому він мав такий самовдоволенний вигляд і, без сумніву, був переконаний, що його тепер визнають вродженим «Anglais». У такій самій тиші вислухав я ще дюжину учнів, і коли дванадцятий із них закінчив читання якимось лопотанням, шипінням та бурмотанням, врочисто закрив книгу.

— Arrivez! [23] — сказав я. Запала тиша, під час якої я обвів їх пильним та суворим поглядом; навіть собака, якщо на нього так довго й пильно дивитися, виявить ознаки зніяковілості; так само повелась і більшість моїх бельгійців. Відчувши, що деякі з облич переді мною похмурнішають, а інші червоніють від сорому, я міцно зціпив руки і промовив «voix de poitrine». [24]

— Cotte c'est ajfreux! [25]

Вони переглянулися, надулися, почервоніли, засовались; я бачив, їхнє незадоволення, але це справило на них враження — і саме таке, якого я домагався, вбивши кілок у їхнє самовдоволення; наступною моєю дією було підняти себе в їхніх очах; це виявилось непросто, зважаючи на те, що я ледь наважувався говорити, боячись видати власні недоліки.

— Ecoutez, messieurs! [26] — провадив я далі, намагаючись вкласти в свої слова співчутливі нотки вищої істоти, котра була зворушена цілковитою безпомічністю, яка напочатку збудила лише зневагу, а от тепер зводить нарешті дарувати допомогу. І я почав читати «Вейкфілдського священника» з першого абзацу, й прочитав повільно та чітко двадцять сторінок; усі учні сиділи мовчки, слухаючи з незмінною увагою; минула година, поки я закінчив. Тоді підвівсь і сказав:

— C'est assez pour aujourd'hui, messieurs; demain nous recommencerons, et j'espere que tout ira bien. [27]

На цій пророчій фразі я вклонивсь і в супроводі месьє Пеле вийшов з класу.

— C'est bien! c'es tres bien! Je vois que monsieur a de l'adresse; cela me plait; car, dans l'instruction, l'adresse fait tout autant que le savoir. [28]

Із кабінету месьє Пеле провів мене в помешкання — мою «chambre», [29] як він назвав її з певним самовдоволенням. Це була крихітна кімнатка з незвично вузьким ліжком, але месьє Пеле дав мені зрозуміти, що я займатиму її сам, що, звісно, дуже зручно. Хоча кімнатка була невелика, однак, мала два вікна. Денне світло в Бельгії не оподатковують, тож люди ніколи не обмежують його доступ у свої будинки; хоча в даний момент це спостереження і не а propos, [30] бо одне з вікон забите дошками; інше вікно, відчинене,

виходило на шкільний ігровий майданчик. Я поглянув на забите вікно, обмізковуючи, куди ж воно виходить. Певно, мес'є Пеле прочитав мої думки, бо пояснив:

— La fenetre fermee donne sur un jardin appartenant a un pensionnat de demoiselles, — сказав він, — et le convenances exigent — enfin, vous comprenez — n'est-ce pas, monsieur?[31]

— Oui, oui,[32] — поспішно відповів я, бо пояснення мене задовольнило; але коли мес'є Пеле вийшов, зачинивши за собою двері, перше, що я зробив, це оглянув забиті цвяхами дошки, сподіваючись знайти хоч якусь шпарину, котру можна було б розширити, аби зазірнути на омріяне подвір'я.

Але всі мої спроби виявилися марними, бо дошки були щільно підігнані та міцно прибиті. Дивовижно, що я аж так розчарувався. Подумав, як хороше було б поглянути на сад, засаджений квітами й деревами; приємно поспостерігати б за юними мадемуазель та їхніми іграми, вивчати жіночі характери на різних етапах розвитку — при тому, що сам я заховаюся за скромними мусліновими завісками — натомість, через, без сумніву, надмірну сором'язливість директриси, яка перебрала на себе роль дуеньї — я міг споглядати лише голе, засипане галькою подвір'я — з pas de geant[33] посередині та похмурі стіни й вікна пансіону для хлопчиків. Не тільки тоді, а й багато разів опісля, особливо в моменти втоми та смутку, я невдоволено дивився на це вабливе вікно, пристрасно бажаючи зірвати осоружні дошки і хоч одним оком поглянути на омріяну зелень за вікном. Я знав, що поруч з вікном росло дерево, хоча й безлисте нині, бо вночі я часто чув легке шкрябання його гілок об шибки. Удень же, якщо добре прислухатися, то навіть крізь дошки було чути дзвінкі голоси demoiselles, і, широко кажучи, мої почуття були в сум'ятті від тих не завжди сріблястих, а часом навіть різких звуків, які долинали з невидимого раю і наповнювали галасом мою самотність. По правді, я інколи навіть сумнівався, чиї вихованці мають сильніші легені — мес'є Пеле чи мадемуазель Петер; стосовно криків та вереску, то в цьому дівчата однозначно залишали хлопців далеко позаду. Я забув сказати, що Петер — прізвище тієї поважної леді, котра звеліла забити моє вікно. Я сказав «поважна», бо такою вона мала би бути, судячи з її обачної поведінки дуеньї; крім того, ніхто в моїй присутності не говорив, що вона молода. Пам'ятаю, що дуже втішився, коли вперше почув її ім'я: леді звали Зораїда, мадемуазель Зораїда Петер.[34] Тут, на континенті, вони дозволяють собі примхи при виборі імен — у той час, як ми, англійці, ніколи так не чинимо, бо в нас надто обмежений вибір у цьому.

Тим часом шлях, який я собі обрав, поступово розчищався. За кілька тижнів я з легкістю подолав труднощі, які незмінно виникають на початку будь-якої діяльності. Дуже швидко навчився говорити французькою так, що вже міг достатньо вільно спілкуватися з учнями, і оскільки зі самого початку поставив їх на місце та чітко користався перевагами, які здобув, то вони ніколи не бунтували, як цього можна було очікувати; бо той, хто хоч почасти ознайомлений з поведінкою учнів у бельгійських школах, знає, в яких стосунках зазвичай перебувають учителі й учні; тому ця обставина була рідкісною та вельми важливою. До того, як я завершу цю главу, хочу сказати кілька слів про систему навчання, яку впровадив у своїх класах; можливо, мій досвід придасться іншим.

Не слід бути дуже спостережливим, щоб зрозуміти характер молоді Брабанта, але потрібен певний такт, аби пристосуватися до нього. Розумові здібності моїх учнів були посередніми, а тваринні інстинкти сильними, тому в їхніх натурах відчувались і слабкість, і певна інертність; вони були тупі й надзвичайно вперті водночас, важкі, мов свинець – і так само, як свинець, їх тяжко було зрушити з місця. Знаючи такий стан справ, було б безглуздо вимагати від учнів надто багато в розумовому плані; тугодуми з короткою пам'яттю та нерозвиненим мисленням, вони з відразою сприймали будь-яке заняття, котре потребувало ретельного вивчення чи глибоких роздумів. Якщо вчитель вимагав від них значних зусиль, які викликали у них відразу – зусиль, що з їхнього погляду були нерозумними, то вони противилися цьому так уперто, так галасливо, наче доведені до відчаю свині; й хоча поодинокі вони не були сміливими, en masse[35] вони були справді нещадні.

Ще до того, як я прибув у навчальний заклад мес'є Пеле, масова непокора учнів спричинила звільнення не одного вчителя англійської мови. Тому слід було висловлювати лише помірні вимоги до таких натур, мало здатних до навчання – і досягати з ними взаєморозуміння найприйнятнішим, практичним способом – розуміння хоча би й спрощеного; бути завжди лагідним, тактовним, а іноді навіть поступливим перед їхніми часто порочними схильностями; але, досягнувши кульмінаційної точки поблажливості, слід було закріпити свій успіх і окопатися на здобутих позиціях; стати непорушним, як вежі святої Гудули,[36] бо лише необережний крок – і ви впадете вниз головою в безодню тупоумства; а вже опинившись там, швидко отримаєте всі докази фламандської вдячності та великодушності, що литимуться на вас потоками брабантської слини й сипатимуться жменями місцевого бруду.

Можна зробити шлях навчання якомога гладшим і прибрати з нього найдрібніші камінці, але врешті ви мусите наполягти, щоби кожен учень узяв вас за руку і дозволив провести себе второваною дорогою. Коли я пристосував свої уроки під спроможності найтупішого учня, коли проявив себе найм'якішим, найтерплячішим з усіх педагогів – лише тоді перше ж зухвале слово, перший же прояв непокори здатні були перетворити мене на справжнього деспота. У моїх учнів не було вибору – або слухняність і визнання своєї помилки, або ж ганебне виключення зі школи. Система спрацьовувала, і поступово мій вплив зростав. Кажуть, що «вже у дитині закладені риси дорослого», [37] і я часто згадував ці слова, коли дивився на своїх учнів та діставав із пам'яті політичну історію їхніх предків. Школа Пеле була, по суті, втіленням бельгійської нації.

Глава VIII

То як щодо Пеле? Чи подобався він мені й далі?

О, надзвичайно! Його ставлення до мене було рівним, шляхетним і навіть дружнім. Я не бачив від нього ані холодної зневаги, ні дратівливої байдужості, ні претензії на зверхність. Боюся, що два молодших учителі-бельгійці, які важко трудилися в цьому ж закладі, мого погляду не поділяли; їм директорова манера звертання видавалася сухою, суворою та холодною. Двічі чи тричі мес'є Пеле помічав, що мене зачіпає різниця у ставленні, й пояснив це так, супроводжуючи свої слова легкою саркастичною посмішкою:

— Ce sont que le Flamands – allez! [38]

І тоді він невимушено вийняв з рота сигару та сплюнув на пофарбовану підлогу кімнати, в якій ми сиділи.

Вони справді були фламандцями, і мали типові для фламандців лиця, і розумова обмеженість чітко проступала в їхніх рисах, але вони були люди, причому чесні, тож я не розумів, чому приналежність до корінних жителів цієї рівнинної, безрадісної країни має слугувати приводом для постійної суворості та презирства. Відчуття несправедливості до певної міри отруювало задоволення, яке я міг би отримати від лагідного, привітного ставлення Пеле до мене. Звісно, після закінчення робочого дня було приємно відчувати в своєму працедавцеві розумного та веселого співрозмовника, і хоча іноді він був надто саркастичний, а інколи понад міру вкрадливий (я врешті з'ясував, що його м'якість радше показна) — якщо часом я і зауважував зблиск сталі під м'якою оксамитовою зовнішньою оболонкою, бо ж ніхто з нас не є досконалим — я був ситий по горло атмосферою жорстокості та зневаги, в якій постійно жив у N., і тепер, кинувши якір у тихій гавані, не мав жодного бажання шукати недоліки, старанно завуальовані й ретельно сховані від мене. Я волів сприймати Пеле таким, яким він здавався, і вірити в те, що він доброзичливий та дружній — аж поки якась недоречна подія не доведе мені протилежне. Він був неодружений, і невдовзі я зрозумів, що його уявлення про шлюб та жінок типово французькі, чи то пак паризькі. У його моральних принципах відчувалася певна невизначеність; коли він говорив про те, що називав «le beau sexe», [39] в його тоні було щось холодне і blase, [40] але він був достатньо вихований, щоб не торкатися тем, які мені не подобалися, бо дійсно належав до розумних і справді любив говорити зі мною на інтелектуальні теми, оминаючи слизькі. Мені була неприємною манера, з якою він говорив про любов; я не терпів бруду в будь-яких проявах. Він відчував розбіжність у наших поглядах, і за взаємною згодою ми уникали спірних питань.

Удома в Пеле господарювала його мати, справжня стара французенка; колись вона була дуже гарна — принаймні, так говорила мені, і я намагався їй вірити; а тепер вона стала відразливою — такими можуть бути тільки жінки на континенті; можливо, саме манера одягатись і робила її бридкішою, ніж вона була насправді. Вдома вона ходила з непокритою головою та з розпатланим сивим волоссям; також рідко носила сукню — її заміняв поношений ситцевий домашній капот — черевики також нечасто гостювали на її ногах, а in lieu [41] них вона носила пантофлі зі стоптаними закаблуками. Але коли треба було вийти в люди — а це ставалось у неділю та у fete, [42] вона надягала якусь вельми яскраву сукню, зазвичай із тонкої матерії, шовковий капелюшок, увінчаний віночком з квітів, і накидала пречудову шаль. Загалом її не можна було назвати злою, але вона невиправдано багато говорила; переважно стовбичила на кухні й загалом уникала присутності свого найяснішого сина; до нього відчувала побожний страх. Коли він корив її, то робив це гостро й безжально, але цього клопоту завдавав собі рідко.

У Madame Пеле було власне товариство, своє коло відвідувачів, котрих, однак, я бачив рідко, оскільки вона приймала їх здебільшого в своєму так званому «кабінеті» — у маленькій кімнатці поруч із кухнею, куди треба було спускатися кількома сходинками. На цих сходинках я нерідко й заставав Madame Пеле з дерев'яним підносом на колінах — за виконанням потрійної роботи: вона обідала, пліткувала з улюбленою служницею-покоївкою і лаяла ненависну кухарку; майже ніколи не обідала із сином, а вже про те, щоб

показатися за загальним шкільним столом, не могло бути й мови. Усі ці подробиці звучать дуже дивно для вух англійця, але Бельгія — не Англія, і тутешні звичаї — не наші.

Ознайомившись зі щоденними звичками Madame Пеле, я був дуже здивований, коли одного вечора, в четвер (четвер був у школі наполовину вихідним), я сидів сам у своєму помешканні, перевіряючи гору зошитів з англійськими та латинськими вправами; раптом служниця постукала в двері, й коли я її впустив, передала вітання від Madame Пеле і запрошення: мадам буде щаслива розділити зі мною gouter[43] (перекуска, що відповідає нашому англійському чаєві) в їдальні.

— Plait-il?[44] — перепитав я, думаючи, що неправильно її зрозумів, бо ж і вітання, і запрошення були такими незвичними; але коли ті самі слова почув повторно, я, звісно ж, прийняв запрошення та спустився сходами. Що за примха збрела в голову старій мадам, міркував я, адже її сина не було вдома — він проводив вечір у залі «Grand Harmonie» чи якомусь іншому клубі, членом якого був. Та щойно я взявся за ручку дверей їдальні, як промайнула дивна думка.

— Сподіваюся, вона не збирається мене спокушати, — сказав я собі. — Чув, що старі французьки щось подібне інколи витворяють; але ж gouter? Думаю, вони починають з їжі та питва.

У моїй хворобливій уяві подібне припущення набрало таких загрозливих обрисів, що якби я й далі про це думав, то, без сумніву, негайно відмовився б від запрошення, побіг назад у свою кімнату й замкнувся б там на засув; але коли страх і небезпека наштотуються на невизначеність, одразу ж виникає потреба з'ясувати неприкриту правду, залишаючи втечу на останній момент — коли жажливі очікування почнуть справджуватись. Я повернув ручку дверей, переступив фатальний поріг, прикрив за собою двері й постав перед Madame Пеле.

Боже мій! Уже перший погляд на неї, здавалося, підтверджував мої найгірші підозри. Отам вона сиділа, в блідо-зеленій мусліновій сукні, з мережаним капелюшком на голові та яскраво-червоними трояндами на оборках; стіл дбайливо накритий скатертиною: фрукти, тістечка й кава; була також пляшка чогось — не пам'ятаю, чого. Уже холодний піт стікав з мого чола, вже я нервово оглядався на зачинені двері, коли погляд випадково ковзнув у напрямку грубки, де, на моє невимовне полегшення, помітив ще одну особу, котра сиділа bfauteuil[45] коло печі. Це була також жінка; більше того, це була стара жінка — настільки ж рум'яна й огрядна, наскільки Madame Пеле худа та пожовкла; її вбрання було таке ж промовисте, й весняні квіти різноманітних відтінків короною увінчували її оксамитовий капелюшок фіалкового кольору.

Я ледь устиг роздивитися відвідувачку, коли Madame Пеле попрямувала до мене граційним, як вона вважала, і пружним кроком, говорячи:

— Monsieur дуже люб'язний, що відірвався від своїх книг та науки на прохання такої незначної особи, як я — і чи буде Monsieur настільки ласкавий, що дозволить відрекомендувати мою дорогу подругу, Madame Петер, котра проживає в сусідньому будинку — в пансіоні для дівць.

— А! — подумав я. — Я так і знав, що вона стара! — Вклонившись, я зайняв місце за столом.

Madame Петер сіла навпроти.

— Як вам подобається Бельгія, Monsieur? — запитала вона із сильним брюссельським акцентом. Тепер я вже міг відрізнати чудову й чисту паризьку вимову, наприклад, месьє Пеле, від гортанної говірки фламандців. Відповів їй ввічливо, а потім запитав себе, як може ця груба й незграбна стара очолювати дівочий пансіон, про який я чув лише схвальні відгуки. По ширості, дивуватися було чому. Madame Петер більше нагадувала життєрадісну фламандську *fermiere*, [46] яка живе собі на втіху, чи навіть *maitresse de auberge*, [47] ніж статечну, поважну, сувору *directrice de pensionnat*. [48] Загалом континентальні, чи, принаймні, бельгійські старші пані дозволяють собі такі манери, висловлювання та вільності у зовнішньому вигляді, які б нашим гранд-дамам видались абсолютно неприйнятними, і розв'язно-радісне обличчя Madame Петер було ще одним свідченням того, що вона — не виняток із правил у своїй країні, й поки її ліве око косило та підморгувало, праве було напівприкрите, що видалось мені дуже дивним. Після кількох марних спроб зрозуміти мотиви цих дивакуватих створінь запросити мене на свій *gouter*, я нарешті полишив ці потуги і вирішив просто змиритися з невідворотною містифікацією; тепер я просто сидів та дивився то на одну, то на іншу, віддаючи водночас належне конфітурам, тістечкам і каві, які жінки мені від часу пропонували. Вони також їли — не можна сказати, що без апетиту — й спустошивши чималеньку тацю випічки, запропонували мені по «*petit verre*». [49] Я відмовився — на відміну від Madame Пеле і Madame Петер: вони змішали собі по чималій, як на мене, скляночці пуншу й, примостивши їх на підставку коло грубки, підсунули свої крісла ближче і запросили мене приєднатися до них; я скоривсь, і, сівши між ними, вислуховував Madame Пеле, а потім Madame Петер.

— А тепер до справи, — мовила Madame Пеле і виголосила детально продуману промову, з якої, якщо перекласти її звичайною мовою, випливало, що вона запросила свою подругу Madame Петер, аби та зробила важливу пропозицію, вельми корисну для мене.

— *Pourvu que vous sayez sage*, — сказала Madame Петер, — *et a vrais dire, vous en avais bien Pair*. [50] — Спробуйте пуншу (чи «пончу», як вона вимовляла): після ситної їжі це приємний і корисний напій.

Я вклонивсь, але знову відмовився. Отож, вона продовжувала:

— Я усвідомлюю, — провадила далі після вчистого ковтка, — я глибоко усвідомлюю всю важливість місії, яку доручила мені моя дорога донька, бо ж ви, певно знаєте, Monsieur, що саме вона завідує пансіоном у сусідньому будинку?

— А я думав, то ви самі, Madame! — хоча цієї миті й усвідомив, що заклад називається пансіон мадемуазель, а не мадам Петер.

— О, ні! Я тільки веду господарство і пильную слуг — так само, як Madame Пеле це робить для сина — ото й усе. А ви подумали, що я даю уроки, чи не так?

І вона засміялася — й сміялася голосно та довго, ніби ця думка її страшенно потішила.

— Мадам нема чого сміятися, — заперечив я, — бо я впевнений: якщо вона й не дає уроків, то не тому, що не спроможна на це, — і я витягнув з кишені носовичок, змахнув ним із суто французькою галантністю перед носом, водночас вклоняючись.

— *Quel charmant jeune homme*, [51] — ледь чутно пробурмотіла Madame Пеле. Madame Петер, будучи менш сентиментальною, адже вона була фламандка, а не французенка, знову лише розсміялася.

— Однак ви небезпечні, — прорекла вона, — якщо можете робити такі компліменти; Зораїда, тобто моя донька, рішуче вас боятиметься, але якщо ви будете гарно поводитись, я збережу вашу таємницю і не розповім їй, який ви підлесник. А тепер послухайте, що вона вам пропонує. Зораїда чула, що ви чудовий викладач, й оскільки хоче мати в своєму закладі лише першокласних учителів — *car Zora'ide fait tout comme une reine, c'est une veritable maitresse-femme*; [52] то доручила мені зайти сьогодні сюди й попитати Madame Пеле щодо можливості вашого працевлаштування. Зораїда дуже обережний генерал — ніколи не наближається, не вивчивши наперед усі підступи. Не думаю, що вона зрадіє, дізнавшись, що я розкрила вам її наміри; адже не просила мене заходити так далеко, але я подумала, що не буде жодної шкоди, якщо видам вам таємницю; Madame Пеле тієї ж думки. Однак будьте обережні та не проговоріться Зораїді; вона дуже розсудлива і завжди ретельно обмірковує свої рішення; навіть подумати не може, що хтось здатен отримувати задоволення від пліток.

— *C'est absolument comme mon fils!* [53] — вигукнула Madame Пеле.

— Як змінився світ із часів нашої молодості! — долучилася друга пані, — молоді люди нині мають такі мудрі голови. Але повернімося до справи, *Monsieur*. Madame Пеле натякне про уроки в пансіоні моєї дочки своєму синові, а він поговорить з вами, й тоді вже завтра зайдете до нас, запитаєте мадемуазель Петер, і говоритимете про роботу так, ніби оце щойно почули від месьє Пеле, але нізачо не згадуйте мого імені, бо я не хочу, щоб Зораїда була мною незадоволена.

— *Bien! Bien!* [54] — перебив я її, бо багатослівне базікання вже починало мене дратувати. — Я пораджуся з месьє Пеле, і все буде так, як ви хочете. На добраніч, *Mesdames*, — вельми вам вдячний!

— *Comment? Vous vous en allez deja?* — вигукнула Madame Пеле. — *Prenez encore quelque chose, monsieur; unepomme cuite, des bisquits, encore une tasse du cafe?* [55]

— *Merci, merci, madame — au revoir*, — й, відступивши до дверей, я нарешті вийшов з кімнати.

Діставшись власного помешкання, почав прокручувати в голові події минулого вечора. Загалом це була дивна справа, до того ж, сумнівно залагоджена: дві немолоді жінки перетворили її на щось вельми запутане; втім, основним почуттям, яке переважало в моїй душі, було задоволення. По-перше, уроки в

іншому пансіоні внесли б певне різноманіття у моє життя; до того ж, навчати молодих дівиць — заняття цікаве, а викладати в пансіоні для леді — цілком новий для мене досвід. Окрім того, подумав я, поглядаючи на забите дошками вікно, нарешті я побачу загадковий сад: узрію водночас і ангелів, і їхній Едем.

Глава IX

Звісно ж, мес'є Пеле не міг заперечувати проти пропозиції мадемуазель Ретер, адже дозвіл на додатковий заробіток, якщо він нагодиться, був однією з умов, на яких мес'є Пеле мене найняв. Таким чином було домовлено, що від завтра я матиму право давати уроки в пансіоні мадемуазель Ретер — чотири рази на тиждень після обіду.

Коли настав вечір, я приготувався вийти, щоб обговорити справу з мадемуазель Ретер; раніше не мав часу це зробити, бо увесь день був зайнятий уроками. Добре пам'ятаю, що перед тим, як вийти з кімнати, подумки запитав себе, чи йти мені у звичайному одязі, чи одягнути щось більш парадне. Нарешті вирішив, що останнього робити не варто.

— Без сумніву, — сказав я сам собі, — це манірна стара діва; а якщо вона дочка Madame Ретер, їй напевно перевалило за сорок; але якби воно було й не так, і вона виявилася молодішою й гарною — то я не красень, і жодний одяг не зробить мене таким; отож, я йду так, як є.

Я й пішов, побіжно оглядаючи все навкруги, і коли проходив повз туалетний столик, увінчаний дзеркалом, то узрів у ньому худе обличчя з неправильними рисами, із запаленими темними очима під широким квадратним чолом; колір обличчя позбавлений і натяку на рум'янець чи привабливість; лице молоде, але не юне — далеко не той об'єкт, щоб завоювати прихильність леді, й зовсім не мішень для стріл Амура.

Невдовзі я був уже під дверима pensionnat[56]; за хвилю смикнув шнур дверного дзвінка; ще за мить двері відчинились, і я побачив коридор, викладений чорно-білими мармуровими плитами, зі стінами під мармур; у кінці коридору були ще одні скляні двері, крізь які виднілися кущі й газон, що виглядали мило у променях ласкавого весняного сонця, бо то була середина квітня.

Таким було моє перше враження від омріяного саду, але його роздивитися, як слід, я не мав часу; воротарка, ствердно відповівши на запитання, чи вдома хазяйка, відчинила розсувні двері в кімнату наліво і, впустивши мене, зачинила їх за мною. Я опинивсь у вітальні з добротно пофарбованою глянцевою підлогою; крісла та диван закриті білими чохлами; порцелянова грубка вилискувала зеленим кахлем; на стінах висіли картини у позолочених рамах; на камінній полиці стояли золочений годинник з маятником та інші дрібнички; зі стелі звисала велика люстра; обстановку довершували дзеркала, консолі, муслінові завіски та прегарний стіл посередині кімнати. Все довкруг сяяло чистотою, але кімнаті не вистачало б тепла, якби не ще одні двері, розчинені навстіж, за якими була менша й затишніше вмебльована вітальня, що справді милувала око. Ту кімнату прикрашав килим, там стояли піаніно, кушетка й chiffonniere[57]; крім того, в ній було високе й чисте вікно з розсунутими малиновими порт'єрами, що цілком давало змогу роздивитися сад; навколо вікна вився плющ та в'юнилися вусики винограду.

— Monsieur Creemsvort, n'est se pas?[58] — промовив голос позаду мене, й мимовільно здригнувшись, я обернувся. Був так поглинутий роздумами про милу маленьку вітальню, що незчувсь, як до великої вітальні хтось увійшов. Це була мадемуазель Ретер, яка й зверталася тепер до мене, стоячи зовсім поруч, і коли я, вмить повернувши собі sang-froid[59] — бо мене не так легко збентежити — вклонивсь їй і почав розмову з компліментів її маленькій вітальні й нахвалюючи переваги, яку давало їй володіння маленьким садом, — чого в месьє Пеле не було.

— Так, я завжди так думала, — сказала вона, — саме сад і змушує мене триматися цього будинку, інакше б я давно переїхала у більший та зручніший особняк; та, розумієте, сад зі собою не заберу, а в місті навряд чи знайду такий самий — великий і доглянутий.

Я погодився з нею.

— Але ви його ще не бачили, — мовила вона, встаючи, — підійдіть до вікна і розгляньтесь як слід.

Я пішов за нею; вона відчинила вікно; виглянувши, я побачив усю територію, яка до цього була мені не видна. Це виявилася довга, хоча й неширока смуга обробленої землі, з алеєю посередині, яку облямувували старі фруктові дерева; там також були газон, parterre[60] з кущами штамбових троянд та бордюри з квітів; на задньому тлі — зарості бузку, рокитника й акації. Це милувало моє око — й навіть дуже, бо я вже давно не бачив садів. Але очі мої блукали не тільки садом мадемуазель Ретер — коли я обдивився доглянуті клумби та розквітлі кущі, то нарешті дозволив собі поглянути й на неї — і не надто поспішав відвести погляд.

Сподівався побачити високу, худу, пожовклу особу в чорному — традиційний образ — з тісно припасованим білим чепчиком, щільно зав'язаним нижче підборіддя — щось на кшталт головного убору черниць: натомість біля мене стояла невеличка, з округлими формами жінка, котра, була, можливо, й старшою за мене, але все ще молодою; як на мене, вона мала не більше двадцяти шести чи двадцяти семи років — із шкірою білою, як у справжньої англійки, та з непокритою головою. Волосся темно-каштанове, все в кучериках; риси обличчя не надто гарні, не вельми м'які й не зовсім правильні, але й пересічними їх не назвеш; я навіть схилився до думки, що вони були виразні. То що в її рисах переважало? Розсудливість? Здоровий глузд? Думаю, що останнє, але не був іще впевнений у цьому. Я підмітив у них, однак, певний спокій та свіжість обличчя, і на це було дуже приємно дивитися. Рум'янець на її щоках нагадував восковий наліт на яблуках, що, крім червоної шкірочки, свідчить ще й про здорову серцевину.

Потім ми з мадемуазель Ретер перейшли до діла. Вона сказала, що не зовсім упевнена в розумності кроку, який збирається зробити, бо ж я ще такий молодий, і батьки можуть заперечувати проти подібного наставника для своїх доньок.

— Утім, інколи добре діяти, керуючись власними судженнями, — проказала вона, — і радше вести за собою батьків, аніж вони керуватимуть вами. Професійність учителя вимірюється не його віком; з того, що я чула і що бачу, я більше б довіряла вам, аніж месьє Ледрю, вчителю музики — одруженому чоловікові, котрому під п'ятдесят.

Я зауважив, що сподіваюся бути гідним її довіри і що, наскільки знаю себе, нездатний підвести її.

— Du reste, [61] — додала вона, — за всім буде суворий нагляд.

І тоді ми перейшли до обговорення умов. Вона була дуже обережна і пильнувала власні інтереси — не те, щоб торгувалась, однак хотіла обережно з'ясувати, на що я розраховував; і коли не змогла змусити мене назвати суму, то багатослівно вмовляла та переконувала й нарешті впіймала мене на сумі п'ятсот франків per annum [62] — не надто багато — але я погодився. До завершення перемовин вже почало потроху сутеніти; я не поспішав, бо мені подобалося сидіти і слухати, як вона говорить; мене забавляла її ділова хватка. Навіть Едвард не зміг би виявити більше практичності, хоча, напевне, діяв би грубше і настирливіше; вона ж висувала так багато причин, давала так багато пояснень, і при тому змогла виставити себе цілком безкорисливою і навіть щедрою. Нарешті вона закінчила говорити — просто їй було вже нічого додати — й оскільки я мовчки з усім погодився, вона не мала більше причин практикуватись у красномовстві. Мені слід було відкланятись, але я волів побути ще, бо що робити в тісній порожній кімнатці? До того ж, приємно було дивитися на мадемуазель Ретер — особливо тепер, коли сутінки пом'якшили риси її обличчя, і в непевному освітленні я міг домислювати, що чоло співбесідниці не тільки широке, а й високе і що її вуста не лише видають розсудливість, а й мають ніжний вигин. Коли я врешті встав, щоби йти, то навмисне простягнув їй руку, хоча й знав, що це суперечить прийнятому за кордоном етикету; вона ж лише всміхнулася і сказала:

— Ah! C'est comme tous les Anglais, [63] — але вельми люб'язно подала руку.

— Це привілей моєї країни, mademoiselle, — відповів я. — Пам'ятайте, що завжди претендуватиму на нього.

Вона коротко засміялася — цілком добродушно, з притаманним їй спокоєм — спокоєм, який надзвичайно мене вмиротворяв — принаймні, так мені здалося того вечора. Коли знову вийшов на вулицю, Брюссель видався вельми приємним місцем, і того ж самого м'якого й тихого квітневого вечора мені навіть здалося, що переді мною відкривається безжурна й наповнена подіями стрімка успішна кар'єра. Людині притаманно сподіватися на краще — принаймні, я був таким у ті дні.

Глава X

Наступного дня ранкові години в меє Пеле тяглися дуже повільно: мені хотілося, щоб швидше настала післяобідня пора, і я міг піти в сусідній пансіон, аби дати свій перший урок у такому приємному закладі — бо він насправді видався мені таким. Опівдні настав час перерви; о першій ми обідали; і ця година минула; нарешті лункий дзвін собору святої Гуцули повільно пробив другу, ніби фіксуючи момент, якого я так чекав.

Коло підніжжя маленьких бічних сходів, що вели в мою кімнату, я зустрів меє Пеле.

— Comme vous avez Pair rayonnant, [64] — промовив він. — Je ne vous ai jamais vu aussi gai. Que s'est-il donc passé? [65]

— Apparemment que j'aime les changements, [66] — відповів я.

— Ah! Je comprends — e'est cela — soyez sage seulement. Vous etes bienjeune — trap jeune pour le role que vous alezjouer; il faut prendre garde — savez-vous? [67]

— Mais quelle danger y a-t-il? [68]

— Je n'en sais rien — ne vous laissez pas oiler a des vives impressions — voila tout. [69]

Я засміявся — вже сама думка про vives impressions дала мені витончене задоволення, бо саме монотонність та одноманітність життєвого укладу й була моїм бичем; бо одягнені в блузи «eleves» [70] пансіонату для хлопчиків ніколи не викликали у мене vives impressions — хіба що часом це був гнів. Я полишив месє Пеле і, поки йшов коридором, чув його характерний сміх — такий французький, такий гострий і глузливий.

Знову я стояв перед сусідніми дверима, й невдовзі мене впустили у привітний коридор із сизими стінами під мармур. І пішов за воротаркою — тут спустившись, там звернувши вбік — поки знову не опинився в якомусь коридорі; бічні двері прочинились і з'явилася маленька фігурка мадемуазель Ретер — така ж граційна, як і пухенька. Тепер, при денному світлі, я міг нарешті роздивитись її вбрання — це була елегантна, простого крою сукня з mousseline-laine, [71] що ідеально сиділа на її округлих формах — з маленьким комірцем та мереживними манжетами, котрі вигідно відтіняли ніжну шию й зап'ястя; акуратні паризькі brodequins [72] не приховували її витончених литок; але яким серйозним було її лице, коли вона вийшла мені назустріч!

Заклопотаність та діловитість читались в її очах — і були написані на чолі; вона виглядала майже суворою.

Її «Bonjour, monsieur!» було цілком ввічливе, але таке правильне, таке безлике, що негайно накрило мокрим рушником мої vines impressions. Служниця пішла геть, шойно з'явилася хазяйка, я повільно пішов коридором пліч-о-пліч із мадемуазель Ретер.

— Сьогодні в Monsieur урок у першому класі, — зронила вона, — найкраще почати з диктанту або читання, бо це — найлегші форми навчання іноземної мови; та й учитель почувається спочатку ніяково.

Я знав із власного досвіду, що вона має слухність; мені залишалося тільки подумки з цим погодитися. Тепер ми йшли мовчки. Нарешті коридор закінчився, і ми увійшли в залу — велику, квадратну, з високою стелею; за скляними дверми збоку видно було вузьку їдальню — зі столами, armoire [73] та двома лампами; зараз кімната була порожня; великі скляні двері просто попереду вели на спортивний майданчик і в сад; біля протилежної стіни вилися широкі гвинтові сходи; на ще одній стіні було двоє великих стулчастих дверей, тепер зачинених, котрі, без сумніву, вели у класи.

Мадемуазель Ретер скоса поглянула на мене — можливо, аби переконатися, що я набрався достатньо духу для допуску в sanctum sanctorum. [74] Думаю, що

вона оцінила моє самовладання як задовільне, бо відчинила двері, і я зайшов за нею. Вітаючи нас, присутні зі шурхотом встали; не дивлячись ні наліво, ані направо, я пройшов між рядами парт і зайняв своє місце на невеличкій estrade[75] за столом, зроблений для того, щоби бачити одне відділення класу; ще одне було під наглядом іншої вчительки (класної дами), котра сиділа також на підвищенні. У кінці estrade висіла велика дерев'яна tableau, [76] прикріплена до рухомої перегородки між обома класами – пофарбована начорно й блискуча; товста грудочка білої крейди лежала для моєї зручності на столі – аби я міг пояснити граматичну чи словесну незрозумілість, яка виникала в ході уроку, й написати пояснення на дошці; поруч із крейдою лежала волога губка, щоб стирати написане після того, як воно ставало непотрібним.

Я навмисно уважно обстежив це, перш ніж поглянути на лави переді мною; взявши крейду, оглянувшись на tableau і пересвідчившись, що губка волога, зрозумів, що достатньо спокійний для того, аби уважно роззирнутися довкола.

Насамперед я помітив, що мадемуазель Петер безшумно зникла, і її ніде не було видно; класна дама чи то вчителька – та, котра займала estrade навпроти – тепер одна наглядала за мною; вона залишалася дещо в тіні, й оскільки я був короткозорим, то бачив лише худий кістлявий силует і зауважив масний блиск шкіри її обличчя; в її поведінці були водночас байдужість та показна турбота. При світлі, що лилося з великих вікон, я міг чіткіше роздивитися тих, хто сидів переді мною на передніх лавах; серед них були і дівчата чотирнадцяти-шістнадцяти років, і діви від вісімнадцяти (принаймні, так мені здалося) й аж до двадцяти років; усі скромно одягнені, з просто зачесаним волоссям; переважали приємні риси, квітучі обличчя з рум'янцем, великі сяючі очі, округлі форми – у деякого навіть занадто. Я не зміг сприйняти побачене як стоїк – був засліплений, тому опустив очі й доволі тихо пробурмотів:

– Prenez vos cahiers de diet ee, Mesdemoiselles.[77]

Зовсім не таким голосом спонукав я хлопців з пансіону Пеле дістати їхні книжки. Почувсь якийсь шерех, загрюкали парти; і тільки-но кришки піднялись, а голови зникли за ними в пошуках зошитів, я почув хихикання та шепіт.

– Eulalie, je suis prete a me pamer de rire,[78] – зауважила одна з дівчат.

– Comme il a rougi en parlant![79]

– Oui, c'est un veritable blanc-bec![80]

– Mais-toi, Hortense, il nous ecoute![81]

Тепер кришки парт опустилися, натомість знову вигулькнули голови – про себе я відзначив три, які шептались – і не посоромився пильно придивитися до них, коли вони врешті виринули з тимчасового прихистку. Дивно, але зухвалі фрази підбадьорили мене й додали невимушеності, адже ще недавно свердлила думка, що юні створіння переді мною – в темному одязі черниць та зі скромно заплетеними косами – справжнісінькі ангели. Жартівливе

хихотіння й легковажний шепіт дали мені змогу до певної міри позбавитися солодких і нав'язливих ілюзій.

Три пансіонерки, про яких я говорю, сиділи просто переді мною, за якихось пів'ярда від estrade, і здавалися найдорослішими з усіх. Їхні імена я дізнався опісля, й тепер можу їх назвати: Елалі, Ортанс і Кароліна. Елалі була високою, прекрасно збудованою білявкою; риси обличчя мала як у голландської мадонни; на нідерландських полотнах я бачив багато «figure de Vierge», [82] що вельми нагадували її; у фігурі та рисах не було гострих кутів – тільки округлості й вигини; ні думки, ні почуття чи пристрасті не затьмарювали її рис і не додавали сором'язливого рум'янцю блідій чистій шкірі; її величний бюст здіймався від розміреного дихання, повіки ледь тріпотіли – і лише за цими ознаками її й можна було відрізнити від воскової фігури. Ортанс була середнього зросту й опецькувата; вона не належала до граційних, але обличчя мала чудове: живіше та яскравіше, ніж в Елалі; волосся темно-каштанове, колір обличчя свіжий; ув очах – пустощі та бісики; можливо, вона й була послідовна та розсудлива, але жодна з її рис про це не свідчила.

Кароліна була невисока, хоча й уповні сформована; волосся вугільно-чорне; очі дуже темні, риси обличчя бездоганно правильні; бліда шкіра оливкового кольору, жовтувата на шиї – все це становило єдине ціле, що багато хто вважав би довершеною красою. Не знаю, яким чином, але при блідості обличчя і класичній чіткості рис їй усе ж вдавалося виглядати чуттєвою. Думаю, що очі та губи її вели між собою любовні ігри, й сторонній спостерігач не мав у цьому жодних сумнівів. Тепер вона була чуттєвою, але за десять років стане вульгарною – обіцянка майбутніх безвідповідальних вчинків чітко читалася на обличчі вже зараз.

Поки я пильно вдивлявся в обличчя цих дівчат, вони теж не менш ретельно вивчали мене. Елалі втупила незмигні очі в мене й пасивно, але уважно очікувала на моє мимовільне захоплення її величною красою. Ортанс безсоромно розглядала мене, водночас хихочучи, а потім з нахабною невимушеністю зрекла:

– Dicter-nous quelque chose de facile pour commencer, monsieur.[83]

Кароліна хитнула завитками розкішного, хоча й грубуватого волосся, що закрило її чорні очі; розтуливши губи – повні, як у негра, вона сяйнула чудовими рівними зубами й подарувала мені посмішку de sa façon.[84]

Гарна, наче Поліна Борґезе,[85] в цей момент вона навряд чи була чистішою, ніж Лукреція Борджиа.[86] Кароліна походила зі шляхетної сім'ї. Згодом я так багато чув про характер її матері-леді, що перестав дивуватися здобуткам так передчасно розвиненої дочки. Ця трійця вважала себе королевами школи і була переконана, що своїм блиском затьмарює всіх. Менш як за п'ять хвилин вони показали мені свої характери і менш ніж за п'ять хвилин я начепив на себе нагрудник сталевої байдужості й опустив забрало безпристрасної суворості.

– Візьміть ручки і починайте писати, – промовив я сухим та безбарвним голосом, так, ніби звертався до Жюля Вандеркелкова і компанії.

Dictée[87] почався. Три мої красуні постійно перебивали мене короткими дурнуватими запитаннями та риторичними зауваженнями; на одні з них я не реагував, на інші спокійно давав стислі відповіді.

– Comment dit-on point et virgule en Anglais, monsieur?[88]

– «Крапка з комою» («семі колон»), mademoiselle.

– Semi-colong? Ah! Comme c'est drdle![89] – й хихотіння.

– Je une si mauvaise plume – impossible d'ecrire![90]

– Mais, monsieur, je ne sais pas suivre – vos allez si vite![91]

– Je n'ai rien compris – moi![92]

Тут піднявся загальний шум, і вчителька, вперше відкривши рота, вигукнула:

– Silence, Mesdemoiselles![93]

– C'est si difficile, I'Anglais![94]

– Je deteste la dictée.[95]

– Quelle ennui d'ecrire quelque chose que I'on ne comprendpas![96]

Хтось із задніх парт засміявся; починався безлад, тому слід було вжити невідкладних заходів.

– Donnez-moi votre cahier,[97] – сказав я Елалі різким тоном і, нахилившись, забрав зошит ще до того, як вона зібралася подати його сама.

– Et vous, mademoiselle – donnez-moi le votre,[98] – продовжив я, уже м'якше, звертаючись до маленької блідої дівчини з непоказною зовнішністю, котра сиділа в першому ряді сусіднього відділення, і котру я примітив як найнегарнішу і водночас найуважнішу в усьому класі; вона встала, підійшла до мене і з ввічливим та скромним реверансом подала зошит. Я поглянув на обидва диктанти: диктант Елалі був написаний абияк: увесь у плямах, повний нерозумних помилок; робота ж Сільві (саме так звали негарну дівчинку) написана охайно, і в ній не було серйозних помилок – хіба що кілька орфографічних огріхів. Я спокійно прочитав уголос обидві вправи, відзначаючи помилки; потім глянув на Елалі:

– C'est honteawc![99] – сказав і неспішно порвав її диктант на чотири частини, віддавши їй. Сільві ж повернув зошит із усмішкою, мовивши:

– C'est bien – je suis content de vous![100]

Сільві виглядала також задоволеною. Елалі ж надулась, як розгніваний індик, але бунт її було придушено; самовдоволене кокетство і марний флірт дівчат з передніх парт змінилися мовчазною похмурістю, що було набагато зручнішим для мене, і тому решта уроку минула спокійно.

Дзвінок, що лунав з подвір'я, сповістив момент припинення шкільних трудів. У той самий час я почув дзвінок нашого пансіону і невдовзі по тому – ще один – із сусіднього коледжу.

Миттєво запанував безлад. Учениці зіскочили з місць; я поспішно схопив капелюха, вклонився класній дамі й полишив приміщення ще до того, як хлинув потік вихованок з класу за внутрішньою перегородкою, де, як я знав, перебувало не менше сотні учениць – гул їхніх голосів було вже добре чути.

Заледве вийшов у коридор, як наштотхнувся на мадемуазель Петер.

– Зайдіть-но сюди на хвильку, – попрохала вона й відчинила двері бічної кімнати, звідки щойно вийшла мені назустріч; це була *salle a manger*, [101] про що свідчили *boufet* [102] та *armoire vitree* [103] зі склом і фарфором, котрі становили частину вмеблювання. Перш ніж вона зачинила двері, коридор заповнився ученицями – тими, хто приходив у пансіон щодня; вони зривали з дерев'яних гачків для речей плащі, капелюшки та кошики з рукоділлям; час від часу чуто було пронизливий голос класної дами, котра намагалася встановити хоч якийсь порядок, але я б сказав, безуспішно; дисципліною і не пахло в цих галасливих рядах – а то ж була одна з найкращих шкіл у Брюсселі.

– Отож, ви провели ваш перший урок, – почала мадемуазель Петер спокійним та врівноваженим тоном, ніби не усвідомлюючи той хаос, від якого нас відділяла лише стіна. – Чи задоволені ви ученицями і чи не скаржитесь на їхню поведінку? Будьте відверті зі мною і нічого не приховуйте.

На щастя, я чувся в силі сам впоратися зі своїми ученицями – без сторонньої допомоги. Легкий туман, який спочатку плунав мені думки, значною мірою розсіявся. Не можу сказати, що був надто засмучений чи пригнічений контрастом, яким виявився *pensionnat de demoiselles*, [104] порівняно з моїм розпливчастим ідеалом – тепер я був поінформований та потішений, а, отже, несхильний скаржитися, тому й сприйняв запрошення мадемуазель Петер до відвертості з усмішкою:

– Вельми вдячний, *mademoiselle*, але все пройшло гладко.

Вона зі сумнівом поглянула на мене.

– *Et les trois demoiselles du premier banc?* [105] – перепитала вона.

– *Ah! Tout va au mieux!* [106] – такою була моя відповідь, і мадемуазель Петер перестала мене допитувати; але її очі – не надто великі й не сяючі, не розчулені та не палаючі, а розумні, проникливі й практичні, сказали, що вона не повірила мені, і в них зблиснув вогник, який відверто сигналізував: «Будь настільки відвертим, наскільки бажаєш; я ж не потребую твоєї ширості: все, що ти хочеш приховати, мені вже відомо».

Після такої ледь помітної, але відчутної зміни манера поведінки директриси поінакшала: занепокоєна діловитість зeszла з її обличчя, і вона розпочала невимушену бесіду про погоду та місто й по-сусідськи розпитувала про мадам і месьє Пеле; я відповідав на всі її дрібні запитання; вона продовжувала розмову; я стежив за всіма поворотами бесіди; мадемуазель Петер сиділа так довго, говорила так багато і так часто змінювала теми, що неважко було

зрозуміти: вона затримує мене з певною метою. Слова не давали ключа до розгадки, натомість це робив її погляд: коли губи вимовляли люб'язні банальності, очі незмінно поверталися до мого обличчя. Вона дивилася на мене не прямо, а ніби бічним зором – спокійно і потай, але думаю, що жодного такого погляду я не пропустив. Я спостерігав за нею так само пильно, як і вона за мною, й невдовзі зрозумів, що її цікавить моя справжня натура: вона вишукувала характерні риси, слабкі сторони, дивацтва; застосовувала то той, то інший прийом, сподіваючись урешті знайти якусь шпаринку, якусь нішу, куди вона могла б поставити свою маленьку тверду ніжку й таки стати мені на горло – як хазяйка моєї сутності – і підкорити собі. Не зрозумій мене хибно, читачу, – зовсім не моє серце вона хотіла здобути: на той момент їй цікавив радше політичний вплив. Я офіційно був призначений на посаду вчителя в її закладі, й мадемуазель Петер хотіла з'ясувати, у чому вона сильніша, і як зможе на мене вплинути.

Я насолоджувався грою і не поспішав її завершувати; часом я давав їй надію, починаючи гру смиренно, і коли її очі зблискували – вона думала, що спіймала мене – я з насолодою завершував фразу твердо й рішуче, від чого вираз її обличчя враз змінювався. Нарешті ввійшла служниця і повідомила, що обід подано; протиборство було завершене, і ми розсталися; жоден з нас не отримав переваги: мадемуазель Петер не дала мені змоги перейти у наступ, а ж розладнав її маленькі хитрі схеми. Це була гра внічию. Коли я полишав кімнату, то знову простягнув руку співбесідниці; вона подала мені свою; це була маленька й біла ручка, але яка ж холодна! Я пильно подививсь їй у вічі, змушуючи прямо поглянути у відповідь; це останнє випробування програв. Її погляд був і далі таким самим стриманим, урівноваженим та спокійним; мене це розчарувало.

– Я стаю мудрішим, – подумав, повертаючись у пансіон месьє Пеле. – Лише погляньте на цю маленьку жінку: невже вона подібна на жінок із сучасних романів чи середньовічних балад? Якщо про жіночий характер судити з поезії та художньої літератури, то можна подумати, що він витканий із почуттів – не важливо, хороших чи поганих – і ось вам інший зразок – розумний та поважний, головною складовою якого є абстрактне мислення. Навіть Талейран[107] не міг би бути безстраснішим, аніж Зораїда Петер! Так я думав тоді; згодом я виявив, що часто зовнішня холодність цілком уживається зі сильними пристрастями.

Глава XI

Я справді мав надто довгу розмову з цією маленькою жінкою-політиком і, повернувшись до себе в пансіон, виявив, що вечір майже добіг кінця. Запізнитися в їдальню було проти правил закладу, і якби хтось із учителів-фламандців з'явився після того, як прибрали суп та принесли основну страву, месьє Пеле напевне б висловив йому публічну догану й однозначно позбавив би і супу, й риби. Побачивши ж мене, цей ввічливий, але пристрасний джентльмен лише похитав головою, і коли я зайняв своє місце за столом, розгорнув серветку та подумки помолився, він делікатно відіслав служницю на кухню принести мені тарілку «puree aux carottes»[108] – бо то був maigre[109] день – і перед тим, як відіслати основну страву на кухню, залишив для мене порцію в'яленої риби. Після завершення вечірки хлопчики розбіглися до своїх ігор: Кінт і Вандам (так звали вчителів-фламандців), звісно ж, пішли за учнями. Відолахи! Якби ці вчителі не були такими отупілими, черствими і байдужими до всього на світі, то я б їх навіть

пошкодував, бо вони завжди й усяди мусили стежити за неотесаними учнями; але тепер, коли я зібрався піднятися в свою кімнату і знайти там якщо й не розваги, то принаймні свободу, я спроможний був висміювати лише самого себе; втім, цього вечора (хоча таке часто бувало й раніше) мені й далі судилося бути в привілейованому становищі.

— Eh bien, mauvais sujet! — ou allez-vous?[110] — почувся голос мес'є Пеле у мене за спиною, щойно я поставив ногу на першу сходинку. — Venez a la sale a manger, que je vous gronde un pen.[111]

— Вибачте, Monsieur, — одповів я, йдучи за ним слідом у вітальню, — що повернувся так пізно, але це сталося не з моєї вини.

— Саме це я й хотів би знати, — знову промовив мес'є Пеле, пропускаючи мене в зручну вітальню з привітним вогнем у каміні, бо в печі, зважаючи на сезон, не розпалювали. Подзвонивши, він замовив «каву для двох», і ми вместилися майже з англійським комфортом пообіч від вогнища; між нами був маленький круглий столик з кавником, цукерницею та двома великими горнятами з білого фарфору. Поки мес'є Пеле вибирав собі сигару з коробки, мої думки крутилися навколо знедолених учителів, чиї голоси, що закликали до порядку на ігровому майданчику, я чув і зараз.

— C'est une grande responsabilite, que la surveillance,[112] — зауважив я.

— Plait-il?[113] — відповів мес'є Пеле.

Я відзначив, що, на мою думку, мес'є Кінт і Вандам, певно, вже трохи стомилися від своїх трудів.

— Des betes de somme — des betes de somme,[114] — пробурмотів презирливо директор.

Тим часом я запропонував йому кави.

— Servez-vous, mon garçon[115], — ввічливо відповів він, коли я поклав два великих куски континентального цукру в його горня. — А тепер розкажіть мені, чому залишалися так довго в пансіоні мадемуазель Петер. Я знаю, що в її закладі уроки закінчуються так само, як і в мене — о четвертій, а ви повернулися вже після п'ятої.

— Мадемуазель забажала поговорити зі мною, мес'є.

— Так? І про що ж, якщо мені можна запитати?

— Та ні про що, мес'є.

— Плідна тема! Невже вона ораторувала у класі, перед ученицями?

— Ні. Так само, як і ви, мес'є, вона запросила мене у вітальню.

— А Madame Петер, стара duenna, з якою пліткує моя матуся — вона, звісно, також була там?

— Ні, monsieur; я мав честь бути з mademoiselle наодинці.

— C'est joli — cela![116] — зауважив з посмішкою мес'є Пеле, дивлячись на вогонь.

— Honni soi qui mal y pense[117] — пробурмотів я багатозначно.

— Je connais unpeu ma petite voisine — voyez-vous.[118]

— У такому випадку, monsieur зможе мені допомогти з'ясувати, для чого mademoiselle змусила мене щонайменше годину сидіти перед нею на дивані й слухати багатослівне просторікування ні про що.

— Вона промацувала ваш характер.

— Я саме так подумав, monsieur.

— Чи виявила вона вашу слабкість?

— Мою слабкість?

— Так — вашу сентиментальність. Будь-якій жінці достатньо лише глибше встромити у вас свій гарпун, щоб у кінцевому рахунку дістатися бездонного джерела чутливості у ваших грудях, Крімсворте.

Я відчув, як кров відринула від серця і прилила мені до щік.

— Так, деякі жінки змогли б, monsieur.

— Чи мадемуазель Петер належить до них? Ну ж бо, будьте відвертим, mon fils; elle est encorejeune, plus que toi peut-etre, mais juste assez pour unir la tendresse d'une petite maman a l'amour d'une epouse devouee; n'est ce pas que cela t'irait superieurement?[119]

— Ні, monsieur; я хочу, щоби дружина була мені тільки дружиною, і більше ніким.

— У такому разі вона, певно, трохи застара для вас?

— Зовсім ні, monsieur, якщо б вона підходила мені у всьому іншому.

— То в чому ж вона не підходить вам, Вільяме? Вона приваблива, чи не так?

— Дуже: її волосся та колір шкіри саме такі, які мені подобаються; стосовно ж фігури, то хоча вона й суто фламандська, проте не позбавлена граційності.

— Браво! А як щодо рис її обличчя? Чи подобаються вони вам?

— Трохи грубуваті, особливо рот.

— А! Так... її рот..., — промовив мес'є Пеле, видобувши зі себе здавлений сміх. — У формі її рота відчувається характер — твердість, але в неї дуже приємна усмішка; а ви як вважаєте?

— Хитрувата усмішка.

— Це так, але вираз хитрості досягається за рахунок її брів; ви помітили, які в неї брови?

Я відповів, що не зауважив цього.

— То ви не бачили, як вона дивиться згори вниз, опускаючи очі?

— Ні.

— Це справжнє задоволення. Поспостерігайте за нею, коли вона в'яже чи зайнята якоюсь іншою жіночою роботою й коли спокійний вираз встановлюється на її обличчі, зосередженому на спицях та нитках; довкола неї точиться невимушена розмова, під час якої виявляються особливості характеру й обговорюються важливі питання; вона ніколи не бере в цьому участі; її смиренний жіночий розум повністю поглинутий в'язанням; жодна рисочка її обличчя не здригнеться; вона не всміхнеться, схвалюючи щось, і не нахмуриться на знак невдоволення; її маленькі ручки невтомно виконують невідгадливе завдання; для неї цілком достатньо, якщо вона закінчить плести цей гаманець чи bonnet-grec.[120] Якщо якийсь джентльмен наблизиться до неї, вона ще більше знерухоміє; ще більша скромність та покірність встановляться на її лиці й огорнуть, мов серпанком, увесь її вигляд, — отоді й постежте за її бровами, et dites-moi s'il n'apas du chat dans l'un et du renard dans l'autre.[121]

— За першої же можливості я уважно поспостерігаю, — відповів я.

— І лише того моменту, — продовжував мусье Пеле, — повіки її затріпочуть, світлі віії на мить здіймуться, і її блакитні очі проглянуть з-під ширми: миттєво все оглянуть, оцінять та знову сховаються за неї.

Я всміхнувся, й те саме зробив Пеле, і по кількахвилинній мовчанці я запитав:

— Як ви думаєте, чи вийде вона колись заміж?

— Заміж? Чи паруються птахи? Звісно ж, це і її бажання, і намір — вийти заміж, шойно знайде підходящу пару; ніхто не знає краще за неї, яке враження вона здатна справити, якщо захоче; ніхто не вміє краще за неї так спокійно чарувати. Або я дуже помиляюсь, або вона ще залишить слід своєї чарівної ніжки на вашому серці, Крімсворте.

— Слід? Чорт забирай, ні! Мое серце не шабель, щоб на нього ставати.

— Але легкий доторк patte de velours[122] не завдасть жодної шкоди.

— Вона не пропонує мені жодних доторків patte de velours; зі мною стримана й потайна.

— То лише на початках: повага буде фундаментом, приязнь — першим поверхом, і вже любов вінчатиме будівлю. Мадемуазель Петер — умілий архітектор.

— А зацікавленість, месьє Пеле; інтереси? Чи не враховуватиме їх мадемуазель?

— Так, так — без сумніву, це і буде цементом між кожним поверхом. Тепер, коли ми обговорили директрису — що ви скажете про учениць? N`y-a-t-il pas de belles etudes parmi cesjeunes tetes?[123]

— Чи спостеріг я характери? Так, були там цікаві зразки, чи, принаймні, мені так здалось, але я не можу про це судити з першого знайомства.

— О, ви обачні. Але скажіть мені, чи не збентежили вас ці молоді квітучі створіння?

— Спочатку так. Але я опанував себе і провів урок із необхідною sang-froid.[124]

— Я вам не вірю.

— Однак це правда. Спочатку думав, що то — ангели, але вони не надто довго тримали мене в омані; три з них — найстарші й найгарніші — вирішили поставити мене на місце, але робили це так, що я їх розкусив уже за п'ять хвилин — усі вони невиправні кокетки.

— Je les connais! — вигукнув месьє Пеле. — Elies sont toujours au premier rang a l`eglise et a la promenade; une blonde superbe, unejolie espiegle, une belle brune.[125]

— Саме так.

— Прегарні створіння — голівки ніби створені для художників; яку композицію вони б складали разом! Елалі (я знаю їхні імена) з гладко зачесаним волоссям та шкірою кольору слонової кістки. Ортанс із каштановим волоссям, так сильно закрученим у локони, завитки та кучері, що здається, вона сама не знає, що з ним робити далі; з яскраво-червоними губами, щоками кольору дамаської троянди і пустотливими очима. А Кароліна де Блемон! Ото справжня краса! Краса досконала! Яка хмарка смолянистих завитків над обличчям гурії! Які чудові губи! Які прекрасні агатові очі! Сам Байрон боготворив би її, а ви — холодний, байдужий остров'янин — ви були таким суворим, таким нечутливим у присутності цієї витонченої Афродити?

Я б розсміявся з директjрового ентузіазму, якби вірив, що він справжній, але щось у його тоні свідчило про те, що то був награний захват. Я відчув, що він тільки імітує запал, аби я втратив пильність — щоб змусити мене відкритись; отож я навіть не посміхнувся. А він продовжував:

— Погодьтеся, Вільяме, що звичайна миловидність Зораїди Петер виглядає невишуканою та простуватою порівняно з яскравими чарами деяких її учениць?

Це запитання насторожило мене, бо я чітко відчув, що мій директор намагається (з причин, відомих лише йому — тоді я ще не міг їх збагнути), збурити в мені думки і почуття, які не можна назвати хорошими чи благородними. Гріх підбурювання виявився й протитрутою, коли він знову додав:

— Кожна з цих трьох дівчат матиме хороше придане; за відповідної спритності пристойна й розумна молода людина — така, як ви — зможе стати володарем руки, серця і гаманця будь-кого з цієї трійці.

У відповідь я лише поглянув на нього і перепитав «Monsieur?», що дуже його здивувало.

Він силувано засміявся; сказав, що то був лише жарт, і поцікавився: невже я справді сприйняв його слова серйозно. Саме цієї хвилини дзвінок сповістив про закінчення вечірніх ігор; це був час, коли месье Пеле читав учням уривки з п'єс та belles lettres.[126]

Не чекаючи відповіді, він встав і вийшов з кімнати, наспівуючи якусь мелодію на вірш Беранже.

Глава XII

Оскільки я продовжував навідувати пансіон мадемуазель Петер, то щоденно мав нагоду порівнювати ідеальне і реальне. Що знав я про жіночий характер до того, як приїхав у Брюссель? Майже нічого. Якими були мої уявлення про нього? Що це щось туманне, непевне, легке та сяйливе; тепер, близько зіткнувшись із ним, зрозумів, що його можна «промацати»: часом це була тверда субстанція, часом важка, але вона однозначно містила метал — залізо й свинець.

Нехай же ідеалісти, котрі мріють про земних ангелів та живі квіти, заглянуть сюди, в мою папку, і я покажу їм кілька ескізів, зроблених з натури. Ці начерки я зробив у другому класі пансіону мадемуазель Петер, де сто зразків підвиду «jeune fille»[127] зібрані до купи і становлять собою багате різноманіття. Учениці пропонують широкий вибір цього виду, хоча вони й відрізняються за суспільним становищем і країною походження. Сидячи на своєму estrade й обводячи поглядом довгі ряди парт, я бачив перед собою французенок, англійок, бельгійок, та німкенів. Більшість належала до класу буржуазії, але були тут і графині, доньки двох генералів та кількох полковників і капітанів, а також урядових employees;[128] ці леді сиділи поруч із молодими дівчатами, котрим судилося стати demoiselles de magasins,[129] а також пліч-о-пліч з корінними жителями цієї країни, фламандками. Усі вони були однаково одягнені, манери не надто відрізнялися; звісно ж, і тут зустрічалися винятки із загального правила, але більшість задавала тон усьому пансіонові, й цим тоном були грубість і галасливість, категорична нетерпимість одна до одної та до вчителів; старанне переслідування кожною з учениць власних вигод, груба байдужість до інтересів інших.

Більшість із них могли нахабно збрехати, якщо це їм було вигідно. Усі вміли вести люб'язну бесіду, коли хотіли чогось досягти; не менш майстерно спроможні були вмить напустити на себе холод, щойно ввічливість ставала їм невигідною. Дуже рідко серед них відбувалися прямі зіткнення, але обмовляння позаочі та плітки поширені були повсюдно.

Близьку дружбу забороняли правила школи, і жодна з дівчат не проявляла більшої приязні одна до одної, аніж це було потрібно, аби уникнути хвилини самотності. Вважалося, що кожна з них і всі вони разом були виховані цілком несвідомими того, що таке гріх. Діяли численні перестороги, аби

вони залишались якщо й не зовсім невинними, то хоча б недосвідченими і необізнаними. То чому ж тоді рідко яка з тих дівчат, досягнувши чотирнадцяти років, могла з гідністю поглянути в обличчя чоловіка? Відповіддю на чоловічий погляд зазвичай був або нахабний флірт, або ж розбещений, хтивий позирок. Я не знаю тонкощів римо-католицької церкви і не є сліпим прихильником віри, але підозрюю, що корінь передчасної нечистоти — такої явної та всезагальної у католицьких країнах — слід шукати в єпитимії (умертвінні плоті), якщо не в самій доктрині римської церкви. Я описую лише те, що бачив: ці дівчата належали до так званих респектабельних кіл суспільства; їх старанно виховували, однак більшість із них були духовно розбещені. Але досить уже про загальне: перейдімо до конкретних прикладів.

Перший — це портрет на повний зріст Аурелії Козлоу, німецької *fraulein*, точніше напівнімкені, напівросіянки. Їй — вісімнадцять років, і її відіслали в Брюссель завершити освіту; вона середнього зросту, незграбна, довготелеса, коротконога, з рихлим об'ємним бюстом; талія неправдоподібно тонка через немилосердно затягнутий корсет, сукня ретельно підігнана за фігурою; великі ноги безжально впхнуті у тісні *bottines*, [130] голівка маленька, волосся гладко зачесане, розділене на проділ, змащене олією й бездоганно вкладене; дуже низьке чоло, крихітні мстиві сирі оченята; у рисах щось татарське: плаский ніс, високі вилиці, однак усе в цілому не справляє враження потворного; колір обличчя непоганий. Достатньо про зовнішність. Щодо розумових здібностей, то вона нерозвинена і неосвічена — неспроможна грамотно писати навіть німецькою, своєю рідною мовою; всі її спроби вивчати англійську були простим фарсом, однак вона вчилася у школі дванадцять років — оскільки всі вправи виконувала за неї товаришка по навчанню, а відповідала вона, підглядаючи в книжку, що лежала у неї на колінах; тож нічого дивного, що її прогрес у науках черепащачий. Не знаю, які в неї щоденні звички, бо не маю змоги спостерігати за нею в різні моменти життя, але з того, що бачу на її парті, зі стану книжок та зошитів, можу сказати, що вона неохайна і навіть нехлюйка; її сукня, як я вже казав, доглянута, але, проходячи між рядами парт, я помітив, що шия немита, а волосся таке масне, що не викликає бажання до нього доторкнутись, а тим більше провести по ньому рукою. Поведінка Аурелії в класі — принаймні, коли там буваю я — ексцентрична, якщо розглядати її як показник дівочої цнотливості. Тієї миті, коли я заходжу в клас, вона штовхає ліктем сусідку по парті й давиться сміхом. Коли займаю своє місце на підвищенні, вона втуплюється в мене; здається, хоче привернути мою увагу, а то й одноосібно заволодіти нею: для цього вона кидає на мене різні погляди: млосні, зухвалі, хтиві, насмішкуваті... Оскільки я непробивний для артилерії такого роду — бо ж ми зневажаємо те, що роздають так неприховано й щедро — вона вдається до видобування різноманітних звуків: інколи зітхає, інколи стогне, інколи видає такі нерозбірливі звуки, які годі описати. Якщо, проходячи класом, я проминаю її, вона висуває ногу, щоб торкнутися моєї; якщо заздалегідь не побачу її маневру, і мій черевик торкнеться її *brodequin*, [131] вона починає давитися сміхом; якщо ж я вчасно помічу пастку й уникну її, — висловить розчарування сердитим бурмотінням, і тоді мене лають поганою французькою із жажливим нижньонімецьким акцентом.

Неподалік від мадемуазель Козлоу сидить ще одна юна леді — на ім'я Адель Дронсар; вона бельгійка, мала на зріст, але міцно збита; із широкою талією, короткими шиєю, руками та ногами; колір обличчя здоровий — кров з

молоком; риси гарно вирізьблені й правильні; ясно-карі очі красивої форми; волосся світло-каштанове; зуби рівні, й, хоча їй не виповнилося ще й шістнадцяти, сформована вона, як повнотіла двадцятилітня англійка. Цей портрет зображає дещо окоренкувату, але приємну дівицю, чи не так? Тож не дивно, що коли я оглядав ряди юних голівок, око нерідко зупинялося на Аделі: вона завжди ловила мій погляд, і часто їй вдавалося затримати його на собі. Вона виглядала незвичайно – така молода, свіжа та квітуча і разом з тим так подібна на Горгону. Підозріливість, похмурість, сварливість були написані на її чолі; порочні схильності читались ув очах, заздрість і хитрість лисиці проглядалися в устах. Загалом вона сиділа дуже сумирно; складалося враження, що її масивний корпус нездатний гнутись, а голова – така широка внизу й звужена догори – не в змозі нахилитись і здатна повертатися на короткій шиї лише вправо-вліво. На її обличчі бувало тільки два вирази: переважав незадоволено-сердитий, котрий зрідка змінювала нищівно-підступна посмішка. Інші учениці її уникали, бо хоча багато хто з них був поганим, але мало хто був аж таким недобрим.

Аурелія й Адель належали до першого відділення другого класу; в другому відділенні головувала пансіонерка Хуанна Тріста. Ця дівчина була змішаного бельгійсько-іспанського походження; її мати-фламандка померла, а батько-каталонець був торговцем і проживав на... островах, де Хуанна народилася та звідки її послали в Європу здобувати освіту. Вважаю, що мало хто, дивлячись на голову Хуанни та її зовнішність, узяв би її в свій дім. Вона мала точнісінько таку саму форму черепа, як папа Александр VI; [132] її органи, що відповідали за добросердя, благоговіння, сумлінність та відданість були надзвичайно малими; натомість ті, від яких залежали самооцінка, рішучість, руйнівна сила й агресивність – абсурдно великими; голова її вгорі нагадувала формою дашок, звужуючись у ділянці чола і виступаючи ззаду; риси були радше приємні, хоча завеликі й загострені; характер мала різкий і дратівливий; шкіра смаглява і бліда; волосся та очі чорні; вона була незграбна й негнучка, але пропорційно збудована; років мала п'ятнадцять.

Хуанна була не дуже худа, але з видовженим обличчям, і regard [133] її був злий та голодний; хоча чоло вузьке, на ньому все ж було достатньо місця, щоб вигравірувати два слова: Бунт і Ненависть; стосовно інших рис, то можна було знайти ще одне слово – Боягузтво – і воно читалося в очах.

Мадемуазель Тріста мала на меті затьмарити мої перші уроки грубими та буйними витівками; вона видавала звуки, що нагадували іржання коня, бризкала слиною, вживала непристойні слова; коло неї сиділа група вульгарних і нерозвинених фламандок, і серед них – два-три зразки повної моральної деградації та інтелектуального тупоумства, нерідкісні в цій низинній країні, що може слугувати доказом впливу клімату на виродження людських душі й тіла. Як я з'ясував потім, ці дівчата цілковито перебували під впливом Трісти; одного разу вона з їх допомогою організувала хамський безлад, який мені врешті вдалося придушити, змусивши заводійку та двох її товаришок устати і простояти так п'ять хвилин, потім випровадивши всіх з класу: спільниць – у велику залу по сусідству з класом, яку називали grande sale; організаторку – в маленьку кімнатку поруч – і замкнути за нею двері на ключ. Усе це я проробив у присутності мадемуазель Ретер, яка була приголомшена такими рішучими діями – найсуворішими з тих, які будь-коли практикувалися в її закладі. На її переляканий погляд я відповів своїм – спокійним, а потім – посмішкою, дещо перебільшеною, яка, врешті, й

заспокоїла Ретер. Хуанна Тріста залишалася в Європі достатньо довго, щоб відплатити злобою та чорною невдячністю всім, хто того чи іншого часу робив їй добро, й у підсумку приєдналася до татуся на... островах, бурхливо радіючи з того, що в неї там є раби, котрих, як вона висловилося, лупцюватиме й шмагатиме, скільки схоче.

Усе це – картини з життя. У мене є й інші приклади, не менш милі та привабливі, але я пожалію свого читача.

Тепер мені слід було б – для контрасту – зобразити щось чарівне, якусь ніжну дівочу голівку із саявом над головою, якесь миле уособлення невинності, що притискає голуба миру до своїх грудей. На жаль, не бачив нічого подібного і тому не можу це змалювати. Найкращий характер з-поміж учениць мала місцева жителька Луїза Пас; вона була доброзичлива та послужлива, але малоосвічена й неотесана; до того ж, чумні плями утаювання заразили і її; Луїзі невідомі були слова «честь» і «принципи» – вона навряд чи й чула їх коли. Більш-менш без недоліків залишалася тільки бідна Сільві, про яку я вже згадував. Сільві була лагідна в поведженні й порівняно розумна; до певної міри навіть щира – наскільки дозволяла їй релігія, але фізично вона була квола; слабке здоров'я не давало їй змоги розвиватися, а дух позбавляло надії, і тому, оскільки їй судилося піти в монастир, душа її налаштовувалася на відповідний лад, й у приборканій, завченій покірності відчувалося, що дівчина вже підготувала себе до майбутнього життя, довіривши незалежність думок та вчинків якомусь деспотичному духівникові. Вона не мала власної думки, не вибирала самотійно подруг чи заняття; в усьому її скеровував хтось інший. Пасивно, мов автомат, виконувала все, що їй веліли – й ніколи не робила того, чого хотілось їй, або ж того, що, на її переконання, мала б робити. Відолашну маленьку майбутню religieuse[134] рано навчили підкоряти доводи власних розуму та сумління волі духовного наставника. У пансіоні мадемуазель Ретер Сільві була зразковою ученицею – бліде, хворобливе створіння, в якому життя ледь жевріло; душа ж була приборкана впливом римо-католицької церкви!

У школі було також кілька учениць-англійок, і їх можна було поділити на дві категорії. Перша – англійки з континенту – діти переважно збанкрутілих авантюристів, чиї борги чи безчестя змусили полишити власну країну. Ці нещасні дівчата ніколи не знали радощів розміреного способу життя та дотримання правил пристойності; не здобули вони й доброї протестантської освіти; перебуваючи лише кілька місяців то в одній католицькій школі, то в іншій, бо ж батьки їх кочували з Франції в Німеччину, з Німеччини до Бельгії, – вони отримували лише крихти освіти, засвоювали погані звички і втрачали найелементарніші поняття про моральність та релігію й набували тупої байдужості до будь-якого почуття, котре робить людство кращим; вони вирізнялися похмурим неприйняттям усього навкруги, що було наслідком втрати самоповаги та постійного залякування з боку інших учениць-католичок, які ненавиділи їх за те, що вони англійки та ще й еретички.

Другу групу становили англійки з власне Великої Британії. За весь час мого перебування в пансіоні таких я не нарахував би й півдюжини; вони вирізнялися чистими, але неохайними сукнями, недбало зачесаним волоссям (на відміну від старанно підрівняного та пригладженого волосся іноземок), прямою поставою, гнучкими фігурами, тонкими білими пальцями, рисами менш

правильними, проте інтелектуальнішими, ніж у бельгійок; серйозним і спокійним виразом обличчя й загалом справляли враження благопристойних та стримано ввічливих; уже за цією останньою ознакою я міг з першого погляду відрізнити доньку Альбіону і вихованку протестантизму від годованок римської церкви, *protégées* єзуїтів. Зовнішній вигляд британських дівчат був гордовитим; водночас їм і заздрили, і висміювали їхні товаришки з континенту; вони терпіли образи зі суворю стриманістю й відповідали на ненависть мовчазним презирством; ретельно уникаючи компаній, серед юрми виглядали самотніми.

Учительок, котрі контролювали б таку строкату масу учениць, було лише трое, і всі вони – французьки: це мадемуазель Зефірин, мадемуазель Пелажі й мадемуазель Сюзетт; дві останні були пересічними особистостями, виглядали заурядно і мали звичайні манери; думки, почуття, погляди – все це було цілком посереднім: якби мені треба було написати про них главу, то й тоді я не міг би сказати більше. Зефірин була цікавішою за зовнішністю та вмінням поводитись, аніж Пелажі та Сюзетт, втім, за характером залишалася чисто французькою кокеткою – зрадливою, продажною та безсердечною. Четверта вчителька, котру я бачив лиш іноді, щоденно приходила навчати учениць рукоділля: це було або в'язання, або лагодження мережива чи якась інша тонка жіноча робота, але бачив я її тільки побіжно, оскільки вона сиділа з п'яльцями в *carre*[135] – оточена з усіх боків кількома десятками старших учениць; тож я не мав змоги вивчати її характер і навіть роздивитись як слід; вона ж, зауважив пізніше, мала в собі забагато як для вчительки англійських манер – більше нічого у ній не вражало; і все ж, напевно, характер її був надто слабким, бо учениці постійно перебували *en revolte*[136] проти неї. Вона не жила в пансіоні; пригадую, що її звали мадемуазель Анрі.

Серед цього зборища незначного і неповноцінного, великою мірою порочного та відштовхуючого (останнє слово ідеально підходило для опису двох-трьох манірних, мовчазних, погано одягнених та ввічливих англійок) – на цьому тлі розумна, розсудлива й люб'язна директриса сяяла, неначе споконвічна зірка на болоті з блукаючими вогниками. Вона, глибоко усвідомлюючи свою вищість, отримувала від цього справжнє блаженство, і така перевага додавала їй сили в щоденних турботах та допомагала витримувати тягар відповідальності, невід'ємний від її становища; також дозволяла тримати під контролем норов, розгладжувала нахмурені брови і робила поведінку врівноваженою. Їй було приємно – а кому б не було? – увійшовши до класу, відчувати, що самої її присутності достатньо, аби встановити порядок і тишу, яких не могли досягти її підлеглі за допомогою окриків чи навіть наказів; вона любила стати поруч із тими, хто був довкола неї – для порівняння чи, радше, для контрасту – знаючи, що за особистими якостями, як розумовими, так і душевними, безумовно утримує пальму першості (адже три інших учительки були до сірості звичайні). Своїми ученицями мадемуазель Петер управляла з поблажливістю та спритністю, завжди перебираючи функції жалісливиці – тієї, хто співчуває і захоплюється; натомість усі неприємні функції, пов'язані з покаранням та осудом, вона доручала іншим учителькам. Усі в пансіоні ставилися до неї шанобливо, визнаючи її перевагу та вищість; учительки її не любили, однак корились їй, бо залежали від неї; всі наставники, які в той чи інший час приходили у пансіон, незмінно потрапляли під її вплив: над одним вона верховодила, бо навчилася приборкувати його запальний характер; до іншого була поблажлива в його маленьких примхах; третього підкорила лестощами; четвертого – вельми

сором'язливого чоловіка – тримала в страху, напустивши на себе сувору рішимість; мене вона все ще вивчала, випробовуючи різні методи: кодувала навколо мене, спантеличена, але своїх спроб не полишала; думаю, що вона розглядала мене як рівний і голий обрив, де не було ні кам'янистих виступів, ані коріння дерев, ані пучка трави, щоб легше на нього видряпуватися.

Вона то тактовно лестила мені, то читала нотації; то з'ясовувала, наскільки я корисливий, то балансувала на межі прихильності – знаючи, що деяких чоловіків можна завоювати слабкістю, невдовзі говорила вже раціонально, усвідомлюючи, що інші мають дурість захоплюватися мудрими думками. Я відразу зрозумів, що уникати всіх цих спроб і приємно, і легко; як солодко мені було того моменту, коли вона вважала, що вже здобула перемогу, вивернутися та презирливо посміхнутись їй просто в обличчя й узріти ледь приховане німе розчарування. Але мадемуазель Ретер уперто домагалася свого і нарешті – я змушений це визнати – промацуючи кожний міліметр потаємної скриньки, таки знайшла замасковану пружину, й на мить кришка прочинилася; вона вже поклала руку на коштовність усередині... а вже чи вкрала той скарб, чи кришка зачинилася, боляче прищемивши їй при цьому пальці... читайте далі, й дізнаєтеся.

Так сталося, що одного дня я прийшов на уроки, почуваячись зле; в мене були застуда й кашель; за дві години безперервних занять я геть захрип та знесилів; полишаючи пансіон, ішов коридором і там зустрів мадемуазель Ретер; вона стурбовано підмітила, що я блідий і маю втомлений вигляд. «Так, – підтвердив я, – я справді втомився». І тоді вона, з дедалі занепокоєнішим виглядом, продовжила: «Я вас нікуди не відпущу, поки чимось не почастую». Вона вмовила зайти у вітальню, й, поки я там залишався, була сама доброта та приязнь. Наступного дня стала ще лагіднішою: зайшла в клас перевірити, чи зачинені вікна і чи нема протягу, з дружнім завзяттям умовляла мене не перевтомлюватися; коли я зібрався йти, вона першою подала мені руку; шанобливим та м'яким потиском я дав їй зрозуміти, що відчув підтримку та вдячний за неї. Мій скромний вияв почуттів викликав веселий усміх на її губах, і я подумав, що вона майже чарівна. Залишок вечора провів у нетерпінні, чекаючи наступного дня, щоб знову її побачити.

І не був розчарований, бо вона сиділа в класі впродовж усього мого уроку, й часто поглядала на мене мало не з любов'ю. О четвертій годині вийшла з класу разом зі мною, стурбовано розпитуючи про здоров'я і м'яко насваривши за те, що я надто, голосно говорив на уроці й перевтомивсь. Зупинившись біля скляних дверей у сад, я слухав її докори; двері були відчинені, день чудовий, і, поки я вислуховував м'які дорікання, то поглянув на сонце та квіти й відчув, що дуже щасливий. Денні, тобто ті, котрі приходили в пансіонат, учениці висипали з класів у коридор.

– Може, вийдете на хвилину в сад, поки вони пройдуть? – запитала вона.

Я мовчки зійшов сходами, але потім обернувся і запитав:

– Ви підете зі мною?

Ще за хвилю директриса і я вже прогулювалися пліч-о-пліч алеєю, облямованою фруктовими деревами, які саме розквітли, прикрасивши цвітом ніжне зелене листя. Небо було блакитним, повітря нерухомим; травневий день

— наповненим свіжістю й пахощами. Щойно із задушливого класу, оточений листям та квітами, з приємною, усміхненою, привітною жінкою поруч — то що я відчував? О, мені можна було позаздрити! Здавалося, що справдилися усі романтичні видіння, які малювала уява, коли я силкувався розгледіти цей сад крізь забите дошками вікно. Коли за вигином алеї будівля пансіону зникла з очей, а старі кущі ще й закрили будинок мес'є Пеле, й ми виявилися миттєво заслоненими від інших будинків, які амфітеатром оточували нашу зелену схованку, я, подавши руку мадемуазель Ретер, підвів її до садової лавки під кущами бузку. Вона сіла; я примостився поруч. Ретер продовжувала говорити з невимушеністю, що породжує таку саму невимушеність у відповідь і, слухаючи її, я раптом збагнув, що перебуваю за крок до того, аби закохатися в неї. Дзвони — і в мес'є Пеле, і в її пансіоні — провістили час вечері; ми змушені були розстатися. Коли вона підвелась, я ще на мить затримав її.

— Мені хочеться дещо отримати... — сказав.

— Що саме? — просто запитала Зораїда.

— Лише одну квітку.

— То зірвіть її: одну, дві чи двадцять — скільки забажаєте.

— Однієї буде достатньо: але зірвіть її ви — і дайте мені.

— Що за примха! — вигукнула вона. Але зіп'ялася навшпиньки і, зірвавши велику китицю бузку, граційно простягла мені. Я взяв її і пішов, щасливий цієї миті та з великими надіями.

Звісно ж, це був прегарний травневий день, і закінчився він чудовою, майже літньою ніччю, теплою та спокійною. Я це добре пам'ятаю, бо, сидячи того вечора у себе в кімнаті й перевіряючи учнівські роботи, чуючись дуже втомленим і трохи пригніченим від тісноти помешкання, відчинив так часто згадуване вікно: я переконав стару мадам Пеле зняти дошки з нього відразу після того, як зайняв посаду вчителя у *pensionnat des demoiselles*, оскільки тепер уже не було *inconvenant*[137] споглядати на спортивному майданчику моїх учениць. Я присунув крісло до підвіконня, оперся на нього ліктями і висунувся з вікна: наді мною була глибока прозорість безхмарного нічного неба — чудове місячне сяйво пом'якшувало тремтливий блиск зірок; унизу лежав сад, невпізнаний від сріблястого блиску та довгих тіней, свіжий від роси; п'янки пахощі струменіли від цвіту фруктових дерев — жодне листячко не рухалося, бо ніч була безвітряна. Мое вікно виходило на одну з доріжок саду мадемуазель Ретер, котра називалася *l'allée defendue*, [138] вона мала таку назву, бо пансіонеркам не дозволяли гуляти нею, адже вона пролягала надто близько від пансіону хлопців. Саме тут кущі бузку та рокитнику були найгустішими; цей куточок саду був найпотаємнішим; чагарі надійно укривали садову лавку — ту, на якій я не далі як сьогодні вдень сидів із молодого директрисою. Не варто казати, що коли я нахилився над решіткою й почав оглядати то садові доріжки й бордюри, то фасад будинку з численними вікнами, котрий білів серед листя, думки мої були поглинуті тільки мадемуазель Ретер. Я розмірковував, у якій частині будинку розміщена її кімната — і лише поодиноке світло, що проникало крізь *persiennes* одного *croisee*, [139] здавалося, підказувало це.

«Вона лягає пізно, — подумав я, — бо зараз уже близько опівночі. — Це чарівна маленька жінка, — продовжував я беззвучний монолог, — її образ залишає в пам'яті приємне враження. Знаю, що вона не є гарненькою; однак у ній відчувається гармонія, і це мені подобається: імпонують її каштанове волосся, блакитні очі, свіжість щік, білизна шиї. До того ж, я ціную її здібності — в мене завжди викликала відразу думка одружитися з лялькою або недалекою жінкою. Знаю, що гарненька лялька чи обмежена красуня чудово підійшли б для медового місяця, але коли пристрасть охолоне, як жакливо виявити на своєму плечі грудку воску чи шматок дерева; узріти в своїх обіймах якесь недоумкувате створіння й пам'ятати про те, що ти сам зробив її рівнею собі — ні, ні! — божеством! — і знати, що до кінця своїх днів маєш провести дні з особою, котра не розуміє, про що йдеться; не може збагнути, про що ти думаєш і яка не здатна навіть поспівчувати! А Зораїда Ретер, думав я, має такт, *caractere*, [140] здоровий глузд, розсудливість; чи є в неї серце? Яка мила й проста усмішка блукала на її губах, коли вона простягла мені китицю бузку! Я думав, вона хитра, лицемірна й корислива: часом мені здається, що так воно й є, але, можливо, те, що в її поведінці скидається на утаювання та хитрощі, насправді спроба м'якої натури подолати труднощі? А щодо корисливості — без сумніву, вона просто хоче прокласти собі шлях у житті — й хто її за це осудить? Якщо Ретер справді трохи безпринципна, то, можливо, це радше її біда, ніж вина? Вона була вихована католичкою; якби народилась англійкою й виховувалася в дусі протестантизму — чи не додала б тоді до всіх своїх відмінних якостей ще й прямоту? Якби їй треба було вийти заміж за англійця-протестанта, невже ж вона, така розумна, така розсудлива, не визнала б одразу ж верховенства правильного над вигодою, чесності над хитрістю?»

Варто було б спробувати такий експеримент: завтра я відновлю свої спостереження. Мадемуазель Ретер знає, що я її вивчаю — і яка ж вона спокійна під моїм допитливим поглядом! Здається, це її більше радує, ніж дратує.

Але тут у мій монолог вплелася музична фраза, і мій внутрішній голос на певний час замовк. Грали на мисливському розі, до того ж, доволі майстерно — думаю, десь у парку або на площі де Руайаль. Таким приємним був мотив, так підкоряв у цей час доби — в безгомінні, під покровом місячного сяйва — що я полишив філософствування, аби повністю віддатися музиці. Звуки віддалялися; вони звучали все глухіше і врешті затихли; мій слух приготувався знову насолоджуватися повною тишею ночі. Але ні — що то за гомін, який звучав приглушено, однак усе наближався, порушуючи цілковиту безмовність? Розмовляли двоє — так, якийсь придушений, однак виразний голос щось говорив якраз під моїм вікном, другий йому вторив; перший голос належав чоловікові; інший був жіночий; обидва співрозмовники повільно прогулювалися алеєю. Їхні фігури спочатку були в тіні, тож я міг розрізнити лише нечіткі обриси кожного з них, але місячний промінь наздогнав їх на виступі стіни — коли вони були вже зовсім поруч зі мною — і висвітлив цілком недвозначно мадемуазель Зораїду Ретер пліч-о-пліч, рука об руку (я вже забув, об яку) з моїм директором, повірником і радником, меєсь Франсуа Пеле. Він саме запитав:

— A quand done le jour des noces, ma bien aimee? [141]

І мадемуазель Ретер відповіла:

— Mais, François, tu sais bien q'il me serait impossible de me marier avant les vacances.[142]

— Червень, липень, серпень — цілих три місяці! — вигукнув директор. — Як можу я так довго чекати? Я — котрий готовий уже сьогодні вмерти тут, коло твоїх ніг, від нетерпіння!

— О, якщо ти помреш, то все вирішиться без зайвих клопотів з нотаріусами та контрактами — мені доведеться лише замовити не дуже закриту жалобну сукню, яка буде готова набагато швидше, ніж весільна.

— Жорстокосерда Зораїдо! Ти висмієш страждання того, хто любить тебе так самовіддано: мої муки для тебе забава; ти без вагань підвішуєш мою душу на дибу ревнощів, бо ж — навіть не заперечуй це — я впевнений, що ти заохочувала цього хлопчика Крімсворта: він не наважився б закохатись у тебе, якби ти не дала йому надію.

— Що таке кажеш, Франсуа? Ти вважаєш, що Крімсворт закохавсь у мене?

— По вуха.

— Це він тобі таке сказав?

— Ні, але це написано в нього на обличчі: він червоніє кожного разу, коли чує твоє ім'я.

Ці слова викликали у мадемуазель Петер кокетливий задоволений смішок (вони, між іншим, не були правдою — я не зайшов аж так далеко).

Месьє Пеле продовжував допитуватись, як вона збирається поведистися зі мною, чітко даючи їй зрозуміти — причому не вельми галантно — що безглуздо брати в чоловіки такого blanc-bes,[143] оскільки вона принаймні на десять років старша за мене (значить їй тридцять два? Ніколи б не подумав!). Я почув, що вона відмовляється давати будь-які пояснення з цього приводу, однак він наполягав на конкретній відповіді.

— Франсуа, — промовила вона, — ви просто ревнуєте, — і засміялась, усвідомивши, що таке кокетство йде врозріз з обраною манерою благопристойної гідності; тому продовжувала вдавано скромно:

— Справді ж бо, милий Франсуа, не заперечуватиму, що цей молодий англієць пробував здобути мою прихильність, але, будучи далекою від того, щоб заохочувати його, я завжди ставилася до нього стримано — наскільки це можна було поєднати із ввічливістю — й оскільки я з тобою заручена, не могла давати марних надій іншому; повір же мені, любий друже.

На це Пеле пробурмотів щось недовірливе — принаймні, я міг зробити такий висновок з її відповіді.

— Та це ж безумство! Як би я могла віддати перевагу якомусь іноземцеві перед тобою! Крім того — я говорю це не для того, щоб потішити твоє марносластво — Крімсворт не витримує жодного порівняння з тобою — ні в розумовому, ні у фізичному плані; він негарний; дехто б назвав його вихованим та інтелігентним, але на мою думку...

Кінцівка речення загубилася десь удалині, оскільки пара піднялася з лавки, на якій сиділа, і пішла геть. Я чекав на їхнє повернення, однак звук дверей сповістив, що вони зайшли в будинок; я прислухавсь, але далі все було тихо; я дослуховувався більше години й нарешті почув, як месьє Пеле увійшов у дім і піднявся сходами в свою кімнату. Поглянувши ще раз на будинок у саду, я помітив, що самотнє світло у вікні згасло – й так само згасла моя віра в любов і дружбу. Я пішов спати, але збудження та лихоманка палали у моїх венах, не даючи заснути тієї ночі.

Глава XIII

Наступного дня на світанку я встав, одягнувся й півгодини стояв, спершись ліктями на комод: розмірковував, як мені відновити душевну рівновагу, підірвану безсонною ніччю – й оскільки не мав наміру влаштовувати месьє Пеле сцену, пострікаючи віроломством, кидаючи виклик чи вдаючись до інших подібних заходів – то нарешті зупинився на корисному: в ранковій прохолоді прогулятися до недалекої купальні, щоб підбадьоритися й освіжитись у холодній воді. Лікування дало бажаний ефект. Я повернувся о сьомій спокійний та підбадьорений і за сніданком був спроможний привітати месьє Пеле стримано й незворушно; і навіть його сердечно простягнута рука та втішне звертання «mon fils», [144] вимовлене ласкавим тоном, з яким monsieur звик, особливо останнім часом, звертатися до мене, не змусили мене виказати ті почуття, які, навіть придушені, все ще нуртували в мені. Не те, щоб я леліав помсту – ні; але почуття образи і зради тліли в мені як тріски, густо присипані вугіллям. Бог свідок, від природи я не мстивий і не зміг би зашкодити іншій людині лише тому, що більше не довіряю їй чи вона мені не подобається; але ні мій розум, ані почуття не здатні так легко забути образу: це лише враження нагадують хибкі піски – їх швидко отримуєш, і вони відразу стираються. Переконавшись лише раз, що характер мого друга несумісний з моїм, і пересвідчившись, що він має невиправні вади, непокдані з моїми принципами, я розриваю всілякі контакти з ним. Так було з Едвардом. Стосовно ж Пеле, то це відкриття було ще надто свіжим; чи слід мені вчинити з ним так само? Я подумки вирішував це питання, розмішуючи цукор у каві половинкою хрусткого хлібця (в нас ніколи не було ложечок). Тим часом Пеле сидів навпроти мене, і його бліде обличчя виглядало ще зіркішим та виснаженішим, ніж зазвичай; його блакитні очі суворо дивилися на учнів і молодших учителів та, поблажливіше, на мене.

«Життя само підкаже», – вирішив я й тепер, наткнувшись на неширий погляд Пеле та побачивши його вкрадливу посмішку, подякував Всевишньому за те, що минулої ночі відчинив вікно і при світлі повного місяця прочитав усю правду на підступному лиці Пеле. Я майже відчував свою перевагу, бо його справжня натура була мені відома; хай би як він посміхався та лестив мені, тепер я бачив його душу, що проглядалася крізь посмішку, й за кожною улесливою фразою чув її справжній голос.

Але ж Зораїда Петер? Звісно, її відступництво зачепило мене за живе; як довго мені слід утішати себе, щоби вгамувати цей пекучий біль? Та це виявилось непотрібним. Щойно нічна лихоманка минула, я почав шукати бальзам і для цієї рани, однак знайшов його не в Галааді, [145] а значно ближче – у собі. Здоровий глузд виявився найкращим лікарем: він почав доводити мені, що нагорода, за яку я боровся, не настільки цінна; мій розум твердив, що, можливо, фізично Зораїда мені б і підійшла, але наші душі не гармонують, і при поєднанні її розуму з моїм неминуче виникли б

розбіжності. Здоровий глузд закликав мене не ремствувати й змусив радіти, що я не потрапив у пастку. Таке лікування пішло мені на користь, і я сповна відчув його цілющу силу, коли наступного ранку зустрівся з директрисою; це випробування нервів не викликало в мені ні дрожу, ні заїкання; воно дало мені змогу зустрітися з нею впевнено та з легкістю проминути її. Вона простягнула мені руку, однак я вдавав, що не помітив цього. Привітала мене чарівною посмішкою, котра ковзнула променем світла по моєму серцю, проте не зачепила його. Я піднявся на підвищення; вона пішла за мною; її очі вступились у моє обличчя, вимагаючи від кожної його рисочки пояснень такої різкої зміни, ба навіть недбальства, в моїй поведінці.

«Тож я відгукнуся», – подумав я й відкрито зустрівши її погляд, відповів позирком, в якому не було ні поваги, ні любові, ні найменшої ніжності чи навіть ввічливості; найприскіпливіший аналіз не виявив би там нічого, крім зневаги, нахабства та іронії. Я змусив її витримати цей позирок і як слід відчувати його; її спокійне обличчя не змінилося, хоча вона зашарілась і наблизилася до мене мов зачарована. Ступивши на підвищення, стала поруч зі мною; їй нічого було сказати. Я не бажав їй допомогти вийти з ніякового становища, натомість недбало гортав сторінки книжки.

– Сподіваюся, що сьогодні ви відчуваєтеся цілком здоровим, – врешті спромоглася півголосом сказати вона.

– Я також, mademoiselle, надіюся, що ви не застудилися вчора, гуляючи так пізно в саду.

Вона була здогадлива, тому вмить зрозуміла мене; її обличчя трохи зблідло – ледь-ледь – але жоден м'яз на ньому не здригнувся; така ж незворушна та врівноважена, вона зійшла з підвищення, спокійно присіла на віддалі й почала в'язати гаманець. Я продовжував урок; це був урок композиції – тобто я диктував певні загальні запитання, на які учениці мали відповісти з пам'яті; книжками користуватися заборонено. Поки мадемуазель Елалі, Ортанс, Кароліна та решта пансіонерок обмізковували низку складних для розуміння запитань, які я їм запропонував, у мене було вільних півгодини, щоб поспостерігати за директрисою. Зелений гаманець в її руках швидко більшав; очі в'язальниці були прикуті до нього; поза, коли вона сиділа за два ярди від мене, залишалася стриманою; в усій її постаті були і пильність, і спокій водночас – рідкісне поєднання! Дивлячись на неї, мені знову довелося, як і багато разів перед тим, віддати належне її здоровому глуздові та мимохіть захопитись її самовладанням. Вона відчула, що поваги до неї я більше не маю; зауважила також презирство й холод у моїх очах: для тієї, котра так палко прагнула схвалення всіх і загального захоплення собою, подібне відкриття стало, напевне, болючим. Я помітив це з миттєвої блідості її щік, які нечасто змінювали колір: але ж як швидко вона оволоділа собою! З якою гідністю тепер сиділа – майже поруч зі мною, – підтримана своєю здоровою та непохитною розсудливістю; жодного трепету в губах – особливо верхній, тонкій і різко окреслений; жодних ознак легкодухого сорому на суворому чолі!

«Там, за тим чолом, метал, – сказав я собі, дивлячись на неї. – Якби там була ще й пристрасть – вогонь, котрий розтопив би метал – отоді я б міг її полюбити.»

Раптом збагнув, що вона усвідомлює те, що я за нею спостерігаю, хоча не поворухнулася й хитро не підняла погляд — лише поглянула крізь спиці на свою маленьку ніжку, що нишком виглянула з-під м'яких складок пурпурової сукні з мериносової вовни; потім її очі знову звернулися до споглядання власної руки кольору слонової кістки з гранатовим перснем на вказівному пальці й оглянули легкі рюші на зап'ясті; ледь помітним рухом вона повернула голову; каштанові кучері її при цьому граційно сколихнулися. За цими ледь помітними ознаками я вгадав її сердечне бажання, її хитрий задум знову затіяти гру, яку програла. Невеличкий інцидент дав їй змогу знову заговорити зі мною.

Поки в класі панувала тиша — тиша, яку порушувало лише шелестіння зошитів та скрипіння пер — стулки складчастих дверей прочинились і на порозі постала ще одна учениця, котра, зробивши квапливий реверанс, із тривожним виразом обличчя, викликаним, мабуть, тим, що вона запізнилася, поспішно зайняла вільне місце коло виходу. Вже сівши, все з тією ж поквапністю та зніяковінням почала витягати з робочого кошика книжки, і поки я чекав, щоб вона підняла очі аби я міг побачити, хто це — через короткозорість мені не вдалося відразу її впізнати — мадемуазель Ретер, полишивши своє місце, підійшла до мого столу.

— Monsieur Крі-і-мсьорте, — прошепотіла вона, бо коли у класах було тихо, директриса завжди рухалася нечутно і розмовляла півголосом, дотримуючись прийнятих у пансіоні правил. — Monsieur Крі-і-мсьорте, ця молода особа, котра щойно увійшла, хоче разом з усіма бути присутньою на ваших уроках англійської; вона не учениця; в деякому сенсі вона вчителька, оскільки веде уроки з плетіння мережива та вишивання. Вона хоче стати справжньою вчителькою і попросила дозволу відвідувати ваші уроки, щоби вдосконалити знання англійської мови, в чому вона, на мою думку, вже досягла певних успіхів; звісно, я хочу допомогти їй у такому гідному похвали занятті; то ви дозволите їй скористатися вашими уроками — n'est-ce pas, monsieur?

Мадемуазель Ретер підняла на мене очі, й у її погляді були наївність, лагідність і благання.

— Звісно, — відповів я коротко й майже різко.

— Ще одне слово, — м'яко промовила вона. — Мадемуазель Анрі не отримала належної освіти; можливо, її природні дані також не найкращі, але смію вас запевнити, що прагнення її найкращі, й характер у неї чудовий. Сподіваюся, що monsieur буде до неї поблажливий на початках і не демонструватиме її непідготовленість та неминучі промахи перед юними леді, які в певному сенсі є її ученицями. Чи зрозумів Monsieur Крі-і-мсьорт мій натяк?

Я кивнув. Із м'якою ширістю вона продовжувала:

— Вибачте мені, monsieur, якщо наслідуюся додати: те, що я щойно сказала, дуже важливе для бідної дівчини; вона вже мала певні труднощі з цими юними створіннями, намагаючись завоювати у них авторитет, і якщо ці складнощі лише поглиблюються через її певну некомпетентність, вона може втратити посаду в моєму закладі, що буде для неї надто болісно й про що я дуже шкодуватиму, адже вона не може дозволити собі позбутися прибутків, які отримує, працюючи тут.

Мадемуазель Петер була максимально тактовною, але такт сам собою, не підкріплений ширістю, втрачає суть; отак трапилось і в цьому випадку – чим більше вона говорила про необхідність бути поблажливим до учениці-вчительки, тим нетерплячішим я ставав. Чітко зрозумів, що хоча її відкрито заявленим мотивом було бажання допомогти доброчесній, хоча й тупуватій мадемуазель Анрі, справжньою метою було переконати мене в своїй шляхетній доброті та ніжній турботливості; тож, знову поспішно кивнувши їй, я ухилився від подальших її просторікувань, раптово й різко попросивши учениць здати роботи і, зішовши з підвищення, пішов їх збирати. Проходячи повз ученицю-вчительку, сказав їй:

– Ви прийшли сьогодні надто пізно, щоб отримати повноцінний урок; наступного разу будьте пунктуальнішою.

Перебуваючи у неї за спиною, не міг спостерегти, яке враження справили на неї мої не надто ввічливі слова. Можливо, якби я стояв перед нею, то взагалі не звернув би уваги на її лице; тепер помітив, що вона негайно почала складати підручники в робочий кошик, і коли я повернувся до свого стола із зібраними зошитами, то почув, як складчасті двері відчинились і знову зачинилися; піднявши погляд, зауважив, що її місце порожнє.

Я подумав: «Вона вважатиме свій перший урок з англійської невдалим», – і почав розмірковувати, чи справді вона розсердилася, чи через власну тупість сприйняла мої слова надто буквально і чи, зрештою, мій роздратований тон не поранив її почуттів. Останній довід я відкинув майже відразу, бо, відколи приїхав у Бельгію, ще не бачив на жодному обличчі чутливості, тому почав вважати цю якість майже міфічною. Якщо вона й була написана на лиці учениці-вчительки, я цього не побачив, бо її поспішна втеча не дала мені часу це з'ясувати. Я вже й раніше кілька разів мельком бачив її (про що вже згадував), але так і не спромігся роздивитися її обличчя чи фігуру, а тому мав лише нечітке уявлення про зовнішність. Щойно закінчив збирати зошити, як пробило четверту. Зі звичною готовністю коритися цьому сигналові я схопив капелюха і полишив приміщення.

Глава XIV

Я залишав пансіон мадемуазель Петер не менш пунктуально, ніж приходив туди. Наступного дня прибув у її заклад за п'ять хвилин до другої і ще до того, як відчинив двері пансіону, почув швидкий безладний гул, який попереджав про те, що priere di midi[146] ще не закінчилася. Тож почекав завершення; було б нешанобливо порушити її своєю еретичною присутністю. Але як же проповідник поспішав і ковтав слова! Ніколи в житті я не чув, щоб хтось так покwapно – ніби працював паровий двигун – говорив:

«Notre Pere qui etes an ciel»[147] пролунало, мов постріл; потім пішло звертання до Диви Марії: «Vierge celeste, reine des anges, maison d'or, tout d'ivoire», [148] і далі – звернення до святого того дня; тоді всі присутні знову сіли і урочистий (?) [149] – обряд завершивсь. Я увійшов, ривком відчинивши двері, й стрімко пройшов уперед, як ходив тепер завжди, бо підмітив: якщо увійти впевнено та підкреслено рішуче піднятися на estrade – то тиша в класі запановує відразу. Складчасті двері, що відділяли два класи, розчинені для спільної молитви, вмить зачинилися; класна дама з робочим кошиком у руках сіла на своє місце; учениці безмовно застигли з ручками та книжками перед собою; три красуні попереду,

впокорені моєю холодністю, сиділи прямо, спокійно склавши руки на колінах; вони перестали хихотіти та перешіптуватись і більше в моїй присутності не насмілювалися зухвало розмовляти; тепер вони говорили зі мною лише очима – єдиним органом, за допомогою якого були все ще здатні продемонструвати нахабство та кокетство. Якби хоч коли-небудь приязнь, доброту, скромність чи справжній талант використовували ці блискучі очі для того, щоб передати свої якості – думаю, що тоді я міг би час від часу палко їх заохочувати; а так змушений був знаходити задоволення в тому, щоби відповідати на їхні марнославні погляди своїм позирком – стоїчним. Хоча мої учениці в своїй масі були юними, гарними та здібними, можу відверто сказати, що я завжди ставився до них як строгий, але справедливий опікун. Якщо в когось виникнуть сумніви у точності цих тверджень і хтось дійде висновку, що від мене потрібно більше самозречення й самовладання – як у Сципіонів, [150] чого він у мені не бачить – то нехай візьме до уваги такі обставини, які хоча й применшують мої заслуги, та підтверджують мою правдивість.

Чи знаєш ти, о недовірливий читачу, що вчитель завжди перебуває у дещо іншому становищі стосовно гарненької, безтурботної та, ймовірно, недосвідченої дівчини, ніж її кавалер на балу чи gallant [151] на promenade? [152] Наставник зустрічається зі своєю ученицею не для того, щоб милуватись її атласним чи мусліновим вбранням; напаханим і закрученим у локони волоссям; оголеною шиєю, ледь прикритою легким мереживом; округленими білими руками, прикрашеними браслетами – та захоплюватися ніжками, взутими для танцю. Не його справа запрошувати її до вальсу, засипати компліментами, підсилюючи красу рум'янцем вдячного марнославства. Він не зустрічає її на гладко мощених, тінистих бульварах, у зеленому сонячному парку, куди вона часто йде, одягнена в премилу сукню, яка їй дуже личить, із граційно накинутим на плечі шарфом, у крихітному капелюшку, що ледь закриває кучері, а червона троянда на крисах додає нового відтінку трояндовій рожевості її щік; лице й очі, підсвічені усмішкою, здаються такими ж мінливими, як промінь сонця в святковий день, але сяють так само; не його обов'язок іти з нею поруч і слухати жваву балаканину, нести її парасольку – заледве більшу за широке зелене листя, вести на повідку її бленімського спанієля чи левретку. Ні: він зустрічає її в класній кімнаті, одягнену просто, з підручниками, розкладеними перед нею. Її поверхнева освіта чи природні схильності такі, що підручники видаються їй докучливими, й розгортає вона їх із відразою; однак учитель змушений «увіпхнути» в неї зміст усіх цих книжок; її розум протиставляється засвоєнню серйозної інформації; він відчуває огиду до цього і чинить усілякий опір; мадемуазель висловлює незадоволення: негарні зморшки порушують загальну гармонію обличчя, різкі жести псують витонченість манер, а вирази, що зриваються з вуст, сильно тхнуть рідною стороною і сповнені такої невикорінної вульгарності, що опоганюють милозвучність голосу. Коли ж характер її носійки спокійний, а розумові здібності мляві, нездоланна тупість протистоїть будь-яким спробам навчання. Там, де є хитрість, але бракує енергії, на арену виходять хитрощі й обман; учениця вигадує тисячу способів, щоб уникнути навчання, – словом, для вчителя дівоча краса і чари є лиш чимось на кшталт драпірування на гобелені – до нього гобелен постійно повернутий лише зворотним боком; але навіть коли вчитель бачить його гладку й акуратну лицьову сторону, то прекрасно знає, скільки вузликів, петель та довгих стібків це потребувало, і в нього вже нема бажання захоплюватися яскравими кольорами, виставленими на загальний огляд.?

Наші вподобання залежать від обставин. Художник надає перевагу гористій місцевості, бо вона живописна; інженер – рівній, бо так йому зручніше; гедоніст воліє «витончену жінку» – бо вона найбільше відповідає його смакам; світський молодий джентльмен – таку саму леді – вона з його кола; виснажений важкою працею, втомлений та, ймовірно, дратівливий учитель майже байдужий до краси, несприйнятливий до манер і граційності, й тішиться, переважно, розумовими якостями своїх учениць: старанність, прагнення до знань, природні здібності, слухняність, правдивість, вдячність – ось принади, що манять погляд і здобувають повагу вчителя. Він прагне цього, але рідко знаходить, та якщо цілком випадково і знайде, то воліє залишити їх для себе назавжди, і якщо з ними доводиться розлучитися, він чується так, ніби безжальна рука забрала у нього єдину овечку. Отакий стан справ; тому мої читачі погодяться зі мною: нема нічого незвичайного або гідного винагороди в моїй чесній та поміркованій поведінці у пансіоні мадемуазель Петер.

Перше, чим я зайнявся того дня, був розподіл серед учениць місць за підсумками місяця, на який дуже вплинув написаний напередодні твір. Список найкращих, традиційно, очолила Сільві – проста, спокійна маленька дівчина, яку я вже описав раніше як найліпшу, але найнегарнішу ученицю закладу; друге місце випало такій собі Леоні Ледрю. Мініатюрна, з гострими рисами обличчя і тонкою, мов пергамент, шкірою – кмітлива, але з хиткими моральними засадами, черства й байдужа – справжній тобі юрист; я не раз казав, що якби вона народилася хлопцем, то з неї вийшов би зразковий повірений – розумний та безпринципний. Далі йшла Елалі – гордовита красуня, Юнона школи, котру шість довгих років безперервного зубріння граматики англійської мови змусили, незважаючи на млявість розуму, чисто механічно засвоїти більшість правил. Ані усмішки, ні слідів радості чи задоволення не проступило на пасивному личку майбутньої черниці, коли вона почула своє ім'я серед перших у списку. Цей абсолютний спокій на обличчі бідної дівчини мене завжди засмучував, і тому моєю звичкою стало якомога рідше дивитися на Елалі та звертатися до неї; її повна покірність і старання наполегливість могли б прихилити мене до неї – незважаючи на граничну некрасивість її рис, непропорційність фігури, майже повну відсутність у них будь-яких проявів життя – якби я не знав, що кожне лагідне слово, кожний дружній жест вона передасть своєму духівникові, а вже він їх перекрутить або неправильно витлумачить. Одного разу, на знак схвалення, я поклав їй руку на голову, очікуючи, що Сільві всміхнеться; її темні очі на мить зблиснули, однак вона раптово сахнулася від мене: я ж бо був чоловіком і еретиком, а вона – бідне дитя! – відданою католичкою: отак чотири стіни відділяли її розум від мого. Нахабна самовдоволена посмішка й важкий тріумфуючий погляд – так висловила задоволення Леоні. Елалі мала похмурий вигляд заздрисниці – вона хотіла бути першою. Ортанс і Кароліна обмінялися зухвалими гримасами, почувши свої імена десь наприкінці списку: клеймо розумової неповноцінності вони не вважали ганьбою; свої надії на майбутнє пов'язували винятково з особистою привабливістю.

Покінчивши з цим, я приступив до уроку. Під час короткої перерви, поки учениці лініювали зошити, мої очі, бездіяльно блукаючи з парти на парту, вперше помітили, що найдальшу лаву в найдальшому кінці класу – зазвичай порожню – знову зайняла нова учениця, мадемуазель Анрі, яку так настійливо рекомендувала мені напередодні директриса. Сьогодні я був ув окулярах, тому мені ні до чого було гадати – з першого погляду впізнав її. Вона була

молодою, але якби мене попросили сказати, скільки їй років, то я б не знав, що відповісти; її тендітна фігурка могла належати сімнадцятилітній, але стурбований вираз заклопотаного обличчя міг свідчити про те, що вона старша. Одягнена була, як усі учениці – в темну вовняну сукню з білим комірцем; риси обличчя не нагадували нікого в класі – вони були гостріші та чіткіші, хоча й неправильні. Форму голови мадемуазель Анрі мала також інакшу – верхня частина значно розвиненіша, ніж нижня. Я з першого погляду зрозумів, що вона не бельгійка: колір обличчя, його риси та вираз, її фігура – все відрізнялося; вочевидь, вона належала до іншої нації – нації, менш схильної до повноти й повнокровної; не такої жвавої, приземленої та бездумної. Коли я вперше поглянув на неї, вона сиділа, не піднімаючи погляду й підперши рукою підборіддя, та не змінила пози, аж поки я не розпочав урок. Жодна з учениць-бельгійок не змогла б сидіти нерухомо так довго – тим більше в задумі. Однак, підмітивши, що її зовнішність незвичайна й не нагадує фламандську, я більше нічого не міг би до цього додати: не в змозі вихвалити її красу, бо дівчина не була гарна; не здатний поспівчувати їй з приводу некрасивості – бо й негарною її не назвеш; змучене турботами чоло та сумна лінія рота викликали у мене щось схоже на здивування, але всі ці риси міг би й не помітити менш капризний спостерігач.

Читачу, хоча я й присвятив чимало тексту описові мадемуазель Анрі, сповна усвідомлюю, що цілісного образу так і не створив; не передав кольору її очей, шкіри чи волосся і не змалював її фігури. Ви не можете сказати, який у неї ніс – орлиний чи кирпатий; подовжене чи вузьке підборіддя, квадратне чи овальне обличчя – цього всього я й сам не бачив того першого дня, і в мої плани не входить враз передати те, що мені відкривалося поступово.

Я продиктував ученицям коротку вправу, яку всі вони мали записати. Бачив, що нова учениця спочатку була явно спантеличена новизною і завданням, і мови; раз чи два вона глянула на мене з виразом болісної стурбованості, ніби не розуміючи, чого хочу; до того ж, не встигала за іншими, бо не могла так швидко писати; я ж їй допомогти не бажав: був безжальний. Вона дивилася на мене: її очі майже благали: «Я не встигаю за вами!». Проігнорувавши цей заклик і недбало розвалившись у кріслі, я час від часу поглядав у вікно й диктував іще швидше. Знову зиркнувши на неї, побачив, що її обличчя затьмарило зніжковіння, але вона продовжувала старанно писати; я вичекав кілька секунд; новенька використала перепочинок, аби поспішно перечитати написане; сором та розгубленість з'явилися на її обличчі: вочевидь, вона помітила, що написала щось не те. Через десять хвилин диктант було закінчено; і, давши ученицям трохи часу перевірити його, я зібрав зошити; мадемуазель Анрі дуже неохоче простягла мені свою роботу; але, здавши її, вона опанувала себе – ніби вирішила відкинути жаль і змирилася з тим, що її вважатимуть безнадійно тупою. Поглянувши в зошит, я помітив, що вона пропустила кілька рядків, але написане було майже без помилок; я вмить черкнув «розпалившись»[153] унизу сторінки і повернув їй зошит; вона всміхнулася – недовіриливо, потім упевненіше, але очей не підвела; здавалося, може на мене дивитися, лише коли розгублена чи збентежена, але не тоді, коли відчувала вдячність, і я подумав, що це навряд чи правильно.

Глава XV

Збігло ще трохи часу, поки я знову давав урок у першому класі: три дні тривало свято Трійці, а на четвертий був черговий урок у другому

відділенні. Коли я проходив через *carre*, [154] то зауважив, що групка учениць із шитвом, як завжди, оточила мадемуазель Анрі: їх була дюжина, але шум вони підняли такий, як добрих півсотні; мадемуазель Анрі ніяк не могла з ними впоратися: троє чи четверо напосілися на неї з надокучливими потребами; вона мала втомлений вигляд і вимагала тиші, але даремно. Мадемуазель Анрі помітила мене, і я прочитав ув очах біль, що хтось сторонній став свідком непокори її учнів; вона закликала до порядку – однак вмовляння були даремними; потім я зауважив, що вона стиснула губи й насупила брови: увесь її вигляд говорив (якщо я правильно його зрозумів) таке: «Я зробила все, що змогла і все ж заслуговую на докір; тож засуджуйте мене, хто хоче». Я пройшов мимо неї; коли зачиняв двері класу, то почув, як вона несподівано різко сказала, звертаючись до найстаршої і найшумнішої учениці:

– Амелі Мюлленберг, нічого в мене не запитуйте і не просіть увесь наступний тиждень: я не розмовлятиму з вами і не допомагатиму вам.

Слова були сказані з притиском – ні, навіть з гарячковістю – й за ними настала відносна тиша; чи надовго, я так і не дізнався; між нами були двоє зачинених дверей і *carre*.

Наступного дня я мав урок у першому класі й, прийшовши туди, побачив, що директриса вже сидить, як і зазвичай, на своєму місці між двома *estrades*, а перед нею стоїть мадемуазель Анрі та неохоче – принаймні, так мені здалося – щось вислуховує. Директриса в'язала і говорила водночас. На фоні глухого шуму класу було зручно говорити, щоб чув лише співрозмовник, і саме так мадемуазель Ретер розмовляла зі своєю вчителькою. Лице останньої було ледь зарожевіле і стурбоване; на ньому читалася досада; причини її були мені незрозумілі, бо директриса виглядала цілком спокійною: вона не могла сварити таким лагідним тоном, з таким незворушним виглядом – ні, розмова була, найімовірніше, дружньою, бо я почув такі останні слова:

– *C'est assez, ta bonne amie; a present je ne veux pas vous retenir davantage.* [155]

Нічого не відповівши, мадемуазель Анрі повернулася, щоб іти геть; на її обличчі чітко читалося невдоволення, і посмішка, ледь помітна й швидка, але гірка й недовірлива, і я б навіть сказав презирлива, трішки вигнула її губи, коли мадемуазель Анрі займала своє місце в класі; це була потайна й мимовільна посмішка, яка тривала лише кілька секунд, і її змінили пригнічений вираз, опісля – увага і зацікавленість, коли я звелів ученицям дістати книжки для читання. Загалом я ненавидів уроки читання: це були справжні тортюри для вуха – вислуховувати, як учениці спотворюють звуки моєї рідної мови, й ані мій власний приклад, ані настанови щодо правильної вимови ні на йоту не поліпшили їхнього акценту. Сьогодні кожна з них на свій лад шепелявила, заїкалася, бурмотіла та белькотіла, як і зазвичай; п'ятнадцятеро з них мучили мене по черзі, й мій слуховий нерв покійно чекав на дисонанс шістнадцятої, коли раптом виразний, хоча й тихий голос почав читати чистою, правильною англійською.

«На шляху до Перта короля зустріла жінка з гір Північної Шотландії, котра назвалася провидицею; вона стала коло човна, яким король збирався переправитися на північний берег, і голосно закричала: «Королю, мій

повелителю, якщо ти вступиш у цю воду, то вже ніколи не повернешся живим!» (Vide (лат), див. «Історію Шотландії»).[156]

Я з подивом поглянув на чергову ученицю; голос її був голосом Альбіону; вимова — чистою й сріблястою: голосові бракувало хіба що твердості та впевненості, й відтак він міг би належати якійсь леді з Ессексу чи Міддлсексу; тим часом читцем-декламатором був не хто інший, як мадемуазель Анрі, на серйозному та безрадісному обличчі якої я не побачив жодних слідів того, що вона усвідомлює свій подвиг. Ніхто не висловив здивування. Мадемуазель Ретер і далі старанно в'язала, однак я запримітив, що почувши закінчення абзацу, вона підняла очі й скося глянула на мене: не могла сповна оцінити рівень читання своєї вчительки, але відчула, що її вимова відрізняється від вимови інших учениць, і хотіла з'ясувати, що про це думаю я; а я натягнув на себе маску байдужості та звелів іншій учениці продовжувати.

Коли урок закінчивсь, я скористався сум'яттям перерви, щоб підійти до мадемуазель Анрі; вона стояла коло вікна і відсахнулася, коли я наблизився; подумала, що хочу визирнути з вікна, й навіть помислити не могла, що я прагну заговорити з нею. Взявши зошит з її рук та перегортаючи його, я поцікавився:

— Чи брали ви уроки англійської раніше?

— Ні, сер.

— Ні? Але читаєте добре — ви були в Англії?

— О, ні! — вигукнула вона із запалом.

— Може, ви працювали в англійській сім'ї?

У відповідь знову почув «ні». І тут мої очі, зупинившись на обкладинці її зошита, прочитали: Френсіс Еванс Анрі.

— Це ваше ім'я?

— Так, сер.

Мій маленький допит обірвався; позаду себе я почув легенький шелест — за моєю спиною стояла директриса, вдаючи, ніби вивчає обриси парти.

— Mademoiselle, — мовила вона, звертаючись до вчительки. — Чи не будете ви такі ласкаві й не вийдете у коридор, поки юні леді зберуть свої речі; спробуйте підтримувати там хоч якийсь порядок!

Мадемуазель Анрі скорилася.

— Яка чудова погода! — весело зауважила директриса, намагаючись також визирнути з вікна; я погодився з нею і відступив.

— То що ви думаєте про нову ученицю, monsieur? — провадила вона далі, йдучи за мною слідом. — Чи зможе вона досягти успіхів у вивченні англійської мови?

— Поки що мені важко судити. У неї непогана вимова, але щодо рівня її знань я ще не можу висловитись...

— А як стосовно її природних здібностей? Щодо цього я маю сумніви: чи не можете ви їх розвіяти, підтвердивши хоча б середні здібності?

— Не бачу причин сумніватися в її здібностях, *mademoiselle*, але я справді надто мало її знаю і не мав змоги оцінити їх. Бажаю вам доброго дня!

Але вона й далі домагалася свого:

— Поспостерігайте за нею, *monsieur*, і скажіть, що ви про це думаєте; я набагато більше довіряю вашій думці, ніж своїй — жінки не можуть судити про це так, як чоловіки; але — вибачте за настирливість, *monsieur*, — природно, що я цікавлюсь цією бідною дівчиною (*pauvre petite*) [157]: по суті, в неї нема жодних родичів, і вона може покладатися лише на себе; знання — її єдине багатство; її теперішнє становище таке саме, яким колись було моє — або майже таке; тому цілком зрозуміло, що я симпатизую їй, і коли бачу, що вона часом ледве ладає з ученицями, то дуже засмучуюсь. Не сумніваюся, що вона дуже старається, і наміри у неї найкращі, але, *mesieur*, їй бракує такту і твердості. Я вже говорила з нею про це, однак боюся, що недостатньо чітко висловлювалась, а вона ніяк не хоче мене зрозуміти. Можливо, час від часу ви зможете їй щось порадити — до чоловіків прислухаються охочіше, ніж до жінок, і ви висловлюєте свої думки набагато логічніше, ніж ми; а ви, *monsieur*, умієте змусити учнів слухатися вас; ваші поради будуть їй дуже корисними: навіть якщо вона непокірна і вперта (сподіваюся, що вона не така), то й тоді не відмовиться вислухати вас; стосовно мене, то на кожному вашому уроці я вчусь, як слід поводитися з ученицями. Інші вчителі — постійне джерело мого неспокою; вони не можуть змусити юних леді поважати себе і приборкати недоречну веселість, настільки притаманну молодим; вам же, *monsieur*, я повністю довіряю: спробуйте настановити наше бідне дитя так, щоб вона могла контролювати легковажних та веселих брабанточок. Але, *monsieur*, хочу вас попередити — не зачіпайте її *amour-propre*, [158] аби не ранити її. Мушу визнати, що вона надзвичайно — я б навіть сказала безглуздо — вразлива. Боюся, що, сама того не бажаючи, я торкнулась її слабого місця, і вона не може мені цього пробачити.

Упродовж більшої частини цієї палкої промови моя правиця лежала на ручці дверей; тепер я повернув її, щоб вийти.

— *Au revoir, mademoiselle*, — сказав і втік, помітивши, що потік слів директриси не вичерпується.

Вона подивилася мені вслід; воліла б мене затримати. Відтоді, відколи я почав поводитися з нею суворо й байдуже, її ставлення до мене змінилося; вона мало не запобігала переді мною, постійно шукала в мене підтримки і набридала численними й нав'язливими знаками уваги. А таке плазування породжує деспотизм. Замість того, щоб пом'якшити моє серце, це рабське схилення тільки загартувало усе суворе й жорстоке в ньому. Коли вона колувала навколо мене, я перетворювався на кам'яний стовп; її лестощі викликали в мене презирство, а похвали робили стриманим. Інколи я дивувався, навіщо вона так прагне завоювати мене в той час, як вигідніший

для неї Пеле вже в її тенетах; вона знала, що мені відома її таємниця, бо я без вагань сказав їй про це. Але оскільки їй притаманно було сумніватися щодо таких одвічних понять, як скромність, приязнь чи безкорисливість та недооцінювати їх цінність і розглядати ці якості радше як недоліки характеру – то вона схильна була вважати гордість, твердість та себелюбність ознаками сили. Ладна була розтоптати сором'язливість і схилитися перед презирством, із прихованою зневагою ставилася до ніжності й з безкінечною дбайливістю готова була улещувати байдужність. Доброта, відданість і натхнення викликали у неї антипатію; мала слабкість до лицемірства й корисливості – в її очах це була справжня мудрість; до моральної та фізичної слабкості, розумової і тілесної неповноцінності ставилася поблажливо – бо то ті контрастні риси, які можна було використати собі на користь – як протиставлення власним достоїнствам. Перед насильством, несправедливістю і тиранією схиляла голову – це були її природні хазяї, і вона не мала причин їх ненавидіти або опиратись їм; обурення, яке вони викликають в інших, було невідоме їй. У результаті нещирі себелюбці називали її мудрою, вульгарні та зіпсуті вважали милосердною; нахабні й нечесні охрестили люб'язною; а чесні та добросердні спочатку вірили їй і приймали за свою, але щойно позолота удаваності облітала, – проступав справжній матеріал, тобто її істинне обличчя, і його відштовхували як підробку.

Глава XVI

Упродовж наступних двох тижнів я бачив Френсіс Еванс Анрі достатньо часто, щоб скласти чіткіше уявлення про її характер. Зокрема, виявив, що вона мала принаймні дві добре розвинені якості, а саме наполегливість та почуття обов'язку, і з'ясував також, що вона здібна до навчання та спроможна впоратися з труднощами. Напочатку я запропонував їй таку допомогу, яку зазвичай надаю іншим, і почав з того, що роз'яснював кожне складне питання, але невдовзі помітив, що цю поміч нова учениця сприймає як приниження; вона відкинула її з гордою нетерпимістю. Після цього я почав задавати їй довгі завдання й давав змогу самостійно з'ясовувати всі складнощі, які могли виникнути в процесі навчання. Вона почала завзято працювати і, швидко закінчивши одне завдання, відразу вимагала іншого. Але досить уже про її наполегливість; тепер перейдімо до почуття обов'язку, що проявлялося так: вона любила вчитись, однак ненавиділа навчати, бо її успіхи як учениці залежали від неї самої, а на себе вона завжди могла розраховувати; успіхи ж її як учительки частково, а можливо й повністю залежали від волі інших; їй слід було докладати великих зусиль, щоб подолати цю волю та змусити коритись їй, і в цьому вона керувалася суворими принципами. Коли йшлося про власні справи, то воля її була твердою й непохитною: вона здатна була взяти гору над будь-якими власними схильностями, якщо вони протирічили її переконанням; але коли їй треба було подолати нахили, звички та недоліки інших, особливо дітей, котрі зазвичай глухі до аргументів розуму і переважно байдужі до вмовлянь, то її воля часом відмовлялася коритись їй; тоді на перший план виступало почуття обов'язку, яке й змушувало волю діяти. Наслідком усіх цих старань була даремна трата енергії та зусиль. Френсіс тяжко й наполегливо працювала разом зі своїми учнями, а часто й замість них, але далеко не завжди її старання винагороджувалися слухняністю з їхнього боку, бо вони бачили, що мають величезний вплив на неї, і, опираючись усім її спробам переконати, вмовити, стримати та змушуючи її вдаватися до примусових заходів – завдавали їй неабияких страждань. Люди – а діти особливо – рідко відмовляють собі в задоволенні продемонструвати владу над іншими, яку

добре усвідомлюють, хоча ця сила полягає лише в тому, щоб робити нещасними всіх навколо себе. Учень, чиї відчуття не такі гострі, як у вчителя, а нерви міцніші, до того ж, він фізично сильніший – має значні переваги над своїм наставником і зазвичай безжально користується цим – бо дуже молоді, бездумні та цілковито здорові люди не знають, як співчувати іншим і як їх щадити. Боюся, що Френсіс багато страждала; здавалось, якийсь тягар постійно гнітить її душу. Я вже згадував, що вона проживала не в пансіоні, а чи то у власному помешканні, чи то десь в іншому місці; однак постійно мала заклопотаний, без тіні усмішки, скорботно-рішучий вираз обличчя, що затьмарював її риси – але чи причина цього була під дахом мадемуазель Ретер, чи деінде, сказати не могу.

Одного дня я дав ученицям devoir[159] якомога ширше і детальніше переказати коротку, добре відому всім легенду про Альфреда, [160] котрий пильнував за коржиками в халупці пастуха. Більшість учениць передала її дуже коротко; стислість була тим, чому їх навчали; значна частина оповідей виявилася взагалі незрозумілою; лише перекази Сільві та Леоні Ледрю претендували на щось зв'язне й чітке. Елалі майстерно викрутилася із ситуації і вбила відразу двох зайців – досягла точності й уникнула проблем, знайшовши десь коротку історію Англії і сумлінно переписавши легенду звідти. На полях її роботи я написав: «Нерозумно й нечесно» і розірвав аркуш навпіл.

Унизу купки надягнута, що складалася з одинарних аркушів, я знайшов одне-єдине завдання на кількох сторінках, написане охайно та скріплене разом. Уже знав цей почерк і, щоб здогадатися, хто автор, мені не потрібне було підтвердження у вигляді підпису «Френсіс Еванс Анрі».

Ніч була моїм традиційним часом для перевірки Аванс, а моя кімната – звичним місцем, де це відбувалося – досі це заняття вважав обтяжливим, але тепер, знімаючи нагар із свічки, зі здивуванням відчув, як у мені поступово зароджується інтерес і я нетерпляче очікую ознайомлення з роботою бідлошної вчительки.

– Нарешті, – подумав я, – отримаю уявлення про те, якою вона є насправді. Зрозумію її сутність та з'ясую можливості; й хоча вона навряд чи може добре висловлюватись іноземною мовою, все ж її розумові здібності тут таки проявляться.

Розповідь починалась описом халупи селянина-сакса у великому зимовому лісі з голими деревами навкруги; був грудневий вечір, падали пластівці снігу, і пастух передрік сильний буран; прикликав дружину, щоб та допомогла йому зібрати отару й відвести її на береги the Thone (Тону); він попередив її, що повернуться вони пізно. Добра жінка неохоче полишила своє заняття – вона саме пекла коржики на вечерю – але усвідомивши, що набагато важливіше переправити отару в безпечне місце, надягнула кожух з овечих шкур і, звертаючись до незнайомця, котрий попросився на нічліг та спочивав коло вогнища на підстилці з очерету, звеліла пильнувати печиво, поки вона повернеться.

– Не забудь, – юначе, – продовжила вона, – замкнути двері за нами; а головне, нікому не відчиняй їх, поки нас не буде; що б не почув – не рухайся і не виглядай назовні. Скоро западе ніч, ліс цей дикий та відлюдний; дивні звуки лунають у ньому після заходу сонця: вовки блукають

просіками, донські воїни заповнили країну, і про них розповідають найгірше: ти можеш почути дитячий крик та відчинити двері, пропонуючи допомогу, а через поріг може проскочити чорний бик чи примарний шкодливий собака, або ж — що ще гірше — коли щось наче вдарить об решітку, мов крила, й до хати залетить чорний крук чи білий голуб і всядеться коло вогнища; такий відвідувач віщуватиме нещастя для дому; тому дослухайся моєї поради — не відчиняй дверей нікому.

Чоловік покликав її, і вони пішли геть. Незнайомець, залишившись сам, дослухався до приглушеного виття снігової бурі та віддаленого гуркоту розбурханої ріки і мовив:

— Сьогодні переддень Різдва. Запам'ятаю цю дату. Ось я сиджу сам на твердому ложі з очерету, й захищає мене від негоди лише халупа з тростини, і я, спадкоємець королівства, завдячую прихистком на ніч бідному васалові; мій трон узурповано; корона увінчує чоло завойовника; в мене нема друзів, й розгромлене військо блукає у долинах Уельсу; зухвалі грабіжники плюндрують мою країну; мої піддані розпростерті ниць, і по них брутально топчуться чоботи данців. О Доле! Ти зробила найгірше, що лиш могла, і тепер стоїш поруч: із тупим клинком у руці. Очі мої зустрічаються з твоїми, і ти запитуєш, чому я все ще живий, чому все ще надіюсь. Язичеський демоне, я не визнаю за тобою всемогутності, а тому й не схиляюся перед твоєю владою. Мій Бог той, чий Син такого ж вечора набув подоби чоловіка, в ім'я людини вирішив страждати, стікаючи кров'ю, і Він стримує твою руку, а без Його веління ти не можеш завдати удару. Мій Бог безгрішний, вічний, всевідаючий — і в Нього ми віруємо; й хоча я обібраний та розчавлений тобою — голій, покинутий усіма, позбавлений допомоги — я не втрачаю надію, не можу зневіритися; навіть коли б спис Гутрума[161] зачервонівся від моєї крові, то й тоді я не втратив би надію. Чекаю, важко працюю, надіюсь та молюсь; і свого часу Єгова мені допоможе.

Нема потреби продовжувати цитувати далі — все завдання було виконане в такому самому стилі. Там були орфографічні помилки, іншомовні звороти, неправильно побудовані речення, неточно вжиті дієслова; увесь переказ складався з простих та примітивних речень, стиль потребував доопрацювання, і йому бракувало благородства — але нічого подібного я не бачив за весь час вчителювання. Мадемуазель вдалося передати атмосферу халупи й описати двох селян та короля без корони; вона змалювала зимовий ліс, переказала давні англосаксонські легенди про привидів, зобразила мужність Альфреда у лиху годину; згадала про його християнське виховання і показала, що він, із глибокою язичеською вірою, притаманною для тих примітивних часів, надіявся на біблійного Єгову та його допомогу в боротьбі проти міфічного Фатуму. І це все вона зробила без будь-якої моєї допомоги: я лише запропонував тему, але ні слова не сказав про те, як її розвинути.

«Я знайду можливість поговорити з нею, — сказав я сам собі, згортаючи завдання в трубку, — і з'ясую, що ще англійського вона має в собі, крім імені Френсіс Еванс; вона не новачок стосовно мови — це очевидно, однак казала мені, що ніколи не була в Англії, не брала уроків англійської та не жила в англійській сім'ї.»

Протягом усього наступного уроку я аналізував інші *devoirs*, помірно хвалячи та гудячи їх, як це й роблю зазвичай, бо потреби в різкому осуді не було, як не було й необхідності у вихвалянні. Нічого не сказав про

роботу мадемуазель Анрі й, начепивши окуляри на носа, намагався прочитати на її обличчі, що вона думає з цього приводу. Хотів з'ясувати, чи усвідомлює вона сама свій талант.

«Якщо Анрі вважає, що виконала завдання талановито, то тепер буде ображена неувагою», – подумав я. Втім, її обличчя було, як завжди, серйозним і майже сумним, а очі, як і всякчас, прикуті до cahier, [162] що лежав перед нею; але було в її позі ще щось – думаю, це очікування – і коли я врешті завершив короткий огляд останнього devoir, відклав його, потер руки та попросив усіх дістати підручники граматики – вираз її обличчя ледь вловимо змінився, ніби вона втратила слабку надію на приємне хвилювання; чекала на обговорення чогось, у чому була зацікавлена, але обговорення не відбулось, і її сподівання на короткий час не справдилися, тому порожнечу відразу ж заповнила уважність, й уже за мить її дух, що занепав, відновився. Та все ж упродовж усього уроку я радше відчував, аніж бачив, що в неї відібрали надію, і якщо вона й не показувала свого болю, то лише тому, що нізачо цього не викаже.

О четвертій годині, коли пролунав дзвін і в класній кімнаті відразу ж зашуміли, я, замість того, щоб узяти капелюха та зійти з підвищення, ще трохи посидів за столом. Поглянувши на Френсіс, помітив, що вона складає книжки у робочий кошик і закриває його; потім підняла голову, і, зустрівши мій погляд, зробила спокійний, ввічливий реверанс, ніби бажаючи доброго дня, та повернулася, щоб іти геть.

– Підійдіть-но, будь ласка, сюди, – сказав я, одночасно роблячи жест рукою.

Вона завагалася, бо не могла почути моїх слів у галасі, що панував тепер в обох відділеннях класу; я повторив жест; вона наблизилася до мене; не дійшовши кілька кроків до підвищення, сором'язливо зупинилася, не впевнена, чи правильно зрозуміла мої слова.

– Підніміться сюди, – промовив я рішуче. Це єдиний спосіб звертання до невпевнених у собі людей, які легко бентежаться; підтримуючи її трішки рукою, я врешті направив її туди, де й хотів бачити – себто між своїм столом та вікном, де дівчину не потривожила б метушня другого відділення і де ніхто не міг би підслуховувати у неї за спиною.

– Сідайте, – провадив я далі, підставляючи їй низький табурет і змусивши сісти. Я знав, що те, що збираюся зробити, вважається дуже дивним, але мені було цілковито байдуже. Френсіс також це знала, і, зважаючи на її схвилюваний та збуджений вигляд, я боявся, що їй було далеко не так байдуже. Витягнувши з кишень, я розгорнув та розвернув її devoir.

– Це ваше, я правильно розумію? – запитав, звертаючись до неї англійською, бо тепер усвідомлював, що вона може говорити цією мовою.

– Так, – відповіла вона чітко, а коли я розгорнув її завдання та розклав його на столі, прикривши рукою із затиснутим у ній олівцем, Френсіс нарешті поруhalась, і я зауважив, що дівчина наче спалахнула; мовби крізь її пригнічений стан проглянуло, як крізь хмару, яскраве сонце.

— У роботі багато помилок, — зауважив я. — Вам потрібно буде кілька років наполегливого навчання, щоб писати англійською абсолютно правильно. А тепер погляньте: вкажу вам на найтипові помилки.

І я старанно пройшовся по її роботі, акцентуючи на кожній погрішності і пояснюючи, чому це помилка і як саме слід писати ті чи інші слова або вирази. У процесі такого розсудливого аналізу вона поступово заспокоїлась, і я продовжив:

— Що стосується змісту вашого *devoir*, мадемуазель Анрі, то він мене приємно здивував; я читав твір із задоволенням, тому що помітив у ньому добрі смак та уяву. Хоча хороша фантазія і не найкраща якість людського розуму, але ви непогано володієте нею: можливо, не в найвищому ступені, але краще, ніж більшість людей. Будьте сміливою, розвивайте ці якості, які вам дали Бог та природа, й, усвідомлюючи їх силу та рідкісність, знаходьте у них розраду в часи страждань та під гнітом несправедливості.

«Сила та рідкісність», — повторив я подумки, — можливо, це саме ті слова, бо, звівши очі, побачив, що набігла хмарка щезла із сонця; обличчя Анрі цілковито змінилось, і усмішка засяяла в очах — усмішка майже торжествуюча; вона ніби промовляла:

«Я рада, що врешті змусила вас розгледіти мою натуру; але вам не слід так ретельно добирати мову. Невже ви думаєте, що я цього про себе не знаю? Те, що ви говорите мені такими розумними словами, мені відомо з дитинства.»

Вона передала це так чітко, як тільки міг висловити її чесний і швидкоплинний погляд; але вже за мить сяяння обличчя, увесь її зовнішній вигляд змінилися; хоча вона й сповна усвідомлювала свої таланти, досягала вона також свої недоліки, і спогади про них, що лише на мить стерлися з її пам'яті, тепер, постаючи з новою силою, приглушили ті яскраві якості, які щойно настільки живо проявилися. Ця різка зміна була такою раптовою, що я не встиг навіть посварити її за торжество; заледве нахмурих брови, як вона вже набула серйозного і майже скорботного вигляду.

— Дякую, сер, — сказала мадемуазель Анрі, підводячись. Вдячність була у голосі та виразі обличчя, який супроводжував її слова.

Нашу розмову й справді було пора закінчувати, бо коли я поглянув довкруг, то побачив, що всі учениці вже розійшлися, а інші зібралися за кілька ярдів від мого стола і стоять, відкривши роти й не зводячи з нас поглядів; три *mattresses*[163] збились у тісну купку в кутку та перешіптувались; і зовсім поряд зі мною в низькому кріслі сиділа директриса й спокійно підрівнювала китиці викінченого гаманця.

Глава XVII

Отож, я не вповні скористався можливістю відверто поговорити з мадемуазель Анрі, бо так і не дізнався, звідки в неї аж два англійських імені — Френсіс та Еванс — на додачу до її французького прізвища та звідкіля у неї така хороша вимова. Я зовсім забув про це — точніше, наша розмова була такою короткою, що не мав часу про це запитати; більше того, я не перевіряв її вміння говорити англійською, бо все, що зміг з неї витягти, було: «Так» і «Дякую, сер». Але я подумав: «Те, що не з'ясувалося сьогодні, з'ясується іншого дня». І дотримав дану самому собі обіцянку.

Обмінятися навіть кількома словами з однією ученицею на виду в інших було нелегко, але, як каже прислів'я, було б бажання, а можливість знайдеться; тому я знову й знову знаходив змогу поговорити з мадемуазель Анрі, незважаючи на заздрісні погляди та злостивий шепіт пансіонерок, коли наближався до неї.

— На хвилинку ваш зошит, — у такій лаконічній манері я часто розпочинав наші коротенькі діалоги; це завжди відбувалося наприкінці уроку, і, змусивши Анрі підвестись, я сідав на її місце, дозволивши їй шанобливо стояти поруч, бо вважав за доцільне і правильне дотримуватись усіх прийнятих між учнем та ученицею форм спілкування; а ще тому, що чим строгішим і авторитарнішим я ставав, тим вільніше вона почувалась і краще опановувала себе — поєднання дивне та сумнівне за ефективністю, однак у її випадку воно спрацьовувало.

— Олівець, — казав я, простягаючи руку і не дивлячись на неї. (Тепер спробую стисло прозвітувати про першу з тих коротких розмов). Вона подала мені олівець, і я підкреслив кілька помилок у її граматичній вправі, запитавши при цьому;

— Ви уродженка не Бельгії?

— Ні.

— І не Франції?

— Ні.

— То де ж ви народилися?

— У Женеві.

— Але ж Френсіс та Еванс не можна назвати швейцарськими іменами, чи не так?

— Ні, сер; це англійські імена.

— Саме так; чи може, це швейцарський звичай — давати дітям англійські імена?

— Non, monsieur, mais...[164]

— Говоріть англійською, будь ласка!

— Mais...[165]

— Англійською!

— Але (повільно та збентежено)... мої батьки зовсім не були всі двоє женеvцями.

— Скажіть «обое» замість «всі двоє», мадемуазель!

— Вони не «обое» були швейцарцями: мати була англійкою.

— Англією за походженням?

— Так; усі її предки були англійцями.

— А батько?

— Він був швейцарцем.

— А ким ще? Хто він був за професію?

— Духовною особою — пастором — служив у парафіяльній церкві.

— Оскільки ваша мати була англійкою, то чому ви не говорите англійською вільно?

— Maman est morte, il y a dix ans.[166]

— То ви вшанували її пам'ять забуттям мови? Будьте такі ласкаві — викиньте французьку з голови, поки я розмовляю з вами, а говоріть англійською.

— C'est si difficile, monsieur, quand on n'en a plus l'habitude.[167]

— Але ж раніше ви говорили нею? Відповідайте рідною мовою.

— Так, сер, у дитинстві я розмовляла англійською частіше, ніж французькою.

— То чому ж зараз не говорите нею?

— Бо в мене нема друзів-англійців.

— Сподіваюся, ви живете разом із батьком?

— Мій тато помер.

— Чи є у вас брати або сестри?

— Нікого.

— Ви живете одна?

— Ні; маю тітку — ma tante Julienne.[168]

— Сестра вашого батька?

— Justement, monsieur.[169]

— Хіба це англійська?

— Ні, але я забула...

— За це, mademoiselle, якби ви були маленькою дівчинкою, я б придумав для вас якесь невеличке покарання; але у вашому віці — думаю, вам років двадцять два чи двадцять три?

— Pas encore, monsieur — en un mois j'aurai dis-neuf ans.[170]

— Дев'ятнадцять — зрілий вік, і, досягнувши його, ви мусите прагнути до власного вдосконалення, щоб учителеві не було потреби двічі нагадувати вам про необхідність говорити англійською, коли це тільки можливо.

На цю мудру тираду відповіді я не отримав, але, звівши очі, побачив, що моя учениця значуще всміхається сама до себе, хоч її посмішка й не була веселою; здавалося, вона промовляла: «Він сам не знає, про що говорить», і сказано це було настільки чітко, що я вирішив дізнатися те, на що вона так явно натякала.

— То ви прагнете поліпшити свої знання?

— Так.

— А як це доведете, mademoiselle?

Дивне запитання, ще й висловлене так прямо, вдруге викликало у неї усмішку.

— Але ж, monsieur — хіба я неуважна? Я добре готуюся до уроків...

— Цей дитині під силу; що ще ви робите?

— Що ще я можу зробити?

— Звісно, не так багато; але ви й учениця, і вчителька, чи не так?

— Так.

— Ви навчаєте реставрувати мереживо?

— Так.

— Заняття нудне й тупе; воно вам подобається?

— Ні — втомлює.

— То чому ж ви цим займаєтеся? Чи не краще б вам навчати історії, географії, граматики чи навіть арифметики?

— А monsieur певен, що я добре знаю ці предмети?

— Не певен; однак у вашому віці ви мали б їх знати.

— Але я ніколи не ходила до школи, monsieur...

— Справді? То хто ж були ваші друзі? І про що думала ваша тітка? Це її провина.

— Ні, monsieur, ні! Тітка тут ні до чого — вона робить усе, що може — дає мені притулок і харчує мене. (Я передаю слова мадемуазель Анрі буквально, бо саме так вона їх і переклала з французької).

— Вона небагата і має лише тисячу двісті франків річного доходу (ренти); відіслати мене до школи їй було просто не по кишені.

«Справді», — подумав я, почувши пояснення, але продовжував говорити тим самим безапеляційним тоном, яким і почав розмову:

— Сумно, однак, що вас виховували, цілком випустивши з виду деякі галузі науки: якби ви знали історію чи граматику, то поступово могли б облишити заняття мереживом і підняти у статусі.

— Це те, що хочу зробити.

— Як? Лише вивченням англійської мови? Цього недостатньо; у жодну респектабельну сім'ю не візьмуть гувернантку, чий багаж знань складається лише з ознайомлення з однією іноземною мовою.

— Monsieur, я вмію багато чого іншого...

— Так-так — ви можете плести з тонкої вовни та вишивати носовички і комірці — але це вас не врятує.

Мадемуазель Анрі відкрила рот, щоб відповісти, але стрималася, певно, вважаючи, що розмова й так затягнулася, й тепер стояла мовчки.

— Кажіть же щось, — нетерпляче продовжив я. — Терпіти не можу мовчазної згоди, коли обличчя виражає протилежне; а з вашого язика вже готове було злетіти заперечення.

— Monsieur, я взяла багато уроків граматики, історії, географії та арифметики. Студіювала повний курс усіх цих предметів.

— Bravo! Але як вам це вдалося, якщо тітка не могла дозволити собі оплачувати ваші уроки?

— Завдяки відновленню мережива — того, що monsieur так зневажає.

— Справді? Тож, mademoiselle, зараз ви матимете чудову нагоду пояснити мені це англійською: як можна було досягнути таких результатів подібними засобами.

— Monsieur, я попросила тітоньку навчити мене реставрувати мереживо невдовзі після того, як ми переїхали до Брюсселя, бо знала, що це metier[171] — професія, яку легко здобути й котрою зможу швидко заробити гроші. Я навчилася цього за кілька днів, і невдовзі знайшла роботу, тому що всі брюссельські леді мають старе мереживо — дуже цінне — і йому слід давати лад після кожного прання. Я заробила трохи грошей, і ці гроші витратила на навчання; дещо пішло на придбання книг, особливо англійських, і скоро я шукатиму місця гувернантки або шкільної вчительки — коли навчуся писати й говорити англійською як слід, але це буде важко, бо всі, хто

знає, що я відновлювала мереживо, зневажають мене; гребують мною й учениці. Pourtant j'ai mon projet, [172] – додала вона.

– Який?

– Поїду в Англію і там навчатиму дітей французької. Вона вимовила ці слова з особливим притиском. Сказала «Англія» так, як ізраїльтяни за часів Мойсея промовили б «Ханаан» (земля обітована).

– Ви хочете побачити Англію?

– Так, це мій намір.

І тут втрутився голос – голос директриси:

– Mademoiselle Henry, je crois qu'il va pleuvoir; vous feriez bien, ma bonne amie, de retourner chez vous tout de suite. [173]

Мовчки, без жодного слова подяки за це дружнє попередження, вона зібрала книги, шанобливо повернулася до мене, спробувала кивнути своїй очільниці, але спроба не була вдалою, бо голова, здавалося, не хотіла схилитися – і пішла. Достатньо мати хоча б крупинку наполегливості або впертості, щоб незначні перешкоди стимулювали, а не розхолоджували. Мадемуазель Ретер могла б і не турбуватися висловлювати натяк про погоду (між іншим, прогноз її не справдився – дощу того дня не було).

Наприкінці наступного уроку я знову підійшов до парти мадемуазель Анрі. І звернувся до неї так:

– Як ви уявляєте Англію, mademoiselle? Чому хочете туди поїхати?

Моя різка манера звертання, до якої мадемуазель Анрі вже звикла, більше її не бентежила та не дивувала, і вона відповіла з невеликою затримкою, неминучою у зв'язку з труднощами перекладу її думок з французької на англійську.

– Із усього того, що я чула та читала, Англія – рідкісна країна; мої уявлення про неї туманні – тому й хочу туди поїхати, аби моє бачення цієї країни набрало конкретних рис.

– Гм! Як гадаєте – яку частину Англії ви змогли б побачити, якби поїхали туди вчителькою? Дивне ж у вас уявлення про те, як можна пізнати країну! Все, що побачите там, – це будівлю школи та ще кілька приватних помешкань.

– Але це будуть англійська школа й англійські будинки!

– Без сумніву; та що далі? Якою буде цінність ваших спостережень, зроблених на такій обмеженій території?

– Monsieur, хіба не можна дізнатися щось, шукаючи прикладів? Echantillon [174] – часто дає уявлення про ціле; крім того, вузьке й обмежене – це різні слова, чи не так? Моє життя у ваших очах виглядає обмеженим – як от життя... ну, такої середземноморської тваринки – une taupe comment dit-il? [175]

— Кріт.

— Так — крота, котрий живе під землею і бачить ще менше, ніж я.

— Гарзд, mademoiselle, і що потім? Розповідайте далі.

— Mais, monsieur, vous te comprenez.[176]

— Анітрохи. Будьте ласкаві, поясніть.

— То, monsieur, усе було так. У Швейцарії я мало що робила, мало вчилась і небагато бачила; моє життя йшло там по колу: щодня я ходила тією самою дорогою і не могла піти іншою; якби залишилася — залишилася б аж до самої смерті — ніколи не розширила б рамки свого життя, бо я бідна, нічого не вмю і нічого особливого не досягла; коли втомилася від усього цього, то попросила тітоньку поїхати в Брюссель: тепер наше життя не набагато різноманітніше, бо й тут я не багатша і не піднялась ані на щабель вище; так само ходжу по обмеженій площині, але середовище змінилось — і воно знову зміниться, якщо поїду в Англію. Трохи дізналася про городян Женеви; тепер мені дещо відомо про жителів Брюсселя; якби поїхала в Лондон, то дізналася б щось і про мешканців Лондона. Не знаю, чи зрозуміли ви що-небудь з моєї розповіді, monsieur, чи це все заплутано?

— Я вас цілком зрозумів — тепер перейдімо до іншого: ви збираєтеся присвятити життя вчительству, але як учителька ви не дуже успішні — учениці вас не слухаються.

Результатом моїх різких слів був рум'янець зниківіння на її обличчі; вона схилила голову до парти, але швидко підняла її і зауважила:

— Monsieur, я не кваліфікована вчителька, це правда, але допомагає практика; крім того, працювати мені непросто — навчаю тільки рукоділля і в цьому не можу показати силу чи перевагу — то другорядне мистецтво; в пансіоні у мене нема колег — я ізольована: до того ж, належу до єретичок, що також позбавляє мене впливу.

— А в Англії будете іноземкою, це також не додасть вам впливу і врешті-решт відштовхне від вас усіх довколишніх; в Англії у вас буде так само мало знайомих, і ви будете такою ж незначущою, як і тут.

— Але я пізнаю щось нове — в усьому іншому такі, як я, всюди матимуть труднощі, і якщо маю боротися, та, ймовірно, бути переможеною, то краще піддамся англійській гордості, ніж фламандській вульгарності; крім того, monsieur...

Вона замовкла — але не тому, що не змогла підібрати слів, а через те, що обережність шепнула їй: «Ти й так забагато сказала».

— Завершіть свою думку, — наполягав я.

— Окрім того, monsieur, хочу знову жити серед протестантів: вони чесніші, ніж католики; католицизм — це будівля з пористими стінами, порожнистою підлогою і несправжньою стелею; кожна кімната, monsieur, тут має вуха та

очі, а який дім — такі і його мешканці: дуже зрадливі; всі вони вважають, що говорити неправду цілком прийнятно, а демонструвати дружбу, коли відчуваєш ненависть, у них називається ввічливістю.

— Усі? В них? — перепитав я. — Ви говорите про учениць — цілковитих ще дітей — недосвідчених, легковажних створінь, які поки що не навчилися відрізняти добро і зло?

— Зовсім ні, monsieur, діти найширші; в них ще не було часу стати дволичними: вони кажуть неправду, але роблять це незграбно, і видно, коли вони брешуть; але дорослі тут наскрізь фальшиві: обдурюють іноземців, обманюють одне одного...

Тут увійшла служниця:

— Mdle Henri — mdle Reuter vous prie de vouloir bien conduire la petite de Dorlodot chez elle; elle vous attend dans le cabinet de Rosalie la portiere — c'est que sa bonne n'est pas venue la chercher — voyez — vous.[177]

— Eh, bien! Est-ce que sa bonne — moi?[178] — перепитала мадемуазель Анрі; потім з посмішкою, гіркою та іронічною, яку я вже одного разу бачив, квапливо підвелась і вийшла.

Глава XVIII

Молода англо-швейцарка явно отримувала і задоволення, і користь від вивчення рідної мови своєї матері. Навчаючи її, я, звісно ж, не обмежувався тісними рамками шкільної програми; вивчення англійської мови поєднав із викладанням літератури. Склав Анрі список книг для читання; в неї була власна невеличка бібліотека англійської класики: одні книги їй залишила мати, інші були куплені на зароблені самотійно гроші. Я дав їй кілька творів сучасних англійських авторів; усе це вона жадібно прочитала і про кожну з книг складала мені письмовий звіт. Мадемуазель Анрі також дуже любила писати твори. Здавалося, що ця робота для неї як повітря, і невдовзі значно поліпшені композиції змусили мене відверто визнати, що ті її якості, які я спершу нарік смаком та уявою, слід назвати радше точністю суджень і творчою фантазією. Сказавши їй про це — як завше, сухо та скупو, я почав шукати на її обличчі ту сяючу й триумфальну усмішку, яку викликала моя попередня хвалебна промова, але Френсіс лише зашарілась. Якщо вона й посміхнулася, то м'яко й несміливо, і замість того, щоб глянути на мене переможно, її очі затрималися на моїй руці, яка — через її плече — виводила олівцем якісь настанови на полях зошита.

— То ви раді, що я задоволений вашими успіхами в навчанні? — запитав я.

— Так, — сказала вона повільно, й рум'янець, що почав сходити, знову залив її щоки.

— Ви вважаєте, що я замало вас хвалю? — продовжував я, — і мої похвали занадто стримані?

Вона нічого не відповіла, виглядаючи, як на мене, дуже сумною. Я здогадувався, про що думає Френсіс, і дуже хотів би відповісти на її думки, якби вважав за доцільне. Вона не надто прагнула мого захоплення і

не намагалася вразити мене; легка прив'язаність — дуже легка — давала їй втіхи більше, ніж змогли б подарувати всі похвали світу. Відчуваючи це, я ще трохи постояв у неї за спиною, продовжуючи писати на полях зошита. Ніяк не міг полишити це місце та своє заняття; щось мене утримувало; голова моя була так близько до її голови, а рука — зовсім поруч з її рукою; але поля зошита не безмежні — саме так, напевно, думала й директриса і скористалася нагодою, щоб пройти мимо нас та пересвідчитись, яким чином мені вдається так довго заповнювати їх. Я змушений був піти. Неприємне заняття — полишати те, що найбільш любе.

Унаслідок сидячої роботи Френсіс не стала блідою чи змарнілою; можливо, стимул, який одержував її мозок, урівноважував тілесну нерухомість. Дівчина справді змінилася: змінилась швидко і явно, до того ж на краще. Коли я вперше побачив Френсіс, вираз її обличчя був похмурий, а колір — безбарвний; вона мала такий вигляд, ніби їй ніщо не радує і ніде у світі нема для неї джерела щастя; а тепер хмари полишили обличчя, звільнивши місце для надії і зацікавленості, й ці почуття, мов ясний ранок, зароджувалися на її лиці, — оживляючи те, що було похмурим, та надаючи фарб усьому безбарвному. Її очі, колір яких я не відразу зауважив, попервах тьмяні від стриманих сліз, притуманені постійним пригніченим настроєм, тепер засяяли, підсвічені променем сонця, що виходив із самого серця; він підсвітив райдужні оболонки її карих очей — очей великих, притінених довгими віями, із зіницями, що палали вогнем. Той худий та виснажений вигляд, якого тривога чи пригніченість часто надають вдумливим, тонким обличчям — у неї воно було радше продовгуватим, аніж круглим — тепер зник з її обличчя; чиста шкіра засяяла, й округлість, майже *embonpoint*, [179] пом'якшила різкі лінії рис. Фігура Френсіс також зазнала благотворних змін: стала округлішою, й оскільки гармонія її форм була довершеною, а зріст дівчини був приємно-середній, то не доводилося жалкувати (принаймні, я не жалкував), що їй не притаманна явна повнота, а її обриси все ще сухорляві, хоча й дуже компактні, елегантні, рухливі — тонка талія, витончені форми рук, зап'ясть, ніг та литок — усе це цілком відповідало моїм поняттям про симетрію, а легкість та свобода рухів збігалися з моїми уявленнями про граційність.

Отак змінившись та ніби прокинувшись до життя, мадемуазель Анрі почала завойовувати собі інше становище в школі; її розумові здібності, які проявлялися поступово, але неухильно, визнали навіть заздрісники, і коли молоді та здорові учениці побачили, що вона може весело всміхатися, безтурботно розмовляти, жваво рухатись, її почали сприймати як рівню за молодістю та здоров'ям і ставитися до неї як до своєї.

По правді, я спостерігав за цими змінами, як садівник за ростом рідкісної рослини, бо ж я сприяв їм так само, як садівник — вирощуванню своєї улюблениці. Мені зовсім неважко було збагнути, як найкраще розвивати свою ученицю, леліяти її спраглий почуття та витягти назовні ті прояви внутрішньої сили, яким відсутність сонця, посуха й пориви вітру досі не давали змоги нормально розвиватися. Моя постійна увага — доброта пильна, але безмовна — завжди була поруч із Френсіс, закутана в грубі одязі суворості, й проявлялася лише нечастим зацікавленим поглядом чи сердечним або ласкавим словом; непідробний інтерес, замаскований під показною владністю, доповнений широю турботою, спонукав та скеровував її дії, але водночас і допомагав їй: ось які засоби використовував, бо саме вони

найкраще відповідали почуттям Френсіс і викликали в її натурі – гордій та сором'язливій водночас – глибокий резонанс.

Переваги моєї системи почали проявлятися і в її новій поведінці як вчительки: тепер мадемуазель Анрі займала своє місце в класі з твердим та рішучим виглядом, який відразу ж переконував учениць, що її слід слухатись – і вони почали слухатися! Відчували, що час панування над нею закінчивсь. Якщо котрась із учениць чинила опір, то Френсіс уже не брала так до серця її бунт; тепер мала джерело втіхи, яке вони не здатні були осушити, та опору, котру вони не в змозі зламати; раніше, коли її ображали, вона плакала, тепер – сміялася.

Читання вголос одного з *devoirs* мадемуазель Анрі продемонструвало всім і кожному її талант; я добре пам'ятаю тему – то був лист емігранта своїм друзям на батьківщину. Починався він просто; дуже природно, за допомогою графічних засобів було змальовано пейзаж – первісний ліс і величну ріку десь у Новому Світі – піщана рівнина, заросла чагарником, де не побачиш ані паруса, ані прапора – саме тут і відбувалася дія, описана в посланні. Усі труднощі та небезпеки, що чатують на життя переселенця, були змальовані тільки натяками; сказавши лише кілька слів за темою, мадемуазель Анрі вдалось, однак, зробити чутним голос рішучості, терпіння і дерзання. Побічно було згадано нещастя, які вигнали чоловіка з рідної країни; незаплямована честь, непохитна незалежність, незнищенна самоповага також узяли тут слово. Згадані були минулі дні; описані гіркота розставання, жалкування з приводу від'їзду; в кожному рядку відчувалися справжні почуття – сильні та прекрасні. Наприкінці листа авторка пропонувала розраду – тут заговорила релігійна віра, і висловлювалася вона добре.

Devoir було написане майстерно – мовою простою та вишуканою; стилем енергійним і гармонійним водночас.

Будучи достатньо ознайомленою з англійською мовою, мадемуазель Петер розуміла прочитане чи сказане в її присутності, хоча сама не могла ні говорити, ні писати цією мовою. Під час аналізування згаданого *devoir* вона сиділа і спокійно займалася своєю роботою, а руки та очі її були зайняті чи то вив'язуванням *riviere*, [180] чи то утворенням оборочки навколо батистового носовичка; вона нічого не сказала; її лице та чоло під маскою повної незворушності були так само позбавлені виразу, як і губи. Ні здивування, ні задоволення, схвалення чи інтерес не проступали на її обличчі; не було там також зневаги, заздрощів, гніву та втоми; якщо на ньому щось і читалось, то це було таке:

«Справа надто банальна, щоб викликати якісь почуття або спонукати висловлювати свою думку».

Щойно я закінчив урок, як піднявся шум і кілька учениць обступили мадемуазель Анрі, засипаючи її вітаннями з успіхом; й одразу ж почувся стриманий голос директриси:

— Юні леді; ті з вас, хто має плащі та парасольки, мають поспішити, щоб повернутися додому до зливи (дощ лише починався); всі інші чекатимуть, поки за ними прийдуть служниці.

І школа збезлюдніла, бо була вже четверта година.

— Monsieur, на одне слово, — сказала мадемуазель Петер, підіймаючись на estrade і помахом руки показуючи, щоб я залишив на хвилю свого касторового капелюха, якого вже встиг узяти.

— Mademoiselle, я до ваших послуг...

— Monsieur, це, звичайно, хороший план — заохочувати зусилля молоді, нахваляючи успіхи якоїсь однієї старанної учениці, але чи не хочете ви уточнити, що в даному конкретному випадку мадемуазель Анрі навряд чи можна вважати конкуренткою для інших учениць? Вона старша за багатьох з них і мала особливі умови для вивчення англійської; з іншого боку, за суспільним становищем вона стоїть дещо нижче за багатьох з них; за цих обставин прилюдне виділення мадемуазель Анрі викликає порівняння і збуджує почуття, які навряд чи можна назвати сприятливими для її особистості. Турбота про матеріальний добробут мадемуазель Анрі вселяє у мене бажання забезпечити її від таких неприємностей; окрім того, monsieur — і я вам про це вже казала — в її характері явно переважає самолюбство, і популярність сприяє розвитку цього почуття, а в ній його краще подавляти — її радше слід осаджувати, ніж піднімати; і ще я вважаю, monsieur, — принаймні, мені так здається — що амбіції, а особливо літературні, це не ті якості, які слід заохочувати в жінці: чи не була б мадемуазель Анрі спокійнішою й щасливішою, якби її вчили, що справжнє її покликання полягає в сумлінному виконанні суспільних обов'язків, а не в прагненні до визнання та оплесків? Можливо, вона ніколи не вийде заміж: маючи мізерні доходи та скромні зв'язки, ще й не надто міцного здоров'я (думаю, що в неї сухоти — принаймні, від цього померла її мати), цілком ймовірно, що вона так ніколи і не вийде. Я не бачу для неї способу досягти становища, за якого такий крок став би можливим; і навіть у безшлюбності для неї було б краще зберегти спосіб життя та звички достойної і респектабельної жінки.

— Безперечно, mademoiselle, — такою була моя відповідь. — Ваші слова не викликають сумнівів, — й боячись, що її тирада відновиться, після цієї задушевної репліки я відступив.

Минуло два тижні, й проти імені мадемуазель Анрі в класному журналі я помітив пропуск — зазвичай вона регулярно відвідувала заняття. Ще кілька днів дивувався, чому її нема, але не бажав з'ясовувати причину; я сподівався, що якимось випадково дізнаюся те, що мене цікавило, бо своїм запитанням не хотів викликати глузливі посмішки та перешіптування. Але коли минув тиждень, а місце біля дверей і далі залишалося незайнятим, і жодна учениця не згадала про це ні словом — навпаки, я помітив, що на цю тему не говорять навмисне — я вирішив coute que coute[181] пробити крижану стіну мовчання. Інформаторкою я вибрав собі Сільві, бо знав, що від неї отримаю принаймні розумну відповідь, яка не супроводжуватиметься ухилинням, хихотінням та іншими проявами дурощів.

— Ou done est mademoiselle Henry?[182] — одного дня запитав я, повертаючи Сільві зошит після перегляду.

— Elie estpartie, monsieur.[183]

— Partie? Et pour combien de temps? Quand revien-dra-t-elle?[184]

— Elie est partie pour toujours, monsieur; elle ne reviendra plus.[185]

— Ah! — мимоволі вигукнув я; хвилюк помовчавши, я запитав:

— En etes-vous bien sure, Sylvie?[186]

— Oui, oui, monsieur, mademoiselle la directrice nous la dit elle-meme il y a deux ou trois jours.[187]

Я не міг розпитувати далі: час, місце та обставини не сприяли цьому. Тож не смів ані прокоментувати почуте, ні цікавитися подробицями.

Питання, чому поїхала вчителька і чи був її від'їзд добровільним, уже готове було зірватися з моїх уст, але я стримався — надто багато було слухачів довкола. Через годину, зустрівши Сільві в коридорі, коли та вдягала капелюшок, я зупинивсь і запитав:

— Сільві, чи не знаєте ви адреси мадемуазель Анрі? В мене залишилося кілька її книжок, — зауважив ніби випадково, — хочу відіслати їх їй.

— Ні, monsieur; але, можливо Розалі, воротарка, зможе вам допомогти...

Кімната Розалі була зовсім поруч; я зайшов туди і повторив прохання. Розалі — гарненька французенка-grisette' — відірвала очі від роботи та з розумінням усміхнулася: саме такої посмішки я й хотів уникнути. Відповідь була підготовлена заздалегідь: вона не знає, де живе мадемуазель Анрі й ніколи не мала її адреси. З роздратуванням відвернувшись від неї — бо був упевнений, що вона каже неправду і за це їй заплатили — я мало не збив з ніг ту, яка стояла у мене за спиною: це була директриса. Мій різкий рух змусив її відступити на кілька кроків. Довелося попросити пробачення, хоча зробив я це радше коротко, ніж ввічливо. Нікому не подобається, коли за ним стежать, а в тому стані, в якому я тоді перебував, вигляд мадемуазель Ретер ще більше розгнівав мене. Обернувшись помітив, що вираз її обличчя був холодним, похмурим і допитливим; очі вп'ялись у мене з майже жадібною цікавістю. Я ледь устиг зауважити цей вираз, як він моментально зник з лица директриси; люб'язна посмішка заграла на її вустах, і на моє грубувате вибачення вона зреагувала показово добродушно.

— О, не варто просити вибачення, monsieur — ви ледь торкнулися ліктем мого волосся — воно трохи розтріпалось; оце й усе, — вона відкинула волосся назад і провела пальцями по кучериках, розділивши їх на масу ще дрібніших завитків. Потім жваво, повернувшись до воротарки, продовжила:

— Розалі, я прийшла сюди сказати, щоб ви поспішили у вітальню й зачинили вікна; здіймається вітер, і муслінові завіски наберуть у себе пилюку.

Розалі вийшла.

— Ну, — подумав я, — тепер цей номер уже не пройде. Мадемуазель Ретер вважає, що, винайшовши привід, вона майстерно прикрила ним своє підле підслуховування, тим часом муслінові завіски, про які вона говорить, не менш прозорі, ніж цей привід. Імпульсивно я хотів відкинути це жалюгідне

прикриття і сказати їй у відповідь кілька слів правди. «Вирушаючи в слизьку дорогу, краще підкувати коня», – подумав я прислів'ям і почав так:

– Mademoiselle Анрі залишила ваш заклад; думаю, її звільнили, чи не так?

– О, я саме хотіла про це поговорити з вами, monsieur, – відповіла директриса з достатньо природним та люб'язним виразом обличчя, – але нам не дадуть тут спокійно порозмовляти: чи не вийде monsieur на хвилинку в сад?

І, не дочекавшись моєї відповіді, сама ступила, відчинивши скляні двері, у сад.

– Ось тут, – мовила вона, коли ми дійшли до середини центральної алеї, де листя кущів і дерев у повному літньому розквіті сховало від нас будівлю школи, надавши відчуття усамітнення навіть на цій невеличкій ділянці землі у центрі столиці.

– Коли навколо грушеві дерева й трояндові кущі, відчуваєшся вільно та спокійно; дозволю собі зауважити, що я – і monsieur, напевно, так само – часом втомлююся бути в гущі життя: від того, що увесь час довкола чиїсь обличчя та сторонні очі, постійно звернені до вас, а у вухах постійно бринять чужі голоси. Інколи я палко мрію про те, щоб провести бодай місяць за містом на якійсь маленькій фермі bien gentille, bien propre, tout entouree de champs et de bois; quelle vie charmante que la vie champetre! N'est ce pas, monsieur?[188]

– Cela depend, mademoiselle.[189]

– Que le vent est bon et frais![190] – продовжувала директриса, і щодо цього вона мала слушність, бо то був південний вітер, м'який і лагідний. Я ніс капелюха в руках, і легкий бриз куйовдив моє волосся та охолоджував скроні, мов цілющий бальзам. Однак його освіжаючий ефект не поширювався глибше, бо, коли я йшов поруч із мадемуазель Ретер, «розпалилося серце моє у моєму нутрі, палає вогонь від мого роздумування... Я став говорити своїм язиком».[191]

– Наскільки розумію, мадемуазель Анрі поїхала звідси, аби не повернутися?

– Ах, то правда! Я мала намір сказати вам про це кілька днів тому, але так зайнята, що не встигаю зробити й половину наміченого; чи помічали ви, monsieur, що часом для того, аби виконати всі свої численні обов'язки, замало й дванадцяти годин?

– Досить рідко... Думаю, від'їзд мадемуазель Анрі не був добровільним. Інакше вона як моя учениця обов'язково повідомила б мене про це.

– О, хіба вона вам не сказала? Дивно, але я чомусь не звернула на це уваги – коли у тебе так багато справ, то не звертаєш уваги на дрібниці.

– То ви вважаєте звільнення мадемуазель Анрі дрібницею?

— Звільнення? Але ж її не було звільнено: можу сказати вам із чистою совістю, *monsieur*, що відколи я стала директрисою цього закладу, жодного вчителя тут не звільнили.

— Однак деякі з них пішли, *mademoiselle*?

— І багато хто. Я вважала за необхідне їх часто міняти — така зміна корисна для школи; вона вносить у її повсякденне життя різноманітність: і ученицям цікаво, і в батьків складається добре враження про зусилля та досягнення керівництва.

— Отже, коли викладач чи вчителька вам набридли, то ви не зважуєтеся звільнити їх?

— Смію вас запевнити, що нема потреби вдаватися до такого крайнього заходу. *Allonz, monsieur le professeur — asseyons-nous; je vais vous donner une petite leçon dans votre état d'instituteur.*[192] (Дуже шкодую, що не можу передати все, що вона мені сказала, французькою — в перекладі англійською її промова значно втрачає). Тепер ми підійшли до садової лавки; директриса сіла і знаком показала, щоб і я примостився поруч, але я лише знайшов коліном опору в лавці, і так стояв, обпершись головою та рукою об велику гілку рокитника, золотаві квіти якого, змішавшись із темно-зеленим листям бузку, утворювали арку з тіні й сонячного світла над місцем усамітнення. Мадемуазель Ретер хвилюючись посиділа мовчки: якісь нові комбінації зароджувались у її голові; й ця гра розуму відображалася на розумному чолі; вона задумувала якийсь *chef d'oeuvre*[193] хитрощів. Переконавшись за кілька попередніх місяців, що вдаваними виявами неіснуючих чеснот мене в її тенета не заманиш, й усвідомлюючи, що я розкусив її справжню натуру і не повірю тому, що вона видавала за свій справжній характер, директриса врешті вирішила підібрати новий ключик до мого серця: трохи відваги, кілька слів правди, натяк на проблиск реальності.

— Так, спробую, — врешті про себе вирішила вона, і її блакитні очі зблиснули; вони не спалахнули — ніколи нічого схожого на полум'я не загорялося в них.

— *Monsieur* боїться сідати коло мене? — грайливо запитала мадемуазель Ретер.

— Не маю бажання посягати на місце *месье Пеле*, — відповів я, бо виробив звичку говорити з нею прямо: ця звичка виникла в момент гніву і збереглася, бо я помітив: замість того, щоб ображати, такий тон її зачаровує.

Опустивши очі, вона прикрила їх повіками, тяжко зітхнула та сполохано повернулася — наче пташка, що б'ється в клітці й прагне полишити і клітку, і тюремника в пошуках пари й затишного гніздечка.

— То в чому ж полягає ваш урок? — коротко запитав я.

— А! — вигукнула вона, ніби опам'ятавшись, — ви такі молоді, ширі та безстрашні, такі талановиті й нетерпимі до поганих вчинків, так зневажаєте вульгарність, що вам слід дати урок; тож ось він: у цьому світі спритністю

можна досягти набагато більше, ніж силою; але, можливо, ви знали це й раніше? Бо у вашому характері є не тільки сила, а й певна делікатність – а ще передбачливість укупі з гордістю?

– Продовжуйте, – мовив я і не міг стриматися від посмішки: лестощі були такими чарівними, так мило присмаченими. Вона перехопила не їй призначену посмішку, хоч я й намагався прикрити її рукою; потім знову відсунулася, вивільняючи місце поруч із собою. Я заперечно хитнув головою, хоча й була велика спокуса, і знову попросив її продовжувати.

– Отже, якщо ви вже опинилися на чолі великого навчального закладу, нікого не звільняйте. По правді, monsieur (а вам казатиму правду), я зневажаю людей, котрі завжди здійсмають гучні сварки, кидають пустопорожні погрози, розганяють усіх наліво й направо, форсуючи і наближаючи події. Я скажу вам, monsieur, що саме люблю робити найбільше, – і вона поглянула на мене, цього разу добре продумавши свій погляд – багато грайливого лукавства, достатньо поваги, пікантна дрібка кокетства, неприкрите усвідомлення своїх здібностей. Я кивнув; вона ставилась до мене, як до великого Могола – і я став для неї великим Моголом.

– Я люблю, monsieur, узяти спиці й спокійно сісти в своє крісло; події проходять повз мене, і я спостерігаю за ними; якщо все йде так, як мені потрібно, то в ніщо не вмішуюсь і нічого не роблю; не плескаю в долоні та не кричу «Браво! Яка удача!», щоб привернути увагу й викликати заздрість своїх сусідів – тут я просто пасивний спостерігач; але щойно події розгортаються не так, як мені потрібно – коли обставини стають несприятливими – я спостерігаю пильніше: продовжую в'язати і мовчати, але час від часу, monsieur, висуюю носок черевика – ось так – і, без жодного звуку, непомітно підштурхую непокірливі обставини, і вони йдуть туди, куди мені потрібно: і я досягаю потрібного результату, а ніхто й не зауважив мого втручання. Отож, коли вчителі чи наставники стають незручними або не справляються з роботою – словом, коли авторитет школи постраждав би, якби вони залишились – я й далі в'язу, стежу за розвитком подій і за тим, як складаються обставини, що пропливають повз мене; помічаю, яка з них, якщо її трохи підштовхнути, приведе до звільнення посади, яку бажаю бачити вакантною – вчинок зроблено, камінь спотикання прибрано, й ніхто не запідозрив у цьому мене; і я не нажила собі ворогів, і перешкода усунена.

Ще хвилину тому директриса здавалася мені спокусливою; після цієї її промови поглянув на неї з відразою.

– Це так на вас схоже, – холодно озвався я, – і саме так ви усунули мадемуазель Анрі? Вам потрібно було її місце, і тому ви зробили її перебування тут нестерпним?

– Зовсім ні, monsieur, я просто потурбувалася про здоров'я мадемуазель Анрі; ваша моральна пильність справді гостра, але тут ви не відкрили істину. Мені завжди було небайдуже до гараздів мадемуазель Анрі; я не схвалювала її звички виходити в будь-яку погоду і завжди думала, що для неї краще було б мати якусь постійну роботу; крім того, я всякчас вважала, що вона спроможна робити щось кваліфікованіше, ніж навчати шиття. Переконувала її, але рішення завжди було за нею; вона бачила справедливість моїх слів і погоджувалася з доводами.

— Чудово! А тепер, mademoiselle, сподіваюся, ви будете люб'язні дати її адресу.

— Її адресу! — сумний і невблаганний вираз з'явився на обличчі директриси.
— Її адреса! О, я рада б допомогти вам, але не можу; і скажу чому: коли я питала в неї адресу, вона завжди ухилялася від прямої відповіді. І я подумала — можливо, помиляюся — що справжньою причиною її відмови було цілком природне, хоча й помилкове небажання приховати від мене бідність житла; її статки мізерні; походження непевне; думаю, вона живе десь в basse ville.[194]

— Не випущу з поля зору свою найкращу ученицю, — сказав я, — навіть якщо вона народилась у родині жебраків і мешкає в підвалі; зрештою, безглуздо лякати мене її походженням: знаю, що вона — донька швейцарського пастора — саме так; а стосовно скрутного матеріального становища, то мені байдуже до порожнього гаманця Френсіс, бо серце її багате.

— Ваші почуття цілком благородні, monsieur, — протягнула директриса, нібито намагаючись стримати позіхання; її живість тепер кудись зникла; а тимчасова відвертість сховалася; маленький червоний, схожий на піратський, прапорець нахабства, який вона лише на хвилину підняла в повітрі, було згорнуто, і широке неяскраве полотнище облуди замайоріло низько над цитаделлю. Такою директриса мені не подобалася, тому я швидко завершив нашу tete-a-fete[195] і пішов геть.

Глава XIX

Романісти не повинні ніколи дозволяти собі втомлюватися від вивчення справжнього життя. Якби вони сумлінно виконували свій обов'язок, то змальовували б нам менше картин з яскравим контрастом світла й тіні; рідко піднімали б своїх героїв та героїнь на висоти захвату — і ще рідше занурювали б у безодні відчаю; бо якщо ми в цьому житті нечасто насолоджуємося цілковитим щастям, то ще рідше відчуваємо гіркоту безнадійного відчаю — хіба коли по-тваринному потураємо всім своїм чуттєвим потягам і зловживаємо своєю здатністю насолоджуватися, плямуємо та, врешті, руйнуємо її і отоді, справді, ми можемо залишитися без підтримки та будь-яких надій. Муки наші тривалі, але як можемо покласти їм край? Ми зламали пружину наших можливостей, і життя стає суцільним стражданням — надто слабким, однак, щоб породжувати віру — й смерть видається темрявою; Господь, духовне начало, релігія вже не знаходять місця в нашому ослабленому розумі, де все ще блукають жажливі та отруйні спогади про гріхи, і час приводить нас до краю могили, а смерть штовхає туди — наче ганчірку, роз'їдену з усіх боків хворобами, перемішану з болем, втоптану в цвинтарну траву невблаганною п'ятою відчаю. Але людина, котра живе розмірено й мислить раціонально, ніколи не впадає у відчай. Вона втрачає своє майно — це для неї удар — і лише мить перебуває в нерішучості; потім уся її енергія, породжена розумом, працює на те, щоб зарадити цьому; і така діяльність невдовзі згладжує жаль. Хвороба оволодіває чоловіком: він набирається терпіння — терпить те, чого не може вилікувати. Гострий біль ятрить його: зі зведеними судомою кінцівками він не знаходить собі місця і може опертися лише на якір Надії. Смерть відбирає в нього те, що він любить: із коренем вириває та шпурляє далеко геть стовбур, навколо якого обпліталися його почуття — темні, сповнені відчаєм часи, оповиті жахливою тугою. Але одного ранку разом із променем сонця в його безутішне житло загляне Релігія і скаже, що в іншому світі,

іншому житті він знову зустріне своїх близьких. Вона розповість про той світ як про місце, не запламоване гріхом — земним життям — де не буде страждань; вона енергійно втішатиме його, поєднуючи два поняття: Вічність та Безсмертя — котрі смертні спроможні збагнути, будучи, однак, упевнені в них — і розум страдника, переповнений розпливчастим, але прекрасним образом небесних схилів, залитих світлом й умиротворених (переконаний, що дух перебуває там у блаженстві), в мріях про той день, коли, врешті, і його дух підніметься туди — вільний та безтілесний — для возз'єднання, повний любові й очищений від страху — отоді він набирається мужності й виходить, аби вдовольнити потреби і виконати життєві обов'язки; й хоча тягар печалі може ніколи так і не полишити його, Надія дасть йому змогу витримати це.

То до чого це все? Який з цього висновок? А той, що хоча за волею обставин я й втратив найкращу ученицю — мій скарб — і стала вона недосяжною, висновок, який напрошується звідси, такий: будучи врівноваженою та розсудливою людиною, я не дозволив образі, розчаруванню і печалі, породженим у мені цією нещасливою обставиною, розростися до велетенських розмірів; я також не дозволив їм зайняти все місце в моєму серці; навпаки, загнав їх у тісну потайну нішу. Вдень, коли треба було виконувати свої обов'язки, я оголошував їм режим мовчання і тільки ввечері, зачинивши двері своєї кімнати, трохи послабляв свою суворість до цих похмурих годованців, дозволяючи їм трохи поремствувати; тоді, щоб помститися, вони всідалися на мою подушку, оточували ліжко та своїм довгим опівнічним лементом не давали заснути...

Минув тиждень. Мадемуазель Ретер я більше нічого не казав. Був спокійним у її присутності, хоча й залишався холодним, мов крига, та суворим. Коли я дивився на неї, це був погляд, якого заслуговувала та, для кого ревності — найкращий поради́ник й котра для досягнення своїх цілей керувалася віроломством — це був погляд спокійного презирства й глибокої недовіри.

У суботу ввечері, зайшовши в *salle a manger*, де вона перебувала одна, я всівся навпроти неї і поставив тим самим спокійним тоном, що й першого разу, те саме питання:

— *Mademoiselle*, чи будете ви люб'язні дати адресу Френсіс Еванс Анрі?

Дещо здивована, але не збентежена, вона усмішкою заперечила, що має адресу, додавши:

— *Monsieur*, напевно, забув, що я пояснювала всі обставини цієї справи раніше — тиждень тому?

— *Mademoiselle*, ви зробите мені велику послугу, скерувавши мене до житла вже згаданої молодой особи.

Директриса виглядала спантеличеною; нарешті, звівши на мене погляд з чудово зіграною наївністю, запитала:

— То *monsieur* вважає, що я сказала йому неправду?

Все ще уникаючи прямої відповіді, я уточнив:

— То ви не маєте наміру, mademoiselle, зробити мені цю послугу?

— Але, monsieur, як можу сказати те, чого не знаю?

— Дуже добре, mademoiselle: я чудово вас зрозумів, і мені залишається тільки сказати вам кілька слів. Тепер останній тиждень липня; за місяць почнуться канікули; будь ласка, подбайте про те, щоб підшукати собі нового вчителя англійської: на кінець серпня. Я змушений полишити свою посаду у вашому навчальному закладі.

І, не чекаючи її коментарів з приводу моєї заяви, відкланявся та відразу вийшов.

Того ж вечора, відразу після вечері, служниця принесла мені маленький пакет; адреса на ньому була написана почерком, який я добре знав, але не сподівався так скоро побачити знову; я був сам в своєму помешканні, й ніщо не могло мені завадити відразу ж відкрити його; там були чотири монети по п'ять франків і записка англійською.

«MONSIEUR!

Учора я приходила в школу мадемуазель Петер — тоді, коли, як мені відомо, ви закінчуєте свій урок, і запитала, чи можу я пройти в клас і поговорити з вами. Мадемуазель Петер сказала, що ви вже пішли; ще не пробило четверту, і я подумала, що вона, напевно, помиляється, але зрозуміла, що даремно приходити ще раз з того самого приводу. В певному сенсі з цим може впоратись і лист — в ньому загорнуті двадцять франків — оплата за уроки, які я брала у вас, але навряд чи лист в повній мірі передасть ту вдячність, яку відчуваю; й хоч я не змогла сказати вам «до побачення» так, як хотіла, він зможе довести, наскільки мені шкода, що ніколи більше вас не побачу; що ж, вимовлені слова навряд чи змогли б упоратись з таким завданням краще. Якби я вас побачила, то пробурмотіла б щось невиразне й цілком незадовільне — щось, що радше хибно передало б мої справжні почуття, ніж відобразило б їх; тож, певно, на краще, що мені відмовили у зустрічі з вами. Ви підкреслювали, monsieur, що в моїх devoirs часто йшлося про стійкість, з якою слід терпіти знегоди — і навіть казали, що цю тему порушую надто часто: визнаю, однак, що писати про суворий обов'язок набагато легше, ніж виконувати його, бо відчуваю пригніченість, коли думаю про мінливість долі; ви були добрі до мене, monsieur — дуже добрі; я засмучена — ні, в мене розбите серце від розлуки з вами; невдовзі у мене не буде жодного друга на світі. Але нема сенсу турбувати вас своїми прикрощами. Яке право маю на ваше співчуття? Ніякого — тому й не додам більше нічого.

Прощайте, Monsieur. Ф. Е. Анрі»

Я поклав листа в записник, а п'ятифранкові монети — у гаманець і пройшовся своєю вузькою кімнаткою.

— Мадемуазель Петер говорила про її бідність, — сказав я сам собі, — і вона насправді бідна; однак борги сплачує сповна. Я ще не закінчив давати їй уроки за квартал, а вона оплатила їх усі. Навіть уявити не можу, в чому вона відмовила собі, щоб назбирати цих двадцять франків — і не можу здогадатися, де вона змушена жити та якою є її тітка; чи зможе Френсіс

узагалі знайти роботу замість втраченої. Без сумніву, їй доведеться довго блукати зі школи в школу — пропонувати свої послуги там, просити сям — їй відмовлять в одному місці, вона розчарується в іншому. Багато вечорів підряд лягатиме спати стомлена й зневірена. І директриса навіть не дозволила їй сказати мені «до побачення»? А я втратив шанс постояти з нею кілька хвилин біля вікна класу й обмінятися двома-трьома реченнями — хоча б з'ясувати, де вона живе, щоб упорядкувати свої думки. І жодної адреси в листі, — продовжував я свої розмірковування, знову витягаючи листа із записника й уважно роздивляючись з обох боків два його аркушки. — Без сумніву, жінки є жінки, й вони завжди вчиняють по-жіночому; чоловіки на своїх листах, як правило, механічно ставлять дату й адресу. А ці п'ятифранкові монети? (і я витягнув їх з гаманця). Якби вона сама вручила мені їх, замість того, щоб перев'язувати крихітний пакет зеленою шовковою ниточкою, я без вагань всунув би їх у її маленьку ручку й зімкнув над ними пальчики — ось так — та змусив би її сором, гордість і сором'язливість скоритися рішучій Волі — а де Френсіс тепер? Як можу її знайти?

Відчинивши двері своєї кімнати, я вийшов у кухню.

— Хто приніс пакет? — запитав служницю, котра доставила його мені.

— Un petit commissionaire, monsieur.[196]

— Чи він щось сказав?

— Rien.[197]

І я знову рушив до сходів, так і не з'ясувавши того, що мене цікавило.

— Нічого, — сказав сам собі, і знову зачинив двері. — Нічого! Я шукатиму її в усьому Брюсселі!

Що я й зробив. Чотири тижні я розшукував Френсіс день за днем, тільки-но в мене випадала вільна хвилинка; щонеділі я шукав її цілий день: на бульварах і в Зеленій алеї у парку, в соборі святої Гуцули та церкві святого Іакова; я сподівався побачити її у протестантських церквах: в останніх відвідав богослужіння німецькою, французькою й англійською мовами, не маючи сумніву, що одного разу я таки зустрінуся з нею в одній з них. Але всі пошуки були абсолютно марними: мій розрахунок знайти її в церкві не виправдався так само, як і всі інші. Після служби в кожній з церков я зазвичай стояв коло дверей і чекав, поки з них вийде останній парафіянин, уважно приглядаючись до одягу, який огортав тонку фігурку, мало не заглядаючи під кожен капелюшок, що прикривав юну голівку. Але марно: я бачив дівочі фігурки, котрі проходили повз мене, з накинутими на тендітні плечі чорними шарфами; але жодна з них поставою і манерою триматися не нагадувала мадемуазель Анрі; я бачив бліді й замислені обличчя, encadries[198] локонами каштанового волосся, але в нікому я не бачив її лоба, очей, брів. Риси всіх облич, які мені зустрічалися, здавалося, відразу розпадалися на дрібні частини, бо мої очі не спроможні були віднайти ті особливості, яких шукали — широке чоло і великі, темні та серйозні очі з гарно окресленою, але рішучою лінією брів над ними.

— Напевно, вона полишила Брюссель та, ймовірно, поїхала до Англії, як і мала намір, — пробурмотів я про себе, коли по обіді четвертої неділі

відвернувся від дверей chapel-royal,[199] яку воротар щойно зачинив і сам приєднався до останніх парафіян, що розсіялись площею.

Невдовзі я обігнав англійських джентльменів і леді, котрі йшли парами. (Боже ж мій! І чому б їм не одягнутися краще? В моїх очах ще й досі стоять їхні пишно оздоблені оборками, неохайні та пом'яті сукні з дорогого шовку й атласу, з високими комірами з коштовного мережива, що аж ніяк не личать; погано скроєні скрутки та дивного вигляду панталони — й усе це на людях, які кожної неділі, на кожній службі англійською мовою, заповнювали хори chapel-royal, а після богослужіння висипали на площу, невідгідно контрастуючи з чисто та охайно одягненими іноземцями, котрі поспішали на salut[200] в Кобурзьку церкву). Я проминув пари британців, групи гарненьких англійських дітей; британських лакеїв у лівреях та служниць, котрі чекали своїх хазяїв; перетнувши Плас Руайяль, вийшов на Рю Руайяль; потім звернув на Рю де Лувен — старовинну і тиху вулицю. Пам'ятаю, що, відчувши легкий голод, але не бажаючи повертатися в пансіон за своєю часткою gouter,[201] який саме подавали у Пеле — складений з його дотепів, хрустких хлібців та води — я зайшов у булочну й підкріпився соус (?) (*-знак питання авторки) — це фламандське слово, і я не знаю, як його писати, або corinthe-anglice[202] — булочкою з коринкою і горнятком кави й знову вирушив у напрямку Лувенських воріт. Невдовзі вийшов з міста й почав повільно підійматися на пагорб, що починається відразу за воротами; я підіймався повільно, бо день хоча й був хмарний, але дуже душний, без найменшого натяку на свіжий вітерець.

Жодному мешканцеві Брюсселя нема потреби вирушати далеко, щоби побути на самоті: йому слід лише відійти на півльє від рідного міста, і він має змогу вільно розмірковувати у широких полях, таких одноманітних — без жодного дерева та дороги — хоча й вельми родючих, які розкинулися навколо столиці Брабанту. Досягнувши вершини пагорба, постоявши і надивившись удосталь на оброблені, але позбавлені життя поля, я відчув бажання полишити головну дорогу, якою доти йшов, і прогулятися зораними полями — родючими, як велетенські грядки Бробдінгнегу;[203] поля простяглися ген до горизонту довкруг, і вже там їхню темно-зелену барву змінювала приглушено синя, змішуючись із синюватим-сірим передгрозовим небом. Я звернув бічною стежкою направо, але не йшов нею надто довго, бо вона привела мене туди, куди й сподівався: у ліс, серед якого, прямо переді мною, височіла довга біла стіна, що оточувала — судячи зі зелені, що виднілася над огорожею — з густо посаджених тисових дерев та кипарисів; віти їх розляглися на блідих парапетах, а дерева похмуро товпилися навколо масивного хреста, що був поставлений, без сумніву, на панівній висоті, і розкинув руки — вочевидь, з чорного мармуру — над кронами цих похмурих дерев. Я наблизився, роздумуючи, яким же є будинок у цьому настільки добре огороженому парку, звернув за кут стіни, очікуючи побачити якусь величну будівлю, наблизився до масивних залізних воріт — й узрів сторожку, що слугувала тут за житло; мені не довелося скористатися ключем, бо ворота були відчинені; я штовхнув стулку — напевно, дощ розхитав її петлі, бо вони скорботно застогнали, повертаючись.

Густе листя нависало над входом. Ідучи вздовж алеї, по обидва боки бачив предмети, які німою мовою написів ясно вказували, в яку обитель я зайшов. Це було пристановище, куди мали потрапити всі живі: хрести, пам'ятники й нев'янучі вінки, котрі сповіщали, що це — протестантський цвинтар поблизу Лувенських воріт. Місце було достатньо просторим, щоб, прогулюючись

територією добрих півгодини, уникнути монотонності й постійно виходити на одну й ту саму стежку; тих, хто любить вивчати написи на могилах, тут чекало таке різноманіття, що для їх вивчення потрібно було б удвічі, а то й утричі більше часу, ніж для простої прогулянки. Сюди люди різної крові та національності, які розмовляли різними мовами, принесли своїх мертвих для поховання, і тут, на сторінках з каменю, мармуру та міді, записали імена, дати народження й смерті, слова останнього пошанівку чи любові англійською, французькою, німецькою й латиною. Тут англієць спорудив мармуровий пам'ятник над останками Мері Сміт чи Джейн Браун, написавши на ньому лише її ім'я. Тут французький удівець притінив могилу своєї Ельміри чи Селестіни чудовими заростями троянд, серед яких проглядалася невеличка табличка, що свідчила про незліченні чесноти покійної. Кожна нація, рід чи родина тужили по-своєму, але яким беззвучним було горе всіх! Моя хода, хоча й повільна і майже нечутна на гладких та обкатаних доріжках, змушувала здригатися, бо лише вона порушувала цілковиту тишу.

Тієї обідньої пори не тільки вітер, а й повітря, що зазвичай гарячково переміщається, наче за взаємною згодою позасинали у різних місцях: північ затихла, південь замовк, схід не схлипував, захід не шепотів. Хмари на небі були ущільнені та похмурі, але вочевидь нерухомі. Під деревами кладовища гніздився теплий безвітряний морок, з якого виступали струнки та німі кипариси; над ним нависали низькі й нерухомі верби; квіти, мляві, але все ще гарні, чекали на нічну росу чи зливу; могили й те, що вони ховали, лежали нечутливі до сонця й тіні, дощу і посухи.

Не спроможний більше витримувати звук власних кроків, я звернув з доріжки на дерен, повільно наблизився до тисового гайка й побачив, як серед стовбурів там щось заворушилось; подумав, що це, напевно, хитнулася зламана гілка – через короткозорість я не помітив обрисів, а лише зауважив рух – але нечітка тінь продовжувала рухатися, то з'являючись, то зникаючи на поворотах алеї. Невдовзі я розгледів, що то була жива істота – людина; підійшовши ближче, додивився, що це жінка, яка повільно ходила туди-сюди, поглинута думами, вважаючи, певно, що вона тут сама – як перед тим думав і я. Невдовзі жінка знову вернулася на своє місце, яке полишила перед тим: якби не це, то я б помітив її раніше. Лавка стояла в глухому, віддаленому місці, закритому групою дерев; перед жінкою були біла огорожа й маленький камінь, до неї притулений, а біля його підніжжя виднівся перекопаний дерен – свіжа могила.

Я одягнув окуляри і пройшов зовсім поруч з могилою; поглянувши на викарбуваний на камені напис, я прочитав: «Жюльєнн Анрі, померла в Брюсселі у шістдесят років, 10 серпня 18...». Уважно вивчивши напис, я обзирнув постать, яка понуро, в глибокій задумі сиділа прямо переді мною, не усвідомлюючи те, що поблизу хтось є; це була фігура молодой тендітної жінки в жалобному вбранні з дешевої чорної тканини, доповненому маленьким простим чорним капелюшком, обтягнутим крепом. Я радше відчув, ніж побачив, хто це, і кілька хвилин стояв нерухомо, насолоджуючись своїм відкриттям. Цілий місяць я шукав її, і жодного разу мені не вдалося натрапити на її слід – і не мав жодної надії зустріти її хоч коли-небудь. Я змушений був послабити віжки сподівань, й лише годину тому мене схилила до землі думка, що плин життя та примхи долі назавжди віднесли її від мене. І ось тепер, охоплений зневірою, продовжуючи вивчати сліди скорботи на дерні могили – знайшов я свою втрачену коштовність, кинуту на зрошену слізьми траву серед старого замшілого коріння тисових дерев.

Френсіс сиділа нерухомо, опершись ліктем на коліно й підтримуючи рукою підборіддя. Я знав, що вона може сидіти довго в такій задумливій позі; тим часом з її очей викотилася сльоза: дівчина дивилася на ім'я, вирізане на камені, й серце її, без сумніву, стискалось, як це часто буває з безутішними людьми, котрі сумують за померлими. Сльози котились і котились, а вона все витирала їх носовичком; хворобливі ридання виривалися з її грудей; коли ж напад плачу минав, Френсіс знову нерухоміла.

Я легенько поклав руку на її плече; потреби готувати дівчину до несподіваної зустрічі не було, оскільки вона не схильна була ні до істерик, ні до втрати свідомості; раптовий поштовх, звісно ж, міг би її налякати, але легкий дотик просто привернув увагу, чого я й домагався; й хоча вона повернулася швидко, та наша думка ще блискавичніша – особливо в декого, що мене часом дуже дивує – усвідомлення того, хто перед нею і хто позбавив її самотності, майнуло в мозку і спалахнуло в серці Френсіс ще до того, як вона сповна це усвідомила: принаймні, щойно Здивування розплющило їй очі й скерувало погляд на мене, як Впізнавання яскраво запалило їх. Нервовий переляк не встиг спотворити її риси, а вже почуття щирої радості засяяло чистим блиском на обличчі дівчини. В мене ледве вистачило часу помітити, яка вона бліда та виснажена, бо я відчув повне й гостре задоволення, а щоки її у відповідь залив живий рум'янець, що покрити усе лице моєї учениці. Це було так, наче після сильної літньої зливи з'явилося сонце. А що може бути благотворнішим, аніж сонячний промінь, що палає, мов вогонь?

Ненавиджу зухвалість – той кураж, який складається з безцеремонності й нахабства, але поважаю сміливість хороброго серця і жар гарячої крові; яке дороге мені було світло в горіхових очах Френсіс Еванс, коли вони не боялися прямо глянути в мої; як заворожила мене інтонація, коли вона промовила:

— Mon maitre! Mon motive! [204]

Я був у захопленні від її руху, коли вона вклала свою руку в мою; я обожнював Френсіс, коли вона стояла отак переді мною – без копійки за душею, сама-самісінька на світі – позбавлена чуттєвої чарівності, але справжній скорб для мене, бо думала так само, як я, і відчувала те саме. Вона була ідеалом скорбниці для моїх іще нерозтрачених запасів любові; уособленням розсудливості та передбачливості, старанності й наполегливості, самозречення і самовладання – тих хранителів та надійних охоронців дару, який я так прагнув їй вручити – дару моїх почуттів; взірцем правдивості й честі, незалежності та порядності – того, що дає змогу підтримувати чесне життя; скромною володаркою джерела ніжності й вогню – веселого і спокійного, ясного і невгасимого; носійкою природних почуттів та невдаваної пристрасності – цих джерел відновлення сил та створення комфорту в домашньому святилищі. Я знав, як спокійно та глибоко в її серці нуртує це джерело, і знав також, який небезпечний вогонь палає в ньому під прикриттям розуму. Я вже спостерігав, як це полум'я жбухнуло високо й спекотно, а накопичена енергія порушила звичний плін життя; побачив також, як розум пригасив бунт і впокорив полум'я до тліючих червоних жаринок. Я довіряв Френсіс Еванс і мав повагу до неї, але коли притягнув її руку до себе і вивів дівчину з кладовища, то відчув, що у

мені народилося ще одне почуття – таке ж саме глибоке, як довіра, таке міцне, як повага, але гарячіше й палкіше, ніж те й інше – почуття любові.

– Отож, моя ученице, – сказав я, щойно ворота зі щемним скрипом зачинилися за нами. – Отож я знову віднайшов вас: після місяця пошуків ніяк не міг подумати, що відшукаю свою заблукалу бідну овечку серед могил.

Раніше я ніколи не звертався до неї інакше, як *mademoiselle*, тож звернутися по-іншому означало вибрати інший тон нашого спілкування – новий і для мене, і для неї. Її відповідь дала мені зрозуміти, що мої слова не збентежили її почуттів та не викликали незгоди в її серці:

– *Mon maitre*, – сказала вона, – невже ви завдали собі клопоту шукати мене? Я навіть не уявляла, що ви помітите мою відсутність, але дуже переживала, що вас у мене відібрали. Я дуже про це шкодувала, поки поважніші обставини – тяжке горе – не змусили мене про це забути.

– То ваша тітка померла?

– Так, два тижні тому: померла, сповнена жалю, який мені так і не вдалося розвіяти, бо вона увесь час – і навіть у свою останню ніч – повторювала:

– «Френсіс, ти будеш така самотня, коли мене не стане; і в тебе зовсім немає друзів».

Вона хотіла, щоб її поховали в Швейцарії, бо ж то я переконала її уже в немолодому віці полишити береги озера Леман[205] і приїхати у цю низинну місцевість Фландрії – як виявилось, для того, щоб померти. Я б охоче виконала її останню волю і перевезла тіло тітки в нашу рідну країну, але це було неможливо; тому змушена була поховати її тут.

– Сподіваюсь, вона недовго хворіла?

– Лише три тижні. Коли вона почала згасати, я попросила мадемуазель Петер відпустити мене, щоб я могла її доглянути, на що мадемуазель Петер з легкістю погодилася.

– Ви не повернетесь у *pensionnat*?[206] – запитав я поспішно.

– *Monsieur*, я вже тиждень була вдома, коли одного вечора до мене завітала мадемуазель Петер – я саме вклала тітоньку в ліжко – та зайшла в її кімнату поговорити; мадемуазель була вельми люб'язна й привітна, як і завжди; потім вона увійшла до мене та довго сиділа, і, вже збираючись іти, сказала:

– *Mademoiselle*, не скоро я перестану шкодувати, що ви полишили мій заклад; це правда, що ви прекрасно вчили своїх учениць і тому вони вправні у тому, в чому ви справді віртуозні, і саме завдяки вам у них нема потреби вчитися цьому далі; моя наступна вчителька, котра займе ваше місце, навчатиме в основному молодших учениць, хоча навряд чи вона досягне вашої майстерності. Без сумніву, вам тепер слід піднятися на ступінь вище у своїй професії; я впевнена, що знайдеться немало шкіл і сімей, де будуть тільки раді скористатися вашими талантами.

І вона видала мені платню за останню чверть (три місяці). Я прямо запитала її, чи mademoiselle має намір звільнити мене. Вона відповіла на мою недікатність посмішкою і сказала, що наші стосунки працедавця та найманої працівниці вичерпались, але вона сподівається, що ми збережемо добрі взаємини і вона завжди бачитиме в мені друга; вона додала ще щось про прекрасний стан вулиць, довго просторікувала про погоду і пішла геть, цілком задоволена собою.

Я беззвучно засміявся; це було вельми подібне на директрису — саме так, як я й думав, що вона вчинить; до того ж, Френсіс, сама того не підозрюючи, мимовільно викрила її брехню.

— «Звісно ж, вона часто запитувала мадемуазель Анрі її адресу», «мадемуазель Анрі уникала прямої відповіді» тощо, і ось з'ясувалося, що директриса навідувала будинок, про місцерозташування якого не мала й найменшого поняття!

Висловитися з приводу розповіді моєї учениці я не встиг, бо мої наміри перебили великі краплі дощу, що впали нам на обличчя та доріжку, й почулися звуки віддаленої грози. Загроза, яка висіла у задусливому повітрі та в налитих свинцем хмарах, змусила мене ще раніше обрати дорогу, що вела назад у Брюссель, і тепер ми прискорили кроки; оскільки наш шлях спадав униз, ми спустилися доволі швидко. Від перших великих крапель до того, як почався сильний дощ, минув певний час, і ми встигли проминути Лувенські ворота й опинитися знову в місті.

— Де ви живете? — запитав я. — Проведу вас додому.

— Рю Нотр-Дам-о-Неж, — відповіла Френсіс.

Це було недалеко від Рю де Лувен, і ми постояли ще трохи на сходах її будинку, де знайшли сховок, поки, вдаряючись з голосним гуркотом хмари, розколоті блискавками, врешті вивільнили всі свої синювато-сірі надра стрімким та потужним потоком.

— Заходьте, заходьте! — запросила Френсіс, коли я, пропустивши її вперед, затримався нерішуче; ці слова переконали мене, і я переступив поріг й зачинив двері перед бурхливою, з яскравими білуватими спалахами, пломенистою грозою та піднявся в кімнату дівчини. Ні вона, ні я не змогли: дашок над входом будинку вберіг нас від прямовисних потоків дощу — лише перші його краплі торкнулися нашого одягу: ще хвилина, і ми змогли б до нитки!

Переступивши невеликий килимок із зеленої вовни, я опинивсь у кімнатці з фарбованою підлогою і квадратиком зеленого килима посередині; вмеблювання було скромним, але веселим і бездоганно чистим; усюди панував ідеальний порядок — такий порядок, який відповідає моїм педантичним смакам. Я тому й не зважувався зайти в її житло, бо сповна усвідомлював, що натяки мадемуазель Ретер на граничну бідність помешкання можуть мати під собою підґрунтя, і боявся збентежити плетільницю мережива такою неочікуваною появою в її домі. Місце могло бути бідним: по правді, воно таким і було, але його чистота була важливішою за вишуканість, і якби ще у вичищеному каміні полихало яскраве полум'я, помешкання видалося б мені кращим за палац. Але вогню не було; не було і чим його розвести чи підтримати:

мереживниця не могла дозволити собі таку розкіш, особливо тепер, коли, позбавлена своєї єдиної родички, могла розраховувати лише на власні сили. Френсіс зайшла в іншу кімнатку, щоби зняти капелюшок, і вийшла звідти взірцем скромної охайності – в простій чорній сукні, котра делікатно облягала її форми та підкреслювала тонку талію; з бездоганно білим комірцем, що охоплював тендітну білу шийку; її густе каштанове волосся на скронях було укладене гладко, а ззаду заплетене у грецьку косу; прикрас вона не мала жодних: ані брошки, ні каблучки чи стрічки, і прекрасно без них обходилась – уособлювала досконалість у одязі, пропорціях фігури, граційності постави – і все це на своєму місці.

Щойно увійшла, як її очі почали шукати мої; мої ж блукали по каміну. Я знав, що вона відразу ж прочитала всю правду й збагнула жалісливий біль, який викликала в моїй душі пустота холодного коминка: миттєво все зрозумівши, швидко прийнявши рішення й ще швидше втіливши його у життя, Френсіс уже за мить пов'язала навколо талії грубий фартух, зникла і повернулася з кошиком із кришкою; піднявши її, вона витягла звідти дрова й вугілля, спритно та компактно вклала їх за решітку.

«Це увесь її запас, і вона заради гостинності готова витратити його повністю», – подумав я.

– Що ви збираєтеся робити? – поцікавивсь я. – Чи ж не запалювати камін такого теплого вечора? Я задихнуся.

– Так, monsieur: мене трохи лихоманить після дощу; крім того, мені треба закип'ятити воду на чай: щонеділі я п'ю чай; тож будьте люб'язні терпіти задуху.

Вона розпалила камін, і дрова швидко розгорілися; й справді, контрастуючи з темрявою й жакливим завиванням бурі за вікном, цей мирний вогонь, що осяяв звеселілий камін, видавався дуже підбадьорливим.

Неголосне муркотіння провістило, що не тільки я радий цим змінам; чорний кіт, розбуджений яскравим світлом, підвівся з подушки на м'якому ослінчику, де відпочивав, підійшов до Френсіс і, коли та нахилилася, потерся головою об її сукню; вона погладила його, кажучи, що то улюблений кіт її pauvre tante Julienne.[207]

Розвівши вогонь, вичистивши камін й узявши маленький чайник старовинного зразка – такі я бачив ще на старих фермах в Англії – вона підвісила його над червонястим вогнем. За мить руки Френсіс були вимиті, фартух знятий, і вона дістала з буфета тацю для чаю, на яку невдовзі встановила фарфоровий чайний сервіз, розмір, форма і малюнок якого свідчили про його старовинне походження; на кожному блюдці лежала маленька старомодна срібна ложечка; пара також срібних щипців для цукру, не менш старомодних, стирчала з цукорниці; з буфета було витягнуто й крихітний срібний жбаник для вершків, не більший за яйце. Протягом усіх цих приготувань Френсіс час від часу поглядала на мене й прочитавши цікавість у моїх очах, запитувала:

– Чи нагадує вам це Англію, monsieur?

– Так: Англію століття тому, – відповідав я.

— Справді? Що ж: усьому, що на таці, справді сто років: ці горнятка, ложки, жбаник — родові цінності: моя прабабуся залишила їх бабусі, а та — моїй матері; й уже вона взяла ці речі в Швейцарію та залишила мені; з раннього дитинства я мріяла повернути їх туди, звідки вони й прибули — назад до Англії.

Вона поклала на стіл кілька pistols[208] й заварила чай — так, як це роблять іноземці — тобто з розрахунку чайна ложечка на дюжину горняток; потім запропонувала мені місце за столом, і коли я сів, окрилено запитала:

— Чи зможете ви тепер хоч на мить відчувати себе як удома?

— Якби у мене в Англії був дім, то, без сумніву, я б його зараз згадав, — відповів я; по правді, було щось ілюзорне в тому, що за столом сиділа гарна дівчина, котра виглядала як справжня англійка й котра сервірувала англійський чай та говорила англійською мовою.

— То у вас немає дому? — зауважила вона.

— Ні, і ніколи не було. Якщо колись в мене буде дім, то я облаштую його за власним смаком, і це завдання — ще попереду.

Поки я говорив, раптовий гострий біль пронизав моє серце: це було почуття сорому з приводу принизливості мого становища та мізерності коштів у моєму розпорядженні; й разом із цим болем народжувалося пристрасне бажання робити щось більше, заробляти більше, мати більшу вагу в суспільстві, володіти більшим, і до кола цих розширених володінь мені хотілося долучити й дім, якого ніколи не мав, і дружину, котру в душі хотів завоювати.

Чай Френсіс був ненабагато кращим за гарячу воду з молоком та цукром; але навіть pistols, до яких в дівчини не було навіть масла, видалися мені справжньою манною.

Покінчивши з трапезою, вимивши та прибравши дорогоцінне столове срібло і фарфор, від чого чайний стіл ще більше засяяв чистотою, й нагодувавши le chat de ma tante Juliette[209] зі спеціального, призначеного для цього блюда, зібравши кілька випадкових жаринок та замівши попіл, що розлетівся навколо каміна, Френсіс нарешті сіла й сама, зайнявши крісло навпроти мене; і тепер вона вперше виявила ознаки збентеження, і це й не дивно, адже весь цей час я уважно за нею спостерігав, пильно стежачи очима за кожним її кроком та порухом, бо вона ніби загипнотизувала мене граційністю і жвавистю рухів — спритними, точними і навіть дещо підкресленими доторками легких та ніжних пальчиків вона досягла вражаючих результатів. І коли врешті набрала статичної пози, її розумне обличчя видалося мені сповненим такої краси, що я не міг відвести від неї погляду. Замість того, щоб заспокоїтися, лице її і далі пашіло, й вона не піднімала очей, хоч я й чекав того моменту, коли її повіки сіпнуться догори, і з очей поллеться промінь світла, який мені так подобався — світло, в м'якості якого таїлися вогонь та глибокі почуття, а в очах її — принаймні, у даний момент — задоволення було в гармонії з розумом, але позаяк мої очікування спіймати її погляд не справджувалися, то врешті я почав підозрювати, що в цьому винний сам, і якщо хочу вивести її з того ступору, в якому вона перебувала, не в змозі порухатись, то мушу перестати дивитися на неї й

почати говорити; отож, нарешті згадавши про заспокійливий ефект, які мій авторитарний тон і манера звертання справляють на неї, я сказав:

— Оскільки злива не припиняється, і вона затримає мене тут ще принаймні на півгодини, візьміть одну зі своїх англійських книг, mademoiselle.

Нарешті почувачись вільно, вона встала, взяла книгу й одразу ж сіла на стілець, який я поставив поруч із собою. На полиці з класикою Френсіс вибрала «Втрачений рай» — напевне, вважаючи, що релігійна тематика книги найбільше відповідає недільному дню; я звелів їй почати з перших рядків, і поки вона читала Мільтонове[210] звертання до небесної музи, щоб та зійшла з «таємничої вершини Сінаю чи Хориву», [211] де вона колись надихнула юдейського пастиря оповідати своєму народові, як з Хаосу виникли Небо й Земля — я насолоджувався, нічим не потривожений, потрібною радістю: відчувати її поруч із собою, чути звук голосу дівчини — звук дуже милий моему вуху — і час від часу кидати погляд на її обличчя. Останнім своїм привілеєм я користувався тоді, коли прискіпувався до її інтонації, зайвих пауз чи неправильного наголосу — не боячись викликати надто яскравий рум'янець на щоках Френсіс.

— Досить, — сказав я, коли вона прочитала з півдюжини сторінок (це зайняло у неї чимало часу, бо читала повільно і часто зупинялася, щоб уточнити деякі слова та отримати мої пояснення), — досить; до того ж, дощ вщухає й мені час іти.

І справді, поглянувши у вікно, я побачив чисту блакить неба: грозові хмари розсіялися, й рубіновий промінь серпневого сонця проник крізь віконну решітку.

Я встав, натягаючи рукавички.

— Ви ще не знайшли місця, яке б вам замінило те, з якого ви були звільнені мадемуазель Петер?

— Ні, monsieur; я розпитувала всюди, але всі вимагають рекомендацій; правду кажучи, не хочу звертатися до директриси, бо вважаю, вона обійшлася зі мною несправедливо та нечесно: вона потайки налаштовувала моїх учениць проти мене і тим самим отруювала мені життя в своєму закладі, до того ж звільнила шляхом ретельно замаскованого та лицемірного маневру, вдаючи, що діє заради мого блага, але насправді позбавляючи мене основних засобів існування, та ще й тоді, коли не тільки моє життя, а й життя іншої людини залежало від мого заробітку — від неї я ніколи не прийму жодної милості.

— Але як ви збираєтеся жити? І на що існуєте нині?

— У мене все ще є моє ремесло — латання мережива; за певної економії це врятує мене від голоду, і поки що я не втратила надії знайти щось краще; правда, минуло вже два тижні від початку пошуків, але мої мужність та сподівання аж ніяк не вичерпалися.

— Але коли ви врешті знайдете те, чого шукали, — що тоді? Які ваші плани на майбутнє?

— Назбирати достатньо грошей, щоб перетнути Ла-Манш: для мене Англія завжди була землею обітованою.

— Гаразд; оскільки планую при нагоді ще відвідати вас, то поки що на добраніч, — і полишив її доволі раптово, змушений перебороти в собі бажання попрощатися тепліше та з більшим почуттям: що могло бути б природнішим, аніж пригорнути її до себе хоча б на мить і закарбувати один-єдиний поцілунок на чолі чи щічці? То було нерозумно, але саме цього я прагнув; якби я здійснив своє бажання, то пішов би вмиrotворений; але Розум відмовив мені навіть у цьому; він наказав мені відвести погляд від її обличчя і полишити житло — розстатися з нею так сухо й холодно, ніби то була мадам Пеле. Я підкорився Розуму, але озлоблено поклявся котрогось дня помститися йому.

Я вибору собі право вчиняти у таких випадках так, як хочу — або ж загину в протиборстві. Тепер маю мету — колись назвати цю женеvську дівчину своєю дружиною, і нею вона стане — звiсно ж, якщо так само або хоча наполовину так ставиться до свого вчителя, як він до неї. Однак якби це було не так, то хiба була б вона такою слухняною, усміхненою і щасливою під час моїх уроків? Чи сиділа б поруч зі мною з таким спокійним, тихим та вмиrotвореним виразом, поки я щось диктував або перевіряв? Бо я примітив; якою б сумною чи стривоженою вона не була, варто мені зайти в клас чи просто наблизитися до неї, щоб сказати кілька слів або дати якісь настанови, а часом навіть і дорікнути — як вона відразу сповнювалася щастям і виглядала спокійною та підбадьореною. Докори підходили їй найбільше: поки я її сварив, вона підточувала складаним ножем олівець чи перо; покрутившись неспокійно, із накопченими губками, захищалася односкладовими відповідями, і коли я врешті відбирав у неї олівець чи ручку, боячись, що вона їх стеше та відмовляв у праві навіть на односкладовий захист, щоб запалити її як слід, вона врешті підіймала на мене очі й кидала погляд, приправлений веселістю, підсилений викликом, який, по правді, породжував у мені трепет, раніше невідомий, і перетворював мене (на щастя, вона того не знала) на її підданого — якщо не раба. Після таких маленьких сценок настрої її поліпшувався і був чудовим упродовж кількох годин, а здоров'я, як уже зазначив, отримувало своєрідні ліки і починало поправлятися — раніше, ще до смерті тітки та звільнення з роботи, воно було дуже слабким.

Лише кілька хвилин знадобилося мені, щоб зафіксувати ці речення, але я добре обдумав їх, поки спускався сходами з квартири Френсіс. Уже відчинивши парадні двері, згадав про двадцять франків, які так і не повернув, та зупинився в нерішучості: однаково неможливо було і забрати їх із собою, і повернути попередній власниці. Я вже побачив Френсіс у скромному її житлі й помітив, з якою гідністю вона терпить бідність, зауважив любов дівчини до порядку, вимогливість до себе та економність, з якими веде домашнє господарство; був упевнений, що вона не дозволить пробачити їй борг і переконаний, що такої милості ніколи не прийме, а тим паче від мене, але ці чотири монети по п'ять франків обтяжували мою совість, і я повинен був спекатись їх.

І спосiб як це зробити — доволі незграбний, але нічого кращого мені не спало на думку — знайшовся сам. Я стрімко піднявся сходами, постукав і ввійшов у кімнату, нібито в поспіху:

— Mademoiselle, я забув рукавичку: вона, певно, он там.

Френсіс рвучко підвелася, щоб пошукати її, і коли вона відвернулася — я саме стояв перед каміном — я нечутно підняв маленьку китайську вазу, одну з тих дрібничок, котрі прикрашали камінну полицку, таку саму старомодну, як і сервіз — і, підсунувши під неї гроші, сказав при цьому:

— А ось і моя рукавичка! Я зронив її за камінну решітку; на добраніч, mademoiselle! — і вдруге квапливо вийшов.

Хоча мій імпровізований візит і був коротким, але виявився цілком достатнім, щоб отримати укол у серце: я помітив, що Френсіс уже витягла з привітного маленького каміна останні тліючі червоні жаринки: змушена враховувати кожен дрібничок й економити на всьому, відразу, як я пішов, вона позбавила себе розкоші тепла, вважаючи за недоцільне насолоджуватися ним на самоті.

— Добре хоч, що ще не зима, — подумав я, — але за два місяці налетять листопадові вітри та дощі; дозволь же мені, Боже, до того часу заробляти достатньо, щоб я міг підкидати у вогонь вугілля ad libitum![212]

Тротуари вже підсохли; чистий та цілющий вітерець колихав повітря, відсвіжене грозою; за моєю спиною, на заході, небо сяяло, мов опал, небесна блакить змішалась із кармазином, а величезне сонце, прекрасне в своїх Тіцианових відтінках, занурило свій край за обрій. Звернувши на схід, я побачив нагромадження хмар, також помітив дугу вечірньої веселки; це була чудова райдуга — гінка, розлога, яскрава. Я довго на неї дивився, й очі впивалися картиною, а мозок ніби всмоктав її всю, бо тієї ночі, довго лежачи без сну в приємному збудженні й спостерігаючи за безшумною грою блискавок на тлі відступаючих хмар, що сріблом вкривали зорі, нарешті я заснув, й уві сні привиділися мені західне сонце, купа хмар і велична веселка, а я стояв — гадаю, що то була тераса — перегнувшись через поруччя, й бачив під собою широчінь, глибини якої не міг осягнути, але з безперервного плескоту хвиль зрозумів, що то, певно, море; воно простяглося аж до горизонту і було то мінливо-зеленим, то яскраво-синім: ледь помітне на відстані та вкрите легким серпанком. Десь між небесами і водою з'явився золотавий проблеск, поплив, наблизився, побільшав, змінився; предмет завис між небом та землею, під аркою веселки; м'які, але нечіткі хмари розсіялися під ним. Предмет спустився, мов на крилах; кристалево чисте, пухке, мерехтливе повітря вкрило його мов одіянням, і яскраво-рожеве світло освітило обличчя й здійняті руки Ангела. Велика зірка сяяла на чолі його, а піднята рука, що палала, наче промінь, вказувала на дугу вгорі, а голос у моєму серці сказав:

— Шукайте — і знайдете![213]

Глава XX

Поліпшити своє матеріальне становище — ось що мені було потрібно, це стало моєю метою, і я сповнився рішучості її досягти, але ще ніколи я не був такий далекий від цього. У серпні шкільний рік (l'annee scolaire) завершився, іспити закінчилися, нагороди було вручено, учнів розпущено, ворота коледжів та двері всіх пансіонів зачинено, і їх не планували відчинити аж до початку чи середини жовтня. Наближався останній день серпня, а чого я досягнув? Чи наблизився хоч на крок до своєї мети за

останніх три місяці? Навпаки, на крок відступив. Відмовившись від посади вчителя англійської мови у закладі мадемуазель Ретер, я добровільно «врізав» собі платню на 20 фунтів – із бо фунтів per annum[214] до 40, і навіть ця сума, яку отримував, була ненадійною і тимчасовою.

Я вже давненько не згадував в своїй розповіді про мес'є Пеле. Здається, прогулянка при місяці була останнім моїм спомином про цього джентльмена, правда ж полягає у тому, що з того пам'ятного випадку в наших стосунках відбулися зміни. Звісно ж, він не підозрював, що тиха година, ясний місяць і відчинене вікно відкрили мені таємницю його корисливої любові та нещирої дружби, інакше б наші стосунки – рівні та люб'язні – тривали б і далі, але тепер я став колючий, мов дикобраз, і негнучкий, як дрючок із терену; вже ніколи не відповідав посмішкою на його добродушне кепкування й не мав часу на розмови з ним, і незмінно відмовлявся – до того ж, дуже холодно та рішуче – від запрошення випити каву в його кабінеті; жартівливі натяки Пеле на директрису, які він і далі робив, я вислуховував з похмурим спокоєм, що дуже відрізнялося від того нетерплячого збудження, з яким сприймав його натяки раніше. Протягом тривалого часу мес'є Пеле терпів мою холодну байдужість і навіть став уважнішим до мене; але врешті збагнувши, що його покірна люб'язність не спроможна пом'якшити чи розтопити моє серце, також переминівся; запрошень більше не було; обличчя його стало похмурим та підозріливим, і з його розгубленого і замисленого погляду я зрозумів, що він тепер постійно вивчає мене, аналізує побачене й прагне дійти якихось висновків. Гадаю, що йому це врешті-решт вдалося, бо був він доволі проникливим; можливо також, що мадемуазель Зораїда допомогла йому у вирішенні цієї загадки – в будь-якому випадку, невдовзі я помітив, що сумніви й невизначеність зникли з його поведінки, і тепер замість удаваної дружності та сердечності він обрав стриману, але гранично люб'язну манеру спілкування. Це було саме те, чого я домагався, тому знову почувався порівняно вільно з ним. Ясна річ, що моє становище в домі мені не подобалось, але тепер, коли мені не треба було терпіти його дворушництво і фальшивий вияв дружби, я був спроможний до цього, особливо нині, коли пафосне почуття ненависті чи ревності директорки вже не зачіпали мою душу філософа; я з'ясував, що він не надто зачепив мене за живе, бо моя рана дуже швидко і добре загоїлася, залишивши по собі почуття презирства за віроломний спосіб, яким вона була заподіяна, і стійку недовіру до руки, що намагалася вчинити його у темряві.

Такий стан тривав до середини липня, а тоді відбулися невеличкі зміни. Одного вечора Пеле прийшов додому на годину пізніше звичайного у недвозначному стані сп'яніння – дуже нетиповому для нього, бо якщо йому й були притаманні найгірші недоліки своєї нації, то мав він також і одну з чеснот, а саме тверезість. Цього разу він був настільки п'яний, що підняв усіх в будинку (за винятком учнів, чий дортуар був над класними приміщеннями і розташовувався в іншій будівлі, а тому залишався цілком недосяжним для шуму), тим, що шалено закалатав у дверний дзвінок і звелів негайно принести йому ленч, бо виобразив, що то полудень, хоча міські дзвони щойно пробили північ. Пеле, люто висваривши служниць за недостатню пунктуальність, мало не побив свою бідну стару матір, яка порадила йому йти спати, та почав грізно ревти про le mau-dit Anglais,[215] «Кри-і-мсьорта». Я ще не лягав, просидівши допізна над німецькими книжками, котрі недавно придбав, коли почув рев унизи і розрізнув голос директора. Він був страшенно збуджений, що було нехарактерно для нього. Прочинивши двері, я розчув його вимогу подати йому «Кри-і-мсьорта», аби він міг перерізати

йому горло просто на обідньому столі і омити клятою кров'ю англійця свою честь, яка, за його словами, була заплямована.

«Він або збожеволів, або напився, — сказав я сам собі, — але в будь-якому випадку і його старій матері, і служницям не завадить моя допомога».

І я негайно спустився в хол. Хитаючись, Пеле з налитими люттю очима тинявся холом; гарненьке видиво — щось середнє між божевільним та дурником.

— Ну ж бо, мес'є Пеле, — сказав я, — вам краще піти спати. — І взяв його за руку. Збудження Пеле, ясна річ, лише зросло при вигляді та доторку людини, чисті крові він щойно жадав; він борюкався та бився з люттю; але п'яний чоловік — не суперник тверезому; проте навіть у тверезому вигляді хирлява статура Пеле програвала моїй кремезній будові. Я відвів його нагору й нарешті вклав у ліжко. Під час усієї цієї процедури він не переставав мені погрожувати, і його слова, навіть вимовлені уривчасто, мали сенс; тавруючи мене як зрадливого вилупка віроломної країни, він так само, на одному диханні, кляв і Зораїду Ретер, обзиваючи її *femme sotte et vicieuse*, [216] котра із хтивої примхи кинулася в обійми безпринципного авантюриста; своє останнє твердження він підсилив шаленим ударом, опосередковано спрямованим на мене.

Коли я, ледь упхавши його в ліжко, виходив, він усе ще поривався з нього виکارаскатись, але я вдався до перестороги: замкнув за ним двері на ключ. Я повернувся в свою кімнату, впевнений, що Пеле до ранку не вийде зі своєї, й намагався зробити певні висновки зі сценки, свідком якої щойно став.

Нарешті й директриса, вражена моєю холодністю, роз'ятрена презирством та схвильована перевагою, котру, як вона правильно підозрювала, я віддавав іншій, потрапила у власну пастку — сама заплуталась у сітках пристрасті, яку хотіла розпалити в мені. Я збагнув — судячи зі стану, в якому перебував останніх три місяці мій працедавець — що його дама серця розлюбила його — чи, радше, втратила до нього прихильність, оскільки любов — слово надто тепле й чисте для мадемуазель, та дозволила йому побачити, що те місце в її і так напівпорожньому серці, котре раніше займав він, тепер належить його підлеглому, вчителю. Не без здивування я виявив, що змушений підтримувати наявний стан речей: Пеле з його старомодною школою був такою зручною та прибутковою партією, а Зораїда — такою корисливою, що я замислювався, чи спроможна особиста прихильність мадемуазель хоч на мить узяти в ній гору над практичними інтересами; але з того, що сказав Пеле, було зрозуміло: мадемуазель не тільки відштовхнула його, а й недвозначно натякнула на прихильність до мене. У потоці вигуків п'яного було й таке:

— І ця негідниця звабилася вашою молодістю, шмаркатий ви дурню; й теревенить щось про ваші благородні манери, що ними називає вашу прокляту англійську церемонність; ще й просторікує про чисту вашу мораль — отакої! *Des moeurs des Caton a-t-elle dit — sotte!* [217]

Цікавою ж мусить бути її душа, думав я, якщо, незважаючи на сильну природну схильність цінувати передусім багатство і становище, сардонічне презирство невдатного підлеглого справило на неї більше враження, ніж улесливі залицяння процвітаючого *chef de situation*. [218] Я посміхнувся в

душі; і дивно, хоча моє самолюбство й було потішене цією перемогою, найкращі мої почуття не були зачеплені. Наступного дня, побачивши директрису, коли вона під якимось приводом зустріла мене в коридорі з таким виглядом покірності, з яким ілоти Древньої Спарти дивилися на своїх власників, я міг відчувати до неї хіба що жалість, а не любов. Коротко й сухо відповісти на розпитування про здоров'я, проминути її з холодним поклоном — оце й усе, на що я спромігся; її присутність і манери спричиняли лише один ефект — заглушали в мені все найкраще й витягали на світ усе нездорове; часом це мене морально знесилювало, але завжди озлобляло. Я усвідомлював шкоду, яку завдаю, й картав себе за це. Я завжди ненавидів тиранів, і споглядання раба, який добровільно схилився переді мною, мало не перетворило мене самого на те, що я так ненавидів! Була якась низька насолода в тому, щоби вдихати нудотний фіміам, який кадила мені приваблива і молода ще шанувальниця, та водночас усвідомлювати деградувальний вплив цього задоволення. Коли вона проходила повз мене м'якими й нечутними кроками рабині, я почувався водночас диким варваром і чуттєвим пашею. Часом мовчки терпів її поклоніння; часом грубо відкидав його. Але і байдужість, і грубість однаково поглиблювали в мені те зло, якому хотів покласти край.

— Que le dedain lui sied bien![219] — почув якось її слова, сказані матері, — il est beau cotte Apollon quand il sourit de son air hautain![220]

І весела літня дама розсміялася та промовила, що її доньку, певно, причарували, бо в мені нема нічогісінько гарного, крім того, що я стрункий та не каліка.

— Pour moi, — сказала вона, — il me faut tout l'effet d'un chat-huant, avec ses besides.[221]

Гідна похвали бабулька! Я б розцілював її за ці слова, якби вона не була така стара і товста, до того ж червонолиця — її розсудливі й правдиві слова видавалися мені цілющими порівняно з нездоровими ілюзіями доньки цієї дами.

Прокинувшись наступного ранку після нападу алкогольного шаленства, Пеле геть не пам'ятав нічого з того, що трапилося напередодні, а мати його була достатньо розсудлива, аби не повідомити йому, що я став свідком його падіння. Він більше не вдавався до способу втопити у вині свої прикrostі, але й у тверезому вигляді невдовзі продемонстрував, що жало ревності глибоко вп'ялося йому в серце. Природа, формуючи характер цього істинного француза, разом з іншими рисами заклала в нього і лютість; уперше це проявилось під час хмільного шалу, і злість, спрямована на мене, була справді жакливою; тепер же вона проглядала не так явно — у миттєвому скороченні м'язів обличчя і спалахах гніву в блакитних очах, шойно його погляд зустрічався з моїм. Пеле уникав розмови зі мною; тепер я був позбавлений навіть його фальшивої ввічливості. Моя душа часом несамохить повставала проти стосунків такого роду, а також проти проживання в домі та служіння такому чоловікові — але хто вільний від тиску обставин? І тоді я теж не був вільним; кожного ранку прокидався з наміром скинути це ярмо й піти геть з одним лише portmanteau[222] в руці — якщо й не жебраком, то принаймні вільною людиною; однак увечері, коли повертався з pensionnat de demoiselles, певний приємний голос звучав у моїх вухах; певне обличчя,

таке розумне, таке покірне, замислене і водночас м'яке повставало перед очима; певний склад характеру, гордий і zarazом податливий, вразливий та розважливий, серйозний та пристрасний виринав у моїй пам'яті, певного роду почуття – палкі й стримані, витончені й практичні, чисті й могутні, захоплювали і тривожили мене – а видіння нових уз, якими я хотів би себе зв'язати, нових обов'язків, які прагнув виконувати, зробили мене неспроможним до ремствування та бунту, і звеліли мені зі спартанським терпінням витримувати примхи ненависної долі.

Лють Пеле поступово вгамувалася; для того, щоб вона зародилася, зміцніла та зeszла, знадобилося лише півмісяця; в цей проміжок часу відбулося звільнення ненависної вчительки в сусідньому пансіоні; тоді ж я постановив знайти свою зниклу ученицю; в той же час мені відмовилися дати її адресу; і, зрештою, я попросив мадемуазель знайти мені заміну. Останнє, здавалося, змусило мадемуазель отямитись; її розсудливість і проникливість, які дали збій унаслідок ілюзій, знову дали їй змогу повернутись у звичну колію, щойно ілюзії розвіялися. Говорячи про звичну колію, я маю на увазі не крутий та важкий шлях доброчесності – на ньому вона ніколи й не була – а прямий шлях здорового глузду, з якого останнім часом звернула вбік. І, ступивши на нього знову, вона сумлінно пішла дорогою, що проклав для неї її давній шанувальник, мес'є Пеле. І скоро вона його наздогнала й наново обплутала своїми сітями. Які прийоми були застосовані, щоби вдруге заспокоїти і засліпити його, мені невідомо, але їй вдалося не тільки приборкати його гнів, а й приспати інтуїцію, що невдовзі знайшло відображення у виразі обличчя та манері поведінки Пеле; напевно, вона зуміла переконати його, що я ніколи не був йому суперником, та й ніколи не буду, і два тижні гніву, спрямованого на мене, завершилися нападком надмірного милосердя та люб'язності, правда, не без домішки самовдоволення – радше сміховинного, ніж дратуючого. Холосте життя Пеле минало в суто французькому стилі, без особливих моральних обмежень; думаю, що й подружнє життя його буде не менш французьким. Він часто похвалявся мені, що є справжньою «грозою» для чоловіків своїх знайомих жінок, і я відчував, що тепер не дуже складно буде відплатити йому тією ж монетою.

Криза насувалася. Не встигли початися канікули, як усі ознаки наближення видатної події вже були помітні в будинку Пеле: малярі, натирачі підлоги, шпалерники негайно стали до роботи, і чутно було розмови про la chambre de Madame, [223] le salon de Madame. [224] Вважаючи малоімовірним, що такого титулу в нашому домі удостоїли стару дуенью, і що її син настільки пройнявся синівською шанобливістю, що вирішив облаштувати кімнати спеціально для матері, я дійшов висновку – спільно з кухаркою, двома покоївками та посудницею – що ці два чепурних покої призначені для молодшої Madame.

Офіційно про майбутню подію вже повідомили. За якийсь тиждень мес'є Франсуа Пеле, directeur, та м-ль Зораїда Петер, directrice, будуть поєднані узами шлюбу. Monsieur особисто повідомив мені цей факт, завершивши його люб'язним запевненням, що він хоче, аби я й надалі залишався його вправним помічником та другом, і пропозицією підняти мені платню на двісті франків per annum; я подякував, не давши, однак, остаточної відповіді; коли він вийшов, я скинув блузу, надягнув куртку і вирушив на довгу прогулянку до Фландрських воріт для того, щоб охолодити кров, заспокоїтися й упорядкувати думки. Власне, я щойно отримав те, що називається звільненням. Не міг та й не хотів утаювати від себе той факт,

що оскільки м-ль Петер невдовзі стане Madame Пеле, мені негоже бути залежним від неї пожильцем у будинку, який от-от стане її. Нинішня поведінка мадемуазель щодо мене була гідною і належною, однак я знав, що її колишні почуття не змінилися. Зовнішню пристойність, замасковану під Практичність, було збережено, однак Нагода могла виявитися сильнішою за них обох – і тоді Спокуса змела б усі обмеження.

Святенником я не був – і тому не міг похвалитися безгрішністю: словом, якби я залишився, ймовірність того, що за три місяці під дахом будинку месє Пеле розгорнеться тривіальний французький роман, була великою. Але сучасні французькі романи мені не до смаку – з погляду ні практики, ні теорії. Хоча мій життєвий досвід і був доволі обмеженим, але одного разу я вже мав змогу зблизька спостерігати за подібним прикладом та результатами захоплюючої та романтичної домашньої зради. Над нею не було золотого німба вимислу: я бачив її чітко й без прикрас, і це було огидно. Бачив розум, отруєний постійними вивертками та звичкою підступного обману, і тіло, розбещене заразним впливом загрузлої в гріхах душі. Я багато страждав від довгого споглядання такого видовища, про що тепер не шкодую, оскільки навіть спогади про це слугували добрим засобом від спокуси. Ці спомини породили в моєму мозку впевненість, що незаконне посягання на чужі права є задоволенням оманливим та отруйним – пустота його розчаровує відразу, жорстоко мучить опісля, а розбешуючий вплив відчувається все життя.

Із усього цього випливало, що я маю залишити дім Пеле, до того ж, негайно.

«Але, – застерігала Обачність, – тобі нікуди йти і ні на що жити, – й тут марення справжньої любові явилися мені: ніби Френсіс Анрі стоїть поруч зі мною – тендітна талія її немовби запрошує, обійняти, рука прагне взяти мою; і я відчував: ця долоня створена для того, щоб я стискав її у своїй; не міг відмовитись від своїх надій і не міг відвести очей від її; бо в них бачив обіцянку справжнього щастя та рідкісного єднання сердець. Із виразом її очей я здатен був робити все, що завгодно, – міг запалити в них щастя, вселити побожний трепет, викликати захват, підняти дух, а часом і змусити замертти в сум'ятті. Мої надії та рішучість працювати, бути достойним та досягти певного становища в суспільстві – все це вишикувалося переді мною, і я був на грані того, аби стрибнути в безодню абсолютних злиднів – «і все це, – шепотів мій внутрішній голос, – тому, що ти боїшся гріха, який може ніколи і не статися».

«Ти ж ЗНАЄШ, що це трапиться, – торочила моя вперта наставниця Совість, – тож роби те, що вважаєш за правильне; корися мені, й навіть у драговині нужди я забезпечу тобі надійну опору».

І саме тоді, коли я швидко простував обраною дорогою, глибоко в мені зародилося дивне уявлення про якусь Вищу Істоту, невидиму та всюдисущу, котра бажала мені лише добра, й тепер, спостерігаючи за боротьбою добра і зла в моєму серці, чекала, чи підкорюсь я голосу Його, який вчувався мені в глибинах мого сумління – і наставляла вухо, аби почути софізми, якими ворог Його та мій – Дух Зла – намагався збити мене з дороги. Крутою і важкою була путь, вказана мені божественним провидінням; багnistим та слизьким був шлях Спокуси, прикрашений зеленню й усипаний квітами, і в той час, як Бог Любові, друг усього сущого, задоволено посміхнеться, якщо я підпережусь і почну тернистий шлях нагору, з іншого боку, кожен м'який спуск запалюватиме іскорку торжества в очах Диявола – цього

людиною ненависника та противника Господа. І я різко повернув назад та прискорив кроки; за півгодини був уже в будинку месьє Пеле. Знайшов його в кабінеті; короткі перемовини, стислі пояснення – всім своїм виглядом я показав, що налаштований рішуче; можливо, в серці він схвалив моє рішення. Після двадцяти хвилин розмови я зайшов у свою кімнату і тоді ж позбувся засобів існування і змусив себе полишити нинішній дім; уже за тиждень я мав намір шукати інший.

Глава XXI

Одразу ж після того, як зачинив двері своєї кімнати, я побачив на столі два листи: спочатку подумав, що то були запрошення від родичів деяких моїх учнів; час від часу я отримував такі знаки уваги; у мене, позаяк не мав друзів, іншого листування не було; відтоді, як я приїхав у Брюссель, ніколи ще мене не цікавив прихід листоніші: тому недбало взяв листи, повільно й байдуже оглянув їх, наміряючись зірвати печатки, але тут мій погляд затримавсь – і рука також, бо я побачив те, що мене насправду схвилювало: наче замість чистого аркушика я укрів яскраву картинку; на одному конверті був англійський поштовий штампель; інший був підписаний рукою жінки – чітким гарним почерком; з другого листа я й розпочав:

Monsieur,

Я виявила те, що ви зробили, наступного ж ранку після вашого візиту: ви, певно, знали, що я кожного дня витираю пиліюку з фарфору, а оскільки мене впродовж останнього тижня не навідував ніхто, крім вас, і в Брюсселі не водяться казкові гроші, то я не мала жодного сумніву стосовно того, хто залишив двадцять франків на камінній полиці. Пригадала: коли нахилилася під стіл, щоб пошукати вашу рукавичку, то мені почулось, ніби ви пересуваєте вазочку, і я ще подумала, як ви могли додуматися, що ваша рукавичка нібито потрапила туди. Але ж, monsieur, ці гроші не мої, і я не залишу їх у себе; також не долучу до листа, бо вони можуть загубитися – він і так важкий – але я віддам гроші при першій же нагоді, й ви повинні взяти їх. По-перше – і мусите це розуміти – свої борги слід платити; втішно нікому нічого не бути винним; по-друге – і я нарешті можу дозволити собі бути з вами відвертою – мені вдалося поліпшити матеріальне становище. Саме ця остання обставина й змусила мене написати вам, бо приємно повідомляти хорошу новину, а я можу все розповісти лише своєму вчителю.

Тиждень тому, monsieur, за мною прислала одна англійська леді, місис Вортон: її старша донька збиралася виходити заміж, і хтось із багатих родичів подарував їй фату та сукню з дорогого старовинного мережива, такого ж цінного, як діаманти, яке з часом трохи продірявилось; мене попросили його оновити. Я повинна була це робити в них у домі; крім того, вони доручили мені закінчити вишивку, і на це витратила тиждень. Поки я працювала, міс Вортон часто заходила в кімнату й сиділа зі мною – і місис Вортон також; вони змусили мене говорити англійською і поцікавилися, де я так добре навчилася нею розмовляти; потім поспитали, що ще я знаю, які книжки читала і, зрештою, почали мною захоплюватися – без сумніву, вважаючи, що я освічена grisette.[225] Одного дня місис Вортон привела якусь даму, парижанку, щоб та перевірила мої знання французької, і результатом усього цього стало те, що – значною мірою завдяки хорошему настрою матері та доньки напередодні весілля, який і спонукав їх робити хороші вчинки, та почасти тому, що за своєю природою це доброзичливі люди – отож, вони дійшли висновку, що моє бажання займатися чимось іншим, аніж

просто ремонтуванням мережива, висловлене мною, має всі законні підстави; тому одного дня вони посадили мене в карету і взяли із собою до місіс Д..., директриси першої англійської школи в Брюсселі. Їй саме потрібна була вчителька-француженка, щоби давати уроки географії, історії, граматики і написання шкільних творів французькою мовою. Місіс Вортон дуже тепло відрекомендувала мене, й оскільки дві її молодші доньки також вчать у тій школі, то я легко отримала місце. Було вирішено, що приходитиму на шість годин щодня (на щастя, не вимагали, щоб я жила у школі, бо мені було б шкода полишати свою квартирку) – і за це місіс Д... платитиме мені тисячу двісті франків *per annum*.

– Отож, ви бачите, *monsieur*, що я тепер багата – навіть багатша, ніж могла про це мріяти, і дуже рада цьому – особливо тому, що від постійного латання мережива мій зір погіршився, і я дуже втомлювалася, засиджуючись за роботою до пізньої ночі й зовсім не маючи часу читати чи вчитись. Уже почала боятися, що захворію й не матиму змоги оплатити лікування, але цей страх тепер значною мірою розвіявся; по правді, *monsieur*, я дуже вдячна Богові за таку допомогу і маю потребу розповісти про свою радість комусь, хто достатньо добросердий, щоб споглядати чиесь щастя зі втіхою; тому я й не змогла подолати спокусу написати вам. Я переконувала саму себе, що якщо мені приємно про це писати, то, можливо, *monsieur* не буде надто неприємно чи втомливо читати це. Не гнівайтесь за мою багатослівність і погрішності стилю, але вірте, що я й надалі залишаюсь

вашою відданою ученицею, Ф.Е. Анрі».

Почитавши листа, я кілька хвилин розмірковував над ним – чи були почуття, збурені ним, приємними чи ні, повідомлю згодом – та взяв іншого листа. Він був написаний невідомою мені рукою: почерк дрібний, проте акуратний – не чоловічий і ніби не жіночий – печатка з гербом, і я тільки й зрозумів, що це не печатка сім'ї Сікомів, отож, не міг бути написаний одним з майже забутих родичів-аристократів, які напевно теж не пам'ятали про мене. Тоді від кого ж він? Я розірвав конверт; усередині був лист, в якому прочитав таке:

«Не маю жодного сумніву, що вам добре ведеться серед тих жирних фламандців у тій масній Фландрії, живучи серед розкоші та достатку й сидючи, мов той чорноволосий, смаглявий та носатий син ізраїлів над горщиком м'яса єгипетського краю чи як шахрайський Левіт, [226] що прилаштувався коло мідного казана в святилищі, й час від часу витягує з моря бульйону за допомогою священного гака найжирнішу лопатку – чи то передню шинку – з його наваристих хвиль. Я знаю це напевно – тому, що ви нікому нічого в Англію не писали. Невдячний! Лише завдяки моїй рекомендації ви й отримали місце, де перебуваєте нині – серед розкішних полів конюшини – і жодного слова подяки у відповідь; але я їду, щоб побачитися з вами, й навряд чи ваші аристократичні мізки здатні виобразити, який моральний урок я вам везу: вже спакував його у валізу і маю намір представити вам відразу по приїзді.

Тим часом я в курсі всіх ваших справ і недавно з останнього листа Брауна дізнався, що ви маєте намір вступити в авантюрний шлюб з маленькою багатою бельгійською вчителькою – м-ль Зенобі чи щось на кшталт того. Чи не можна мені глянути на неї по приїзді? Ви можете цілком на мене покластися в одному: якщо вона мені сподобається або я вирішу, що вона чогось варта з

матеріального погляду, то вихоплю цей приз прямо у вас з-під носа й переможно з нею втечу. Хоча й не люблю опасистих дам — а Браун стверджує, що вона маленька і пухка: найкращий вибір для такого жилистого та змореного голодом малого, як ви.

Отже, будьте пильні — бо ви не знаєте ні дня, ні години, коли ваш... (не хочу богохулити, а тому роблю тут пропуск)... прибуде.

Щиро ваш,

Гансден Йорк Гансден».

— Хм, — мугикнув я, поклавши листа, і знову поглянув на дрібний акуратний почерк, яким його було написано — зовсім не схожий на письмо торговця, та й чоловіка взагалі; неподібний ні на кого, крім самого Гансдена. Кажуть, що почерк і характер аналогічні: але яка ж схожість була тут? Я згадав вельми своєрідне обличчя автора та деякі риси, притаманні йому, про котрі радше здогадувався, ніж знав напевно, і відповів сам собі: «А таки велика».

Отже, Гансден збирався приїхати в Брюссель — причому я не знав, коли, очікуючи знайти мене на вершині процвітання, на порозі одруження, у майже звичному теплому гніздечку поруч з охайною та опасистою подругою життя.

— Він буде в захваті від того, наскільки мало справжня картина відповідає тій, яку він сам собі намалював, — подумав я. — Цікаво, що скаже Гансден, коли замість пари вгодованих закоханих голубків, які цілуються дзьобиками та воркують в гніздечку, всуціль увитому трояндами, побачить худого самотнього баклана, котрий самотньо стоїть під вітрами на похмурій скелі бідності? Прокляття! Нехай приїздить, і хай побачить контраст між чутками та фактами. Навіть якщо б то був не він, а сам диявол, то й тоді б я не принизився до того, щоб ухилитися від зустрічі з ним — не зображав би радості на обличчі й не сипав би дотепами, аби уникнути його сарказму.

Відтак я повернувся до першого листа: ця струна видавала такий звук, від якого мені було не заховатися, затуливши пальцями вуха — бо вона вібрувала всередині мене, й хоча в наростанні цей звук можна було назвати витонченою музикою, каданс його звучав як стогін.

Те, що Френсіс нарешті звільнилася від гніту злиднів і їй не потрібно було тяжко працювати, наповнило мене щастям; а те, що після досягнення успіху її першою думкою було поділитися радістю зі мною, якнайповніше відповідало очікуванням мого серця. Два моменти в її листі були приємними й солодкими, наче краплини нектару, але, притуливши губи до чаші втретє, я відчув гіркий присмак.

Дві особи зі скромними запитами можуть достатньо добре прожити в Брюсселі з доходом, якого заледве вистачить на пристойне життя у Лондоні одному — але не тому, що предмети першої необхідності в англійській столиці набагато дорожчі чи податки набагато вищі — а тому, що англійці перевершують в незрозумілості всі інші нації на землі, є найжалюгіднішими рабами звичок і звичаїв та сповнені бажання будь-що дотримуватися правил пристойності — ще більшою мірою, ніж італійці шанують своїх священнослужителів, французи — марнославство, росіяни — свого царя,

а німці – темне пиво. Я бачив більше здорового глузду в скромному й економному веденні господарства пересічною бельгійською сім'єю, ніж в елегантності, крайнощах, розкоші та дивовижних удосконаленнях доброї сотні благородних англійських родин. У Бельгії, якщо ви здатні заробляти гроші, то можете їх і зберегти, що навряд чи можливо в Англії, бо тут на хвастощі, щоб справити враження, розтринькують більше, ніж можна заробити працюваністю за рік. Тим більший сором усім суспільним класам такої щедрої і водночас злиденної країни, що вони настільки рабськи наслідують Моду – я міг би про це написати главу чи дві, але утримаюся: принаймні, зараз. Якби в мене були моїх бо фунтів per annum – тепер, коли Френсіс заробляла 50 – я того ж вечора міг піти до неї й нарешті вимовити слова, що хвилювали моє серце і сповнювали його гарячими почуттями; сукупного доходу нам цілком вистачило б для спільного існування, оскільки ми жили в країні, де економія не ототожнювалась зі скнарністю, а ощадливість в одязі, їжі та виборі меблів не асоціювалась з вульгарністю. Але вчитель без місця, засобів до існування та зв'язків не міг і думати про це: таке почуття, як любов; таке слово, як одруження були недоречними в його серці та на його вустах. Тепер я вперше сповна відчув, що таке бути бідним; і жертва, яку я приніс, добровільно позбавляючи себе засобів існування, поставила мене в інше, не менш важке становище: замість того, щоб зробити правильний, гідний та благородний вчинок, я повівся нерозумно й легковажно. Знову й знову крокував я своєю кімнатою, підбурваний гірким каяттям; отак ходив від стіни до вікна із чверть години: з вікна на мене дивився Докір; зі стіни – за мною спостерігала зневага до себе; аж тут несподівано заговорило Сумління:

«Ідіть геть, нерозумні мучителі! – кричало воно, – чоловік виконав свій обов'язок; вам не слід терзати його думками про те, що все б могло бути інакше; він полишив тимчасове та умовне благо, аби уникнути постійного та цілком реального зла, тому вчинив добре. Дозвольте йому тепер як слід подумати, і коли розсіється ваш непроглядний туман та стихне оглушливий гул, він урешті знайде свою дорогу.»

Я сів, підпер чоло долонями й почав безперервно думати впродовж години чи двох, але даремно. Я був наче похований під склепінням підземелля: звідусіль на мене дивилася темінь, і цю темноту створюють кам'яні стіни з ярд завтовшки та міцне перекриття вгорі – а я сподівався на те, що крізь граніт та цемент, міцний, мов кремій, до мене проникне світло. Але ж тріщини трапляються – принаймні, вони можуть бути – навіть у найнадійнішій кладці, й у моїй схожій на печеру келії таки була шпарка, бо я побачив – чи, може, мені так здалося – промінчик: блідий, холодний та сумнівний, проте все-таки промінь, і він висвітлив стежку, яку після дво- чи тригодинного колування в собі пообіцяло мені сумління. Я відкопав у пам'яті рештки деяких обставин, і в мене виникла надія, що після того, як їх наново з'єднаю, засіб буде винайдено та вихід відшукано. А обставини були такими.

Десь зо три місяці тому мес'є Пеле з нагоди своїх іменин вирішив пригостити хлопчиків; це пригощання набуло вигляду пікніка в одному громадському місці на околиці Брюсселя – тепер уже не пригадую його назви – поблизу якого було кілька водойм, що називаються etangs, і серед них – одне etang, більше за інші, де у вихідні люди розважаються, катаючись на човнах. Хлопці, з'ївши неймовірну кількість gauffres[227] і випивши кілька пляшок лувенського пива в тінистому саду, який сприяв надмірному

споживанню їжі та питва, вмовили мес'є Пеле дозволити їм покататися на човнах по озерцю. Півдюжини старших отримали такий дозвіл, і мені доручити наглядати за ними. Серед цих шести хлопців був такий собі Жан Батіст Ванденгутен, дуже грузький, але невисокий юний фламандець, у свої шістнадцять років уже добре фізично розвинений, що взагалі притаманно його нації. Так сталося, що Жан ступив у човен перший; спотикнувся, похилився на один бік; човен, не витримавши його ваги, перекинувся. Ванденгутен пішов на дно, мов свинець, мигцем виринув на поверхні й знову зник під водою. За мить я вже зняв із себе скртук та жилет — даремно ж навчавсь у Ітоні, де довгих десять років виховувався, катався на човнах, купався й плавав — тож для мене було цілком природно та легко кинутися на допомогу потопачому. Хлопці й човняр закричали; вони боялися, що замість одного потопельника буде два, але коли Жан з'явився на поверхні втретє, я схопив його за комір та ногу, і вже за три хвилини ми благополучно вибралися на берег. По правді, моя заслуга в цьому була невеликою, оскільки я нічим не ризикував і навіть не застудився від переохолодження, але коли мсьє і мадам Ванденгутен, єдиною надією яких був Жан Батіст, прибули, щоб почути про мій подвиг, вони розцінили це як вияв хоробрості та відданості, за які неможливо віддячити. Madame була впевнена, зокрема, що я безтямно люблю її милого синочка, бо інакше б не ризикував життям заради нього. Monsieur, поважний на вигляд, хоча й дещо флегматичний чоловік, говорив дуже мало, але не випустив мене з кімнати, поки не взяв обіцянки: якщо колись потребуватиму допомоги, то обов'язково звернуся до нього й таким чином дам йому можливість віддячити мені. Ці слова й були тим проблеском світла та єдиним виходом — хоча, по ширості, світло було доволі холодним і зовсім мене не підбадьорювало, та й вихід був не таким, яким би я прагнув скористатися. Жодного права використати допомогу мес'є Ванденгутена в мене не було; я не мав перед ним ніяких заслуг і змушений був звернутись до нього лише внаслідок необхідності: я залишився без роботи, а вона була мені вкрай потрібна, і єдиний спосіб її отримати — заручитися його рекомендацією. Я знав, що отримаю її, щойно попрохаю про це; не попросити її з міркувань гордості чи тому, що це не в моїх правилах, було б — і я добре це усвідомлював — виявом фальшивої перебірливості. Міг шкодувати про цю помилку все життя, але тоді б совість мене не мучила.

Того ж вечора я пішов до мес'є Ванденгутена; але даремно прилаштував лук та приладнав стрілу — тятива лопнула. Я подзвонив у масивні двері (це був великий та гарний будинок у багатій частині міста), й швейцар відчинив двері; я запитав мес'є Ванденгутена; але його не було в місті — він разом із сім'єю відбув у Остенде, й служник не знав, коли повернеться. Залишивши свою візитку, я пішов ні з чим.

Глава XXII

Минув тиждень; наступав le jour des nocес; [228] обряд відбувся в церкві Сент-Жак; м-ль Зораїда стала Madame Пеле, nee [229] Петер; і приблизно за годину після церемонії «щаслива пара», як зазвичай пишуть у газетах, була вже на шляху до Парижа, де, згідно з попередньою домовленістю, мала намір провести медовий місяць. Наступного дня я полишив пансіон. Разом із моїм рухомим майном (кілька книг та одяг) невдовзі перемістивсь у скромне помешкання, яке найняв на вулиці неподалік. Уже за півгодини я розклав речі в комоді, розставив книги на полиці — й переїзд відбувся. Я б не сказав, що чувся того дня нещасним, якби мені не завдавало гострого болю одне бажання — палко хотілося піти на вулицю Нотр-Дам-О-Неж, але я йому

протривав, бо внутрішньо налаштувався уникати цієї вулиці доти, поки не висвітляться мої перспективи.

Був чарівний вересневий вечір – м'який і тихий; мені нічого було робити; в цей час, як я знав, Френсіс також уже вільна від своїх обов'язків, і сподівався, що й вона думає про свого вчителя. Я усвідомлював, що тужу за нею. Уява почала тихенько це мені нашіптувати, переповнюючи душу солодкою розповіддю про ймовірні радощі.

«Зараз Френсіс читає або пише, – нашіптувала уява, – ти сядеш з нею поруч; тобі не слід порушувати її спокій недоречним збудженням; не треба також бентежити її незвичними вчинками чи словами. Будь таким, як завжди; поглянь на те, що вона написала, послухай, як вона читає; посвари її або спокійно похвали; ти знаєш вплив обох цих методів і знаєш, як вона всміхається, коли задоволена, і розпізнаєш гру лиця, коли дівчина сердита; ти володієш секретом, як викликати потрібне тобі почуття і спроможний вибирати з-поміж їх різноманіття. З тобою вона довго сидітиме мовчки – стільки, скільки тобі потрібно, щоб виговоритися; ти можеш її зачарувати; вона розумна, а може бути ще й красномовною; ти спроможний замкнути її вуста і затьмарити риси сором'язливістю. Тобі також відомо, що вона – не суцільна м'якість та податливість; тобі доводилося спостерігати – причому з дивним задоволенням – її бунт, презирство, суворість, гіркоту, й бачити, як енергійно змінюються її риси під впливом почуттів; ти усвідомлюєш також, що мало хто може впливати на неї так, як ти; і знаєш, що вона зламається, але не зігнеться під тиском Тиранії чи Несправедливості; натомість Розум та Приязнь умотивовано можуть повести її за собою. Випробуй же їх владу зараз. Іди – бо це не пристрасті, й ти можеш легко з ними впоратися».

«Я НЕ піду, – такою була моя відповідь солодкій спокусниці. – Людина до певної міри хазяїн сама собі, але не сповна. Чи зміг би я навідати Френсіс сьогодні увечері, сидіти поруч з нею в тихій кімнаті, й говорити лише мовою Розуму та Прихильності?»

«Ні!» – короткою, але пристрасною була відповідь тієї Любові, яка володіла мною тепер.

Час ніби зупинився; сонце ніяк не хотіло сідати, годинник мій цокав, однак стрілки його, здавалося, знерухоміли.

– Який спекотний вечір! – вигукнув я, відчиняючи вікно, бо й справді, рідко коли мені бувало так гаряче. Почувши на сходах чиїсь кроки, подумав, чи locataire, [230] який зараз підіймається в свою кімнату, чується так само неспокійно, як і я, а чи живе він спокійно та впевнено завдяки матеріальному благополуччю, необтяжений гнітом почуттів. Але що це? Невже він з'явився сам, щоб розв'язати проблему, котру подумки щойно сформулював? Він справді постукав у двері – в МОЇ двері – швидко та рішуче, і перш ніж я встиг його запросити, переступив поріг, зачинивши за собою двері.

– То як поживаєте? – запитав байдужий, спокійний голос англійською мовою, і мій гість без зайвих церемоній поклав капелюха на стіл, рукавички – в капелюха, та, висунувши трохи вперед єдине крісло в кімнаті, спокійно вмовстився в нього.

— Чи вам мову відібрало? — вимогливо поспитав він по кількох хвилинах; недбалий тон його чітко вказував на те, що йому байдуже, відповім я чи ні. Але правда полягала в тому, що я звернувся за допомогою до своїх старих друзів — les besides[231] — не зовсім для того, щоби встановити особистість свого гостя — бо вже впізнав його — завдяки його рідкісному нахабству! — але придивитись, як він виглядає, розгледіти обличчя та його вираз. Я довго та ретельно витирав окуляри й так само довго їх начіпляв — щоб не надто перетиснути перенісся і щоб їхні дужки не заплуталися в пучках мого волосся мишачого кольору. Я сидів коло вікна спиною до світла, а він був vis-a-vis[232] — місце, котрим він би залюбки помінявся, бо волів вивчати когось, замість того, щоб вивчали його. Так, то був ВІН — і в цьому я не мав жодного сумніву; і його тіло довжиною шість футів розпласталось в кріслі переді мною. Одягнений він був у темний дорожній surtout[233] з оксамитовим комірцем, у сірі панталони й мав чорний шарф на шиї; і це було його обличчя, найоригінальне з усіх, які будь-коли створювала природа — і це при тому, що жодна його риса не виділялася та не здавалась незвичайною — загальне ж враження було унікальним. Нічого описувати те, що описати неможливо. Оскільки в мене тепер не було нагальної потреби вітатися, то сів і невимушено поглянув на нього.

— Пограємось у мовчанку? — врешті запитав він. — Що ж, побачимо, хто швидше втомиться. — І він повільно витягнув чудовий портсигар, вибрав собі сигару до смаку, запалив її, взяв із полиці найближчу до себе книжку та, відкинувшись у кріслі, почав повільно палити й читати — так, ніби перебував у власній кімнаті на Гроув-стріт у містечку Н. -ширського графства в Англії. Я знав: якщо вже йому так забaglлося, він може просидіти мовчки до півночі, тож підвівсь і, забравши в нього книгу, промовив:

— Ви не питали в мене дозволу — тому й не будете її читати.

— Вона тупа й нудна, — зауважив він. — Отож, я не надто багато втратив, — й, оскільки мовчанка нарешті була порушена, продовжив: — Я гадав, що ви мешкаєте у Пеле і сьогодні опівдні пішов туди, побоюючись, що помру з голоду, очікуючи вас у вітальні пансіону, коли мені сказали, що вас нема і ви попрощались із пансіоном цього ранку, однак залишили свою адресу (я ще подумав, навіщо?) — що було більш розважливо й далекоглядно, ніж можна було б від вас очікувати. Чому ви звідти пішли?

— Бо месье Пеле щойно одружився з леді, яку ви та містер Браун призначали мені в дружини.

— Справді? — уточнив Гансден з коротким смішком. — То ви водночас втратили і дружину, і місце?

— Приблизно так.

Я бачив, що він потай окинув поглядом кімнату; помітив, яка вона маленька та як убого вмебльована, вмиг збагнув стан речей — і пробачив мені мій гріх процвітання. І це відкриття справило на нього дивний ефект; я більш ніж упевнений, що якби він знайшов мене в красиво обставленій вітальні, на м'якій кушетці поруч з гарненькою і багаточисленною дружиною, зненавидів би мене і все, на що б він спромігся, — був би короткий, чванливий і холодний візит. Ніколи б він більше не зайшов до мене, доки я перебував на гребені

фортуни; але дешеві фарбовані меблі, голі стіни, безрадівна самотність моєї кімнати пом'якшили його натуру: вже не знаю, які саме зміни відбулись у його обличчі та погляді, але він миролюбно мовив:

— У вас є інше місце?

— Ні.

— Але вам його обіцяли?

— Ні.

— Чи зверталися ви ще раз до Брауна?

— Звісно, що ні.

— А не завадило б: він завжди може дати корисну пораду з таких питань.

— Одного разу він уже допоміг мені. Я ні на що більше не можу претендувати і не маю наміру турбувати його ще.

— О, якщо ви такі сором'язливі й боїтеся бути нав'язливим, вам слід уповноважити на це мене. Сьогодні ввечері я побачу його і замовлю за вас словечко.

— Я прошу вас не робити цього, містере Гансдене; я й так уже ваш боржник; ви надали мені неоціненну послугу ще в N., витягши з ями, в якій я гинув; я так вам за це й не розплатився, тож у даний момент рішуче відмовляюся множити свої борги.

— Якщо все саме так — я задоволений. Я так і думав, що моя рідкісна великодушність — коли я витягнув вас із тієї клятої контори — колись таки буде оцінена. «Хліб свій пускай по воді, бо по багатьох днях знову знайдеш його», вчить Священне Писання* (*Книга Екклесіяста, 11, і). Добре, друже: пригляньтесь до мене, бо ж я — сама довершеність: нема кращого за мене в усьому людському стаді. Тим часом, якщо відкинути всі ці нісенітниці й урешті поговорити серйозно — ви ліпше вийдете із ситуації, якщо погодитесь: і будете повним йолопом, якщо відмовитесь від запропонованої допомоги.

— Прекрасно, містере Гансдене; оскільки ми вже все з'ясували, поговорімо про щось інше. Що нового в N.?

— Я ще не до кінця все з'ясував; принаймні є дещо, що я хотів би знати — до того, як ми поговоримо про N... Чи ця мадемуазель Зенобі (Зора'іда, машинально виправив я), — ну добре, Зора'іда — чи справді вона вийшла заміж за Пеле?

— Я ж вам це вже сказав; якщо не вірите, підіть і запитайте кюре церкви Сент-Жак.

— І ваше серце розбите?

— Не знаю, що це таке; з ним усе добре — б'ється, як звичайно.

— То ваша душа не така тонка, як я гадав; напевно, ви грубий та безсердечний, якщо витримали удар, не похитнувшись.

— Похитнувшись? Якого біса? Чого б то мене мало приголомшити одруження директриси-бельгійки та директора-француза? Їхнє потомство, без сумніву, буде дивним гібридом, але це їхні проблеми — не мої.

— І він ще так невдало жартує, а наречена ж мало не була заручена з ним!

— Хто вам таке сказав?

— Браун.

— Я відповім вам, Гансдене: Браун — старий пліткар.

— Так; але якщо його плітки не базуються на фактах, і ви не проявляли особливого інтересу до мадемуазель Зораїди, то чому, о наставнику молоді, ви полишили своє місце відразу після того, як вона стала Madame Пеле?

— Бо... — я відчув, що червонію, — бо... словом, містере Гансдене, відмовляюся більше відповідати на ваші питання, — і я засунув руки глибше в кишені штанів.

Гансден тріумфував: його очі та сміх проголосили його перемогу.

— Якого біса ви смієтеся, Гансдене?

— З вашої витримки. Що ж, хлопче, не буду вас більше втомлювати; я зрозумів, як усе було: Зораїда зрадила вас — вийшла заміж за когось багатшого, що на її місці зробила б кожна розсудлива жінка, якби мала вибір.

Я нічого на це не відповів: хай думає, що хоче; не схильний був пояснювати йому будь-що, а тим більше спростовувати здогадку; але не так-то легко було обманути Гансдена; моє мовчання, замість того, щоб переконати, вселило у нього сумніви, і він продовжив:

— Думаю, що все розвивалося так, як це зазвичай буває з розсудливими людьми: ви запропонували їй свою молодість і таланти — які вже є! — в обмін на її гроші й становище. Не думаю, щоб ви зважали на її зовнішність чи в хід пішла любов, бо розумію, що вона старша за вас і, як стверджує Браун, радше розумна, ніж гарна. На той момент вона, не маючи змоги укласти ліпшу угоду, дійшла згоди з вами, але Пеле — директор процвітаючої школи — запропонував вищу ставку; дама погодилась, і він отримав її; вдала оборудка — саме так — ділова і законна. А тепер поговорімо про щось інше.

— Будь ласка, — сказав я, радий змінити тему; а особливо втішений тим, що зміг обманути проникливість співрозмовника — якщо це мені справді вдалося, бо якщо його слова й відвернули його від небезпечного пункту, він усе ж не полишив тему, якою так цікавився.

— Ви хочете знати, що нового у N.? А що вас може цікавити в N.? Ви не залишили там друзів, бо у вас їх не було. Ніхто про вас не питає — жодний

чоловік, жодна жінка — і коли я згадую ваше ім'я в товаристві, на мене дивляться так, ніби я заговорив про бозна-кого, а жінки лише презирливо всміхаються. Напевно, ви не припали до смаку нашим місцевим belles.[234] Як вам вдалося викликати таку антипатію?

— Не знаю. Я рідко розмовляв з ними — вони були для мене порожнім місцем. Я розглядав їх лише з певної відстані, бо їхні лица і вбрання часом милували око, але я не міг зрозуміти, про що вони говорять, та не здатен був збагнути вирази їхніх облич. Коли ж ловив уривки фраз, то мало що розумів; і гра їх лиць та губ мені в цьому не допомагала.

— То ваша провина — не їхня. Вони розумні — як і будь-яка жінка в N. (серед жінок в N., як і всюди, багато розумних); з ними так само можна поговорити, як і з усяким чоловіком, і я бесіду з ними із задоволенням; але ви ніколи не вмів — й не вмів — з ними поводитись, і тому ніщо не може змусити жінок бути люб'язними з вами. Якось я спостеріг, як ви сиділи коло дверей зали, повної людей, налаштовані слухати, але не говорити; спостерігати, а не розважатись; і вигляд у вас був холодний та байдужий уже на початку вечора; в середині його ви бентежили всіх своїм пильним поглядом й були образливо втомлені наприкінці дійства. Невже ви вважаєте, що так викликають симпатію чи вселяють інтерес? Ні; якщо ви не користуєтесь успіхом, то з власної вини.

— Погоджуюся з вами! — вигукнув я.

— Ні, ви не згодні зі мною; ви помічаєте, що краса завжди демонструє вам зворотний бік — ви почуваетесь приниженим і тому глузливо посміхаєтесь. Воістину все, що є найбажанішим у світі — багатство, слава, любов — назавжди залишиться для вас тільки спілими гронами винограду десь високо на шпалерах: ви жадібно дивитиметесь на них і палко їх жадатимете, однак вони будуть для вас недосяжними: у вас не вистачить спритності принести драбину — ви просто підете геть, обізвавши ягоди кислятиною.

Раніше, за інших обставин ці слова могли образити мене, але тепер вони нічого не сколихнули в мені. Життя моє змінилось і життєвий досвід значно збагатився після від'їзду з N. — але Гансден не міг цього знати: він бачив мене лише в ролі клерка Крімсворта — підлеглого серед багатих незнайомців, котрий відповідає на зневагу непроникним виразом обличчя, усвідомлюючи свою непривабливу зовнішність, яка не викликає співчуття; гордо відмовляючись привернути до себе увагу, знаючи, що буде знехтуваний; не бажаючи виявляти захоплення, впевнений, що це його почуття висміють. Гансден не міг знати, що відтоді юність і краса стали для мене предметами повсякденного вжитку, що я вивчав їх у вільний час — до того ж, вельми пильно — й розгледів тонку тканину правди під вигадливою зовнішньою вишивкою. Хоча він і був достатньо зіркий, але не міг проникнути в моє серце, прочитати мої думки і виявити там симпатії чи антипатії. Він недостатньо довго та не досить добре знав мене, аби збагнути, наскільки незначно впливають на мої почуття фактори, важливі для більшості людей; натомість інші чинники здатні підняти мої почуття високо-високо — і тим швидше та ефективніше діють вони на мене, бо підвладний їм лиш я. Також він навіть близько не міг уявити собі справжню історію моїх стосунків з м-ль Ретер, бо ні йому, ні будь-кому іншому не була відома її дивна закоханість у мене: її лестощі та хитрощі бачив лише я — й мені вони були адресовані; але це змінило мене, бо я зрозумів, що МОЖУ справити враження

на жінку. Ще солодша таємниця гніздилася глибоко в моєму серці; вона наповнювала мене водночас силою та ніжністю і легко знешкоджувала жало Гансденового сарказму; завдяки їй я й не червонів від сорому та не кипів від люті. Але всього цього не міг йому сказати – принаймні, зараз нічого певного; бо невизначеність запечатала мені вуста, і, відповівши Гансдену мовчанням, я ніби показав йому – нехай він зараз судить, як хоче. Так і сталося; він, певно, подумав, що був до мене надто суворий, і я буквально розтрощений під гнітом його нарікань. Отож, щоб трохи пом'якшити вплив своїх слів, він сказав, що я, без сумніву, знайду вихід із ситуації, бо стою лише на порозі життя, й оскільки не позбавлений розсудливості, то кожен мій хибний крок буде мені добрим уроком.

Саме тоді я повернув обличчя до світла; наближалися сутінки; до того ж, моє перебування біля вікна не дозволяло Гансдену впродовж останніх десяти хвилин бачити мене; змінивши позицію, він запримітив вираз мого обличчя і прокоментував його так:

– До біса! Погляньте-но, який у нього самовдоволення вираз! Я думав, він згорає від сорому, а він сидить і шкіриться, ніби хоче сказати: «Нехай базикають, що хочуть, а у мене в кишені філософський камінь, а в шафі – еліксир життя; тож я незалежний ані від обставин, ані від Долі!»

– Гансдене, ви щойно згадали про виноград; я саме згадав про фрукт, який мені подобається більше за ваш тепличний виноград з N. – про унікальний дикоростучий фрукт, котрий я сам відкрив і сподіваюся одного дня зірвати й покуштувати. Вам нема сенсу пропонувати мені ковток своєї гіркоти чи лякати спрагою – у мене солодкий передсмак на піднебінні й сподівання свіжості на губах; тому й можу відкинути неістівне та перетерпіти виснаження.

– Як довго?

– До наступної спроби: оскільки приз якнайповніше відповідає моїм сердечним сподіванням, я боротимуся за нього з бичачою силою.

– Невдача розчавлює бика з тією ж легкістю, як і переспілий виноград; гнів керує вами, й оскільки ви народились із дерев'яною ложкою в роті – на неї вам і слід розраховувати.[235]

– Охоче вірю вам; але маю намір змусити свою дерев'яну ложку виконувати ту саму роботу, яку для деяких робить великий срібний черпак: якщо тримати міцно й користуватися вправно, то й дерев'яна ложка допоможе з'їсти бульйон.

Гансден підвівся:

– Розумію, – сказав він, – ви один із тих, хто найліпше розвивається без нагляду та діє краще без сторонньої допомоги – тобто сам прокладає собі шлях. То я піду, – не додавши більше ні слова, він зібрався йти і вже коло дверей зронив:

– Крімсворт Хол продано.

– Продано, – луною відізвався я.

— Ви ж, певно, в курсі, що три місяці тому ваш брат збанкрутував?

— Що? Едвард Крімсворт?

— Саме так; і його дружина повернулася до своїх батьків, коли все пішло не так, і характер Едварда зіпсувався разом зі справами; і він погано обійшовся з дружиною: я ж казав вам, що одного дня він перетвориться для неї на тирана; стосовно ж його самого...

— Так — що сталося з ним?

— Нічого особливого — не лякайтеся; він віддав себе під захист суду, який складався переважно з його кредиторів і знайшов із ними компроміс: за шість тижнів був уже знову на плаву, повернув дружину назад і далі процвітає, мов вічнозелений лавр.

— А в Крімсворт Холі... вся обстановка була продана?

— Усе — від рояля до кухонної качалки.

— А меблі з дубової їдальні — їх також продали?

— Звісно: чому дивани та крісла з цієї кімнати мають бути священнішими за інші?

— А картини?

— Які картини? Наскільки мені відомо, у Крімсворта не було колекції картин — він ніколи не заявляв, що є любителем живопису.

— Там було два портрети — вони висіли по боках від каміна; ви не могли про них забути, містере Гансдене; ви ще казали, що портрет леді....

— Так, пам'ятаю, жінка з тонким аристократичним обличчям, задрапірована у шаль... цей портрет також продавали разом з усім іншим. Якби ви були багаті, то могли б купити його; бо, наскільки пам'ятаю, ви казали, що то портрет вашої матері: тепер бачите, як погано не мати ані пенні за душею.

Я й справді це бачив. Та не завжди ж буду бідняком — зможу ще я колись його викупити.

— Ви не знаєте, хто його купив? — перепитав Гансдена.

— Звідкіля мені знати? Я ніколи не цікавлюся, хто що купує, — чую слова непрактичної людини: невже весь світ має цікавити те, в чому зацікавлений лише він? А зараз на добраніч — завтра вранці від'їжджаю до Німеччини і повернуся за шість тижнів та, можливо, ще раз навідаю вас; цікаво, чи будете ви все ще без роботи? — і він засміявся, глузливо й безсердечно, мов Мефістофель, та зник, продовжуючи сміятися.

Деякі люди, якими б байдужими вони вам не були після тривалої відсутності, примудряються при розставанні залишити по собі приємне враження, але не Гансден; зустріч з ним вплинула на мене, як гавкіт на перуанський

вітрильник — хриплий, нагальний, злий — та чи вдихнув він життя в вітрило — навряд.

Тривожні думки завжди викликають безсоння; після нашої розмови я погано спав; під ранок задрімав, та ледь дрімота почала переходити в сон, як мене розбудив шум у вітальні, з якою сусідила моя спальня — почувлися кроки, а потім ніби переставляли меблі: це тривало не більше двох хвилин, відтак двері зачинились, і все стихло. Я прислухався; було зовсім тихо, і я подумав, що це мені наснилось, а можливо, locataire[236] помилився дверима? Була тільки п'ята ранку; ні я, ні день ще не прокинулись як слід; я перекинувся на інший бік і невдовзі заснув. Коли нарешті піднявся — а це було через дві години — то геть забув про вранішню пригоду, однак перше, що побачив, увійшовши у вітальню, відразу нагадало про неї — коло дверей моєї кімнати стояв дерев'яний пакувальний ящик — грубо збитий, широкий і плаский; без сумніву, носій заштовхнув його в кімнату, але, нікого там не побачивши, залишив при дверях.

— Навряд чи це для мене, — подумав я, — вочевидь, помилились адресою. І я зупинився, щоб поглянути на адресу:

— Містерові Крімсворту, есквайру; номер..., вулиця..., Брюссель.

Я був спантеличений, але розсудив, що найкраще все з'ясувати, зазирнувши всередину, а тому розрізав мотузки та відчинив ящик. Грубе зелене сукно з дбайливо зшитими кутиками огортало те, що було всередині; я розрізав складаним ножом шов, і там, де він розійшовся, зблиснула позолота. Я зняв сукно, вивільнив предмет від пакувальних дощок та витягнув з ящика велику картину в пречудовій рамі; приставивши її до стільця там, де на неї найвигідніше падало світло з вікна, я відступив назад і натягнув окуляри. Тло портрета — (найбільш похмурі та погрозливі небеса, які я будь-коли бачив!) і темні дерева на задньому плані — контрастно окреслювали бліде й меланхолійне жіноче обличчя, відтінене м'яким темним волоссям, що майже змішувалося з чорними хмарами тла; великі серйозні очі задумливо дивилися на мене; делікатна маленька долоня підпирала ніжну щоку; вигадливо задрапірована шаль не то приховувала, не то виставляла напоказ худеньку фігуру жінки. Сторонній спостерігач, якби опинився поруч зі мною, почув би, як через десять хвилин німого споглядання портрета я врешті вигукнув: «Матуся!». Я міг би додати щось іще, але перше ж слово розмови зі самим собою завжди отямлює мене, бо відразу ж нагадує, що так чинять лише божевільні, й тоді я продовжую монолог внутрішньо. Я довго розмірковував і так само довго розглядав розумні, лагідні та — на жаль! — сумні сірі очі, високе чоло й рідкісну чуттєвість цього ніжного серйозного рота — аж раптом мій погляд ковзнув вниз і закріпився на клаптику паперу, засунутий у кутикові картини між полотном і рамою. Отоді я вперше запитав себе:

— То хто ж надіслав цей портрет? Хто подумав про мене і врятував картину з-під уламків Крімсворт Холу, а тепер повертає її його законному власникові?

Витягнувши записку з кутика, я прочитав таке:

— «Є свого роду тупе задоволення в тому, щоби дати дитині цукерку, дурникові — брязкальце, а собаці — кістку. І ви отримуєте винагороду, побачивши, як дитина брудниться солодошами; тішитесь, коли кретин впадає у

ще більший екстаз, аніж зазвичай, і спостерігаєте за тим, як сповна проявляється натура пса, коли той обгризає кістку. Обдаровуючи Вільяма Крімсворта портретом матері, я водночас даю йому цукерку, брязкальце та кістку; єдине, що мене засмучує, — це те, що не побачу ефекту; я б охоче доплатив аукціоністові ще п'ять шилінгів, якби він пообіцяв мені це задоволення.

Г. Й. Г.

P.S. Минулого вечора ви сказали, що рішуче відмовляєтеся додавати ще один пункт до своїх боргів переді мною — чи не здається вам, що я таки влаштував вам цю неприємність?»

Я знову загорнув картину в зелене сукно, поклав у ящик, переніс усе це джерело занепокоєння до себе в спальню і прибрав його з очей під ліжку. Тепер моє задоволення було отруєне різким болем: я вирішив не дивитися на картину доти, доки не зможу зробити це з легкістю. Якби Гансден зайшов у цю мить, я б йому сказав:

— Я нічого вам не боргую, Гансдене — жодного фартинга; своїм образливим глузуванням ви взяли все сповна!

Не спроможний більше перебувати в бездіяльності, я нашвидкуруч поснідав і знову вирушив до мес'є Ванденгутена, майже не сподіваючись застати його вдома, адже після останнього мого візиту минув лише тиждень; але я надіявся отримати хоч якусь інформацію щодо часу його повернення. Однак усе склалося краще, ніж я сподівався: залишивши сім'ю в Остенде, мес'є Ванденгутен повернувся на день у Брюссель для вирішення справ. Він прийняв мене зі спокійною добротою широї, хоча й не надто чутливої людини. Я й п'яти хвилин не просидів у його конторі, як почувався вже цілком вільно у його присутності, що рідко зі мною трапляється при спілкуванні з незнайомими людьми. Це мене самого здивувало, адже справа, в якій прийшов, була надзвичайно болючою для мене — я просив милості. Запитував себе, звідки в мені це самовладання, й побоювався, що невдовзі воно мене полишить. Але, тільки-но побачивши на горизонті обриси берега, вже знав, що там, попереду, твердий ґрунт — і тому почувався впевнено.

Мес'є Ванденгутен був багатий та впливовий; усі його поважали; я ж був бідний, безпомічний, зневажаний; хоча ми й належали до одного суспільства, але перебували на різних його полюсах і як люди були цілком протилежні. Голландець (бо він був справжнісінький голландець, а не фламандець) був повільний, спокійний, радше тугодум, хоча його судження завжди були правильними та точними — я ж як англієць був емоційніший і активніший, швидше продукував плани та скоріше їх реалізував. Голландець був доброзичливий, англієць — вразливий; словом, наші характери доповнювали один одного, й оскільки мій розум був імпульсивніший та діяльніший, то він інстинктивно і домінував.

Проаналізувавши все це та змалювавши мес'є Ванденхутену моє становище, я виклав йому свою проблему з граничною відвертістю, котру викликає лише повна довіра. Йому було приємно, що я саме так до нього звернувся, тож він подякував за можливість зробити щось для мене. Я пояснив, що не стільки хочу допомоги, як того, щоб мене наставили на правильний шлях; від нього не чекав я активних дій — це було моє завдання — а лиш якоїсь інформації

чи рекомендації. Невдовзі я підвівся, щоб іти. Він простягнув мені руку на прощання – жест набагато важливіший для іноземців, аніж для англійців. Ми обмінялись усмішками, і я подумав, що доброзичливість на його обличчі приємніша, ніж відблиски розуму на моєму. Від спілкування з такими живими душами, як у Віктора Ванденгутена, характери на кшталт мого відчувають заспокоєння, схоже на дію бальзаму.

Наступних два тижні були періодом різноманітних змін; моє існування у цей час нагадувало небо в осінню ніч, коли особливо часто падають метеори та зірки. Надії і страхи, очікування й розчарування спадали блискучими потоками із zenіту до горизонту, але всі вони були швидкоплинні, й за кожним з них наставала темрява. Месьє Ванденгутен широко мені допомагав; він скерував мене у кілька місць і сам робив спроби закріпити їх за мною; але протягом тривалого часу всі його клопотання та рекомендації були даремними – або двері зачиняли прямо перед моїм носом, або ж інший кандидат, який заходив за хвилину до мене, зводив нанівець усі мої подальші кроки. Збуджений, палаючи, мов у лихоманці, я все ж не розчаровувався, й хоча поразка змінювалася поразкою, кожна з них лише загартовувала мою волю. Забувши про перебірливість, я подолав стриманість і відкинув гордість: прохав, наполягав, скандалив, надокучав. Але Фортуна допомагає тим, хто стукає навіть у зачинені двері. Завдяки наполегливості про мене дізналися; через настирливість мене помітили; про мене розпитували; батьки колишніх учнів, які знали про мене від своїх дітей, почули, що про мене говорять як про талановитого вчителя і самі підхопили це слово – вимовлене випадково, його передавали з вуст в уста, й зрештою воно досягло вух тих, до кого зазвичай чутки не доходять. Одного ранку, в розпал кризи, коли я використав свій останній шанс і не знав, що робити далі – сидючи на ліжку, похмуро і майже з відчаєм розмірковував про стан справ – Фортуна зглянулася наді мною, з фамільярністю старої знайомої кивнула, хоча й не пам'ятаю, щоб зустрічався з нею раніше – і подарувала мені нагороду.

У другу декаду жовтня 18... року я отримав місце вчителя англійської мови в усіх класах ... коледжу в Брюсселі із зарплатою три тисячі франків per annum і запевнення, що зможу заробляти ще стільки ж – завдяки своїй репутації та популярності – приватними уроками. В офіційному повідомленні, яке містило цю інформацію, йшлося також, що саме думка месьє Ванденгутена, negotiant, [237] схилила шальки терезів на мою користь.

Щойно прочитавши повідомлення, я негайно поспішив до месьє Ванденгутена, тицьнув папір йому під ніс, і коли він ретельно ознайомився з його змістом, я схопив його за руки і почав дякувати йому, не стримуючи емоцій. Мої гарячі слова та схвильований жест зворушили зазвичай спокійного голландця. Він сказав, що щасливий і радий, бо зміг прислужитися мені, але не зробив нічого, аби заслужити таку палку подяку. Адже не витратив ані сантимата – хіба що черкнув кілька слів на аркушикові паперу.

І я знову йому повторив:

– Ви зробили мене щасливим – саме так, як я й хотів – я не надто гостро відчуваю зобов'язаність вам за дароване вашою рукою і не маю потреби уникати вас, хоча ви зробили мені послугу; віднині ви повинні долучити мене до кола своїх близьких друзів, бо я часто шукатиму вашого товариства.

— Ainsi soit-il, [238] — такою була його відповідь, підкріплена добродушною посмішкою. І я пішов геть із відблиском цієї посмішки в душі.

Глава XXIII

Коли я повернувся до свого помешкання, була вже друга година, і мій обід, принесений із сусіднього готелю, парував на столі; я сів із наміром поїсти — але якби замість відварної яловичини з квасолею на тарілці були глиняні черепки та бите скло, навряд би це помітив, бо апетит геть полишив мене. Не бажаючи споглядати їжу, яку неспроможний їсти, я відставив її на буфет і роздратовано запитав себе:

«Ну і чим зайнятися до вечора?» — адже до шостої мені нічого було робити на Нотр-Дам-о-Неж, бо її жителька (а в моєму розумінні там мешкала лише вона одна) до того часу зайнята на роботі. З другої до шостої я гуляв вулицями Брюсселя та міряв кроками власну кімнату, жодного разу не присівши. Залишавсь у своїй кімнаті, коли врешті пробило омріяну годину, вимив обличчя та спітнілі руки і поглянув на себе у дзеркало — щоки мої пашіли, очі палали, однак риси були спокійні й урівноважені. Швидко спустившись сходами та вийшовши на вулицю, я радо зауважив присмерк, що огортав хмари; такі сутінки були для мене вдалим прикриттям; свіжість пізньої осені, війнувши північно-західним вітром, зустріла мене приємною прохолодою. Однак я помітив, що багатьом перехожим було холодно, бо жінки, яких проминав, мерзлякувато кутались у шалі, а пальта чоловіків були застібнуті на всі ґудзики.

Коли ми буваємо насправді щасливими? Чи ж був щасливий я тоді? Ні — бо нав'язливий страх, що все наростає, мучив мене з тієї самої хвилини, відколи я отримав хороші новини. Як там Френсіс? Адже від часу нашої останньої зустрічі минуло два з половиною місяці — й півтора, відколи я мав від неї звістку. Я відповів на її листа короткою запискою — дружньою, але безпристрасною — в якій не містилося й натяку на наше подальше листування або зустріч. Саме в той час мій човен завис на гребені хвилі Долі, тож я не знав, на яку мілину потужний вал жбурне його, й тоді не мав жодного права пов'язати її долю зі своєю навіть найтоншою ниткою; якщо моєму вітрильникові судилося розбитись об скелі чи бути викинутим на піщану мілину, я не хотів, щоб інше судно розбилося разом з моїм. Але півтора місяця — термін немалий: чи з нею й досі все гаразд? Чи ж не праві були мудреці, коли казали, що земне щастя не знає вищої точки? Чи смів я думати, що тепер лише піввулиці відділяє мене від повної чаші задоволення, а порив вітру з моря сповіщає, що тепер ось-ось я попливу прямо в рай?

Я був уже коло дверей; увійшов до будинку; піднявся сходами; в коридорі було тихо і пусто; всі двері зачинені; я поглянув на охайний зелений килимок перед дверима — він лежав на місці.

— Це обнадіює! — сказав собі й підійшов ближче. — Але мені слід заспокоїтися: не буду ж вриватись у квартиру і влаштовувати сцену! — й, неохоче сповільнюючи кроки, зупинився перед килимком.

«Але чому так тихо? Чи ж удома вона? Чи є там хто-небудь?» — запитав я сам себе.

Мені відповів дзенькіт — ніби вуглинка випали з каміна; легенький рух — наче в ньому помішали жаринки, і ледь вловимий шелест — майже нечутні

кроки вперед-назад у кімнаті. Я стояв мов зачарований, і ще зачарованішим став, коли увагу мого напруженого слуху привернув голос – дуже тихий – який вимовляв слова, призначені лише для себе, а це свідчило про те, що декламатор у кімнаті сам: так може промовляти самотність у пустелі чи самотність у холі покинутого будинку:

Мій сину, досі тільки раз
Чужий в печері був,
Аж доки в лихоліття час,
Про нас Господь забув.
З боліт Бьюлі у ранах брів
Чужинець у село,
Раптово голову підвів –
Все вітром замело.
В Чевйоті бачить – вихор, пил
Від злих кровопролитів,
З Вайтлоу – постріли щосил,
Це люта смерть летить!

То була старовинна шотландська балада; потім вона обірвалася й настала пауза; далі зазвучав ще один віршований уривок – французькою; якщо його переказати англійською, то зміст був такий:

Я слухала уважно і без руху,
Що він казав; цікаво стало так,
Аж захотілось – водномить, щодуху
Йому принести тисячі віддяк.
Стояти так – слухняно, небайдуже –
Так легко зараз! Праця – не наруга!
І досить тільки погляду, мій друже,
Щоб відновились сили у подруги!
Довкола – сотні учнів, всі безликі,
У лінощах єдині та гордині,
Та вказує на помилки великі
Лише мені, лише мені єдиній.
Всім пробачає огріхи довкола,
Мене ж він сварить, шпетить, дорікає,
Хоч ледарів довкола ціла школа,
Лише мені помилок не прощає.
Хай інші пухнуть з лінощів достоту –
Йому байдуже! Боєм серце крає
Той факт: я схиблю – він насварить всоте
І гнів його вогненно запалає...

Якийсь шурхіт почувся в сусідній кімнаті: було б недобре, якби мене застали за підслуховуванням. Поквапно постукавши, я ще швидше зайшов. Френсіс була прямо переді мною – вона міряла кроками кімнату, але ходу перервав мій прихід. З нею були лише Сутінки та спокійне, червонясте Полум'я каміна: саме з цими двома сестрами – Темрявою та Світлом – вона й розмовляла мовою поезії, коли я увійшов. У перших строфах я впізнав голос сера Вальтера Скотта – чужий і далекий для неї звук, який звучав, наче луна в горах; а другий вірш, зважаючи на його стиль та зміст, був мовою її власного серця. Обличчя Френсіс було серйозним, вираз – зосередженим; і тіні усмішки не зауважив у її погляді, коли вона поглянула на мене – так,

ніби щойно пробудилася від мрій і не відразу повернулася в дійсність; охайним був її одяг, волосся – гладко зачесаним, порядок панував і в тихій кімнатці; але що спільного мали задумливий погляд дівчини, її серйозна впевненість у собі, схильність до роздумів й, можливо, натхнення з любов'ю? «Нічого», – такою була відповідь сумного, спокійного личка; воно ніби промовляло:

«Я мушу виховувати в собі стійкість духу й черпати силу в поезії; перше слугуватиме мені опорою в житті; в другій знайду розраду. Людські пристрасті не для мене; так само, як і ніжні почуття.»

Багато жінок думає так. І Френсіс – якби була такою самотньою, якою себе вважала – нічим не відрізнялась би від тисячі інших жінок. Погляньте на породу суворих і правильних старих дів – підвид, який усі зневажають – вони з юності виховувалися на максималістських уявленнях про смиренність та терплячість. Багато хто з них схилений на цій суворій дієті й усякчас дбає про самоконтроль, котрий постійно залишається їх головною турботою й урешті-решт поглинає найкраще та найлюдяніше в їхніх натурах; помирають вони зразками самообмеження, і значною мірою складаються з багатьох кісток, обтягнених пергаментом. І лише патологоанатоми зможуть сказати, чи було в кістляку такої висохлої старої дівки серце – й чи воно таке ж, як у люблячої дружини або гордої матусі. Чи ж може воно бути таким? Насправді не знаю, але схильний сумніватися у цьому.

Я увійшов, привітався з Френсіс і сів. Певно, в кріслі, яке вибрав для себе, щойно сиділа вона – бо стояло воно поруч зі столиком, де лежали папери і стояв ящикок з письмовим приладдям. Не знаю, чи відразу вона мене впізнала, але тепер це нарешті відбулося; це вчувалось у її голосі, лагідному і спокійному. Я не виказав запалу, й вона перейняла мою манеру, не виявивши здивування. Ми зустрілися так, як завжди – вчитель та учениця – і більше ніхто. Я почав перебирати папери; Френсіс, послужлива й спостережлива, вийшла в іншу кімнату, принесла свічку, запалила її і поставила переді мною; запнула на вікні занавіски, підкинувши свіжого вугілля в яскраве полум'я, підсунула друге крісло до столу та сіла праворуч мене. Аркушик, що лежав на столі зверху, був перекладом англійською твору якогось серйозного французького автора, але під ним був листочок з віршами – його я й узяв. Френсіс трохи підвелась і зробила рух, щоб забрати папірець, кажучи, що то дурничка – просто переписані вірші. Я поклав край її спротиву з рішучістю, проти якої, я знав, вона не могла довго боронитись; але цього разу її пальці міцно вчепилися в аркушик. Я спокійно їх розчепив, вони розслабилися, й Френсіс негайно відсмикнула руку; моя рука несамохіть рвонулась услід, але я стримав порив. Перша сторінка була заповнена рядками, які я підслухав; друга була, судячи зі змісту, не так авторськими переживаннями, як радше передбаченням майбутнього розвитку подій.

Таким чином автор уникав самозакоханості, давав волю уяві й задовольняв серце. Я наводжу знову цю сторінку в перекладі, й він майже дослівний; отож:

«Коли хвороба прикувала мене до ліжка, відчув він прикрість, бо учениця не могла коритися його сталевій волі; одного разу його прикликали до ложа, де я боролася з болем – я почула, як він, схиливши голову, сказав: «О, Боже, вона повинна жити!» – і відчула, як його рука легенько стиснула мою;

хотіла якось я йому подати знаки, що притомна, але не в силі була ані сказати це, ані порухатися; й відчула у собі лише Надію та Любові силу – і те, що почалась їх зцілювальна дія; і щойно він полишив ту кімнату, як серце трепетне полинуло услід за ним, щоб висловити мовчазну подяку. Коли по довгім часі я знову зайняла своє робоче місце в класі – що довгенько було порожнім – нечаста на його обличчі усмішка торкнула його риси; заняття закінчилися; й сигнал початок ігор сповістив; а він, проходячи повз мене, на мить спинився й лагідно сказав: «О, Джейн, до завтра вільні ви від тих докучливих занять й суворих правил – сьогодні ж я не хочу більше бачити біде це личко в школі: знайдіть собі в тінистому саду місцину – подалі від суєти майданчика для ігор: де сонце лагідне й повітря западне – і залишайтеся там, допоки я вас не закличу. Приємний й довгий пообідній час провела я в зеленому житлі – у тиші та спокої, ще й наодинці з бджілками, квітками і птахами. Коли ж почула голос вчителя, котрий гукав мені з вікна: «О, Джейн!» – зайшла, весела, на поклик відгукнувшись, у заклопотаний той дім. У холі він ходив туди-сюди; і зупинився, мене узрівши; суворе його чоло розгладилось, і звів на мене він запалі очі: «Тепер уже не така біда, – промовив стиха. – Ідіть уже, Джейн, і відпочиньте». Коли я посміхнулася, його розпрямлене чоло й вуста усмішку повернули. Моє здоров'я відновилося. І знову в нього вже суворий вид, і, як колись, не стерпить він від Джейн найменшої помилки – найважче завдання і найтрудніша тема були моїм таланом; і тяжко я трудилась, аби моє ім'я було найперше в списку; однак він оцінки занижав та скупився на хвалу; однак я навчилася читати таємний знак його лиця – і це була моя найвища нагорода. Й тоді, коли лиш запальна його натура говорила – словами, що тільки сльози викликали – весь смуток мій шезав, як слово добре я почую; коли ж давав він книгу дорогу, чи квіт якийсь духмяний, я Заздрощам не піддавалася, перебуваючи у владі Насолод. Нарешті в шеренгу вишикувалися шкільні наші ряди – і в них я чільне місце зайняла; відзнака вчителя і лавровий вінок моє прикрасили пульсуюче чоло; й схилилась низько перед вчителем тут я, щоби даровану відзнаку взяти; пахучий лавр до скронь моїх торкався і трепет викликав; і честолюбство мені збурило кров – і тієї ж хвилики моя таємна рана кров'ю облилась. Так час тріумфу став для мене справжнім горем. Повинна я крізь море поплисти, не повертаючись ніколи, і, сидючи в кімнаті вчителя, повідала йому, що розставання з ним для мене буде сумом. Нічого не сказав він – бо часу обмаль, і корабель стояв на рейді. Ридала я в страшному горі – учитель мій лиш зблід. Мене гукнули: прощально він кивнув – й відразу ж хутко повернув, легенько пригорнув, шепочучи безтямно: «Чому повинні ми розстатись, Джейн? Невже були ви нещасливі в моїй опіці? Невже не взріли ви в мені любові широї? Чи буде хто кохати вас, як я? Оберігай же, Боже, мою леліяну дитину – пильнуй її, храни! Серед штормів й життєвих бур охорони від всього! І знову вже гукають: покинь моє плече, полиш ти свій єдиний захист – як будеш ти не прийнята чи скривджена, самотня – то повертайся ти до мене знов!»

Читаючи, я машинально робив олівцем помітки на полях, весь час думаючи про інше – про те, що «Джейн» зараз поруч зі мною – і вона зовсім не дитина, а дев'ятнадцятирічна дівчина й може бути моєю: принаймні, так каже мені серце, адже злидні мені більше не загрожували. Заздрість та Ревнощі пішли геть, невпізнані, з цієї нашої спокійної зустрічі, й холод Учителя поступово почав танути та крига між нами скресла. І вже нема мені потреби дивитися суворо, насуплювати брови й морщити чоло; і вже дозволено виявляти свою внутрішню радість й шукати та вимагати палкості у відповідь. Розмірковуючи над усім цим, я подумав, що навіть трава на вершині

Ермону[239] не пила вранішню росу більш вдячно, ніж у цей час втішалися мої почуття.

Френсіс неспокійно підвелась і пройшла мимо мене, щоб поворушити вуглинка у каміні, хоча в цьому не було потреби; вона переставляла якісь дрібнички на камінній полиці; її сукня шурхотіла за ярд від мене; пряма, струнка й елегантна дівчина стояла побіля каміна.

Є поривання, якими ми здатні управляти, але є й такі, котрі контролюють нас, бо вони накидаються на нас, наче лев у стрибку, та оволодівають нами, щойно ми їх зауважимо. Такі пориви не дуже часто бувають поганими; ймовірно, Розум миттєво й спокійно визнає доречність вчинків, над якими Інстинкт усе ще розмірковує і вважає правомірним залишатися до часу пасивним. Я знаю, що нічого не обраховував, не планував і не зважував; але однієї миті я ще сидів solus[240] на стільці біля стола, а наступної вже тримав Френсіс на колінах; причому посадив її туди різко та рішуче і тримав з неабиякою чіпкістю.

— Monsieur! — закричала Френсіс і знову знерухоміла; жодне слово більше не злетіло з її вуст; вона була страшенно збентежена у перші кілька хвилин, але подив швидко минув і не змінився ані гнівом, ані страхом — зрештою, вона була тепер лиш трохи ближче до мене, ніж зазвичай; до того ж вона звикла мені довіряти і поважати; можливо, ніяковість могла б змусити її боротися, однак самоповага стримувала спротив, бо це було марно.

— Френсіс, як ви до мене ставитеся? — вимогливо запитав я.

Жодної відповіді. Ситуація було новою і надто незвичною, щоб можна щось сказати. Збагнувши це, я змусив себе кілька хвилин терпіти її мовчання, хоча й згоряв від нетерплячки; потім повторив запитання — можливо, й не найспокійнішим тоном; вона поглянула на мене; обличчя моє, без сумніву, зовсім не було еталоном самовладання, а очі — джерелом спокою.

— Кажіть уже! — наполягав я — і тихий, квапливий, але разом з тим лукавий голос відповів:

— Monsieur, vous te faites mai; de grace lachez unpeu ma main droite.[241]

По правді, я відчував, що стискаю згадану «main droite» доволі безжалісно — бо зробив те, чого прагнув — і втретє, вже лагідніше, запитав її:

— Френсіс, то як ви до мене ставитеся?

— Mon maitre, j'en beaucoup,[242] — такою була її правдива відповідь.

— Френсіс, чи згодні ви стати моєю дружиною і взяти мене за чоловіка?

Я відчув хвилювання серця дівчини та побачив, як «пурпурове світло кохання» кидає відблиски на її щоки, скроні та шию; я прагнув також зазирнути в очі, але вони були надійно прикриті віями та повіками.

— Monsieur, — сказала вона врешті ніжним голоском, — monsieur desire savoir si je consens — si — en-fin ,je veux me marier avec lui?[243]

— Justement.[244]

— Monsieur sera-t-il aussi bon mari qu'il a été bon maître?[245]

— Я намагатимуся, Френсіс.

Пауза; і тоді з новою, ще покірливішою інтонацією в голосі — інтонацією, що розпалила мене та водночас потішила — й усе це супроводжувалося «sourire a la fois fin et timide», [246] яка досконало гармоніювала з тоном:

— C'est à dire, monsieur sera toujours un peu entêté, exigeant, volontaire?[247]

— Невже я таким був, Френсіс?

— Mais oui, vous le savez bien.[248]

— І більше ніяким?

— Mais oui, vous avez été mon meilleur ami.[249]

— А ви, Френсіс, — ким ви є для мене?

— Votre dévouée élève, qui vous aime de tout son cœur.[250]

— А чи моя учениця погодиться звікувати життя зі мною? Тепер говоріть англійською, Френсіс!

Деякий час вона розмірковувала, і її відповідь, вимовлена неквапно, була такою:

— З вами я завжди була щасливою; мені подобається вас слухати; вірю, що ви дуже хороша і достойна людина; знаю також, що ви суворі з недбалими та лінивими, але ви добрий — дуже добрий до уважних і старанних, навіть якщо вони не дуже тямущі. Вчителю, я тільки радітиму, що буду з вами завжди, — і вона зробила такий рух, ніби намагалася пригорнутися до мене, але, опанувавши себе, лише додала:

— Вчителю, я погоджуся звікувати з вами все життя.

— Чудово, Френсіс.

Я притиснув її до серця і вперше поцілував у губи, ніби скріплюючи нашу угоду; опісля запанувала мовчанка, яка тривала дуже довго. Не знаю, про що думала Френсіс у цей час — і не робив спроб це дізнатись; я не вдивлявся в її обличчя, а намагався нічим її не стривожити. Відчуваючи умиротворення, дуже хотів, щоб і вона це відчувала; по правді, моя рука все ще утримувала її, але доволі стримано, бо не відчував особливого спротиву. Погляд мій був зосереджений на червонястому полум'ї, а серце виміряло глибину свого задоволення — воно міряло й міряло, і виявило, що їй нема кінця.

— Monsieur, — нарешті озвалася моя мовчазна супутниця, така нерухома в своєму щасті, як перелякане мишеня. Навіть зараз вона зверталася до мене, не піднімаючи голови.

— То що, Френсіс? — просто сказав я, бо люблю спокійне спілкування; не в моїй натурі сипати компліментами чи надокучати набридливими егоїстичними ласками.

— Monsieur est raisonnable, nest ce pas?[251]

— Так, особливо коли про це мене просять англійською мовою; але чому ви запитуете? В моїй поведінці нема нічого нестримного і нав'язливого; хіба ж я достатньо спокійний?

— Ce n'est pas cela[252]... — почала Френсіс.

— Англійською! — нагадав я їй.

— Гаразд, monsieur, я лише хотіла сказати, що, звісно, хочу і далі вчителювати. Ви, певно, також продовжите викладати, monsieur?

— О, так! Це єдине, чим я можу заробляти на хліб.

— Вон... тобто добре! Отож, займатимемось однаковою справою. Мені це подобається; тож мої спроби дати собі раду ніхто не стримуватиме — так само, як і ваші — чи не так, monsieur?

— То ви виношуєте плани бути незалежною від мене? — сказав я.

— Так, monsieur— я не повинна бути тягарем для вас і в жодному випадку — непосильною ношею.

— Але, Френсіс, я ще не розповів вам про свої перспективи. Я пішов від мес'є Пеле; і після майже місяця пошуків отримав інше місце, із платнею три тисячі франків на рік, і цю суму я зможу легко подвоїти за допомогою приватних уроків. Отож, ви бачите, що у вас не буде потреби виснажувати себе уроками; на шість тисяч франків ми з вами зможемо прожити — і прожити добре.

Френсіс начебто замислилась. Є щось утішне для чоловіка — що співзвучне його благородній гордості — в тому, щоб стати свого роду провидінням для тих, кого він любить — щоб їх зрощувати і леліяти — як Господь — польові лілії.[253] Тому, щоб переконати дівчину, я додав:

— Досі життя ваше було повне незгод та праці, Френсіс; ви потребуєте повного відпочинку; ваші тисяча двісті франків — не надто великий додаток до наших прибутків, і ви змушені будете пожертвувати комфортом, щоб заробити ці гроші! Облиште свої труди, бо втомлені, й подаруйте мені щастя забезпечити вас відпочинком.

Я не впевнений, що Френсіс уважно вислухала мою промову, бо замість того, аби відповісти мені зі своєю звичною шанобливою готовністю, вона лише зітхнула і сказала:

— Який ви багач, monsieur! — і зніяковіло пововтузилась у моїх обіймах. — Три тисячі франків! — пробурмотіла вона. — В той час, як я отримую лише тисячу двісті. — І продовжила вже дещо швидше: — Однак це тільки

тимчасово; і, monsieur — що ви казали про те, аби я облишила місце? О ні! Я його не залишу! — і її маленькі пальчики сильно стиснули мою руку.

— Лише подумати: вийти за вас, щоб жити на вашому утриманні, monsieur! Я не можу на це погодитись; якими нудними стануть тоді мої дні! Ви будете далеко від мене — в душних, шумних класах з ранку до вечора — а я тинятимуся вдома, самотня й безробітна, похмура та пригнічена: ви швидко знудитеся мною.

— Френсіс, ви могли б читати та вчитися — це ж те, що вам так подобається...

— Monsieur, я б того не змогла; люблю споглядальне життя, але активне мені подобається більше; маю чимось займатись — і робити те, що й ви. Я помітила, monsieur, що люди, які перебувають у товаристві лише для задоволення, ніколи не цінять і не люблять одне одного так, як ті, хто працює й, можливо, страждає разом.

— Ви говорите істинну правду, — сказав нарешті я, — і чинитимете так, як схочете, бо так справді найкраще. А тепер як приз за цю мою добровільну згоду ви подаруєте мені поцілунок.

Після хвилини вагань, таких природних для новачка в мистецтві поцілунку, вона обережно й сором'язливо торкнулася вустами мого чола; я сприйняв це як кредит й швидко та з відсотками виплатив його.

Не знаю, чи справді Френсіс так сильно змінилася відтоді, як я востаннє її бачив, але, поглянувши на неї тепер, відчув, що вона якось по-особливого перемінилася: сумний погляд, бліді щоки, пригнічений та безрадісний вираз обличчя, які я пам'ятав з недавніх часів, кудись зникли. Тепер бачив обличчя, розцвічене доброзичливістю: усмішка, ямочки та рожевий рум'янець відтінили його риси та зробили яскравішими барви. Я радував себе втішною думкою, що моя палка прив'язаність до Френсіс викликана особливою проникливістю моєї натури: Френсіс не була ні гарна, ні багата; вона не мала хорошої освіти чи виховання, однак була справжнім скарбом мого життя — тож я був людиною рідкісної інтуїції. Однак сьогодні у мене врешті розплющились очі: я почав підозрювати, що то смаки мої унікальні, а зовсім не спроможність розпізнавати та цінувати верховенство моральних чеснот над фізичною привабливістю.

А для мене Френсіс була фізично приваблива: вона не мала дефектів, до яких треба звикати; також не мала якихось явних вад очей, зубів, кольору обличчя, фігури, здатних поменшити захоплення навіть найвідважніших чоловіків — прихильників інтелекту (бо жінки можуть любити й найпотворнішого чоловіка — за умови, що він талановитий). Але навіть якби Френсіс була edentee, шуоре, rugueuse, ou bossue, [254] то й тоді мої почуття до неї були б ніжними, але аж ніяк не пристрасними. Я відчував прихильність до бідної малої потворної Софі, але ніколи б не зміг її полюбити. Це правда, що саме розумові здібності Френсіс спочатку найбільш зацікавили мене і далі залишались основною її принадою, однак мені подобалася також її зовнішня привабливість. Я отримував естетичне та чуттєве задоволення від споглядання чистоти її карих очей, білизни чистої шкіри та рівних зубів, від пропорцій тендітного тіла, і від цього задоволення навряд чи зміг би відмовитися. Тож з'ясувалося, що я був свого роду ловеласом — притаманним мені стриманим та перебірливим способом.

Отож, читачу, протягом двох останніх сторінок я годував вас свіжим квітковим медом, але вам не слід їсти лише солодке; тож скуштуйте трохи гіркоти – лише краплю для різноманіття.

У своє помешкання я повернувся пізнувато, на якийсь час зовсім забувши, що людина має такі потреби, як їсти та пити, і пішов спати голодний. Увесь день був такий схвильований та діяльний, що не їв з восьмої ранку; крім того, впродовж минулих двох тижнів я не знав спочинку – ні тілесно, ні розумово; останніх кілька годин провів у солодкому безпам'ятстві, що ніяк не хотіло мене полишати – ні відразу, ні далеко за північ, а тому відпочинок, якого я так потребував, був неспокійний. Нарешті я задрімав, але ненадовго; коли прокинувся, було ще темно, і моє пробудження нагадувало пробудження Йова (Книга Йова, 4, 15), коли дух перелетів через обличчя – й так само, як у нього – «стало дуба волосся на тілі моїм»; я міг би продовжити паралель, але, по правді, хоча нічого й не побачив – «і вкралося слово до мене, і моє ухо почуло дещо від нього»; потім була тиша, і я почув голос, який промовляв: «у розквіті життя нас спіткає смерть» (Книга Йова, 4,12-16, 21).[255]

Цей звук, а також відчуття моторошного жаху, яке його супроводжувало, багато хто вважав би надприродними, але я відразу ж розпізнав їх як реакцію у відповідь мого збудженого організму. Людину зв'язує по руках та ногах її смертність, а зараз саме моя смертна натура здригнулась і ремствувала; мої напружені нерви видали хибний звук, тому що душа, котра так давно линула назустріч меті, перенапружилася й пододала відносну слабкість тіла.

І ось спав на мене жах повний, великий;[256] я відчув, що у кімнаті є щось, що я знав раніше, але думав, що це вже навік мене полишило. Я на певний час став жертвою іпохондрії.

Вона була старою моєю знайомою – ні, радше гостем – ще у дитинстві я забавляв її в ліжку, впродовж року годував, нікому про це не розповідаючи; вона спала разом зі мною, їла, ходила на прогулянки, показуючи глухі, віддалені місця у лісі та ущелини в горах, де ми сиділи з нею удвох і де вона накидала на мене свій меланхолійний покрив й затуляла ним сонце та небеса, зелень трави й дерев, міцно пригорнувши мене до своїх холодних, мов смерть, грудей і довго тримала в кістлявих обіймах. Скільки історій розповіла вона мені в такі години! Яких пісень наспівала! А як описувала свої володіння – могилу – знову й знову обіцяючи відвести мене туди й, підвівши до краю темної, похмурої річки, показувала мені на протилежному березі могильні пагорби з пам'ятниками і написами на них, що відливали сріблом у місячних променях.

– Місто мертвих! – шепотіла вона, вказуючи на бліді надгробки й додавала:

– Тут і для тебе є склеп!

Дитинство моє було самотнє; я не мав батьків, і не підбадьорювали мене брати та сестри, тому й не дивно, що коли я вступив у пору юності, ця чаклунка, помітивши, що я гублюся в невиразних розумових блуканнях – у лабіринті почуттів, для яких не знаходилося предмета, серед яскравих прагнень та сумних перспектив, між сильних бажань та хистких надій – лише

здаєка посвітила примарним ліхтарем і заманила мене під склепіння обителі жахів. Тож нічого дивного, що її чари мали такий вплив на мене ТОДІ; але ТЕПЕР, коли мій шлях став ширшим, перспективи яскравішими і почуття врешті знайшли свій об'єкт, коли бажання, розправивши втомлені від далекого польоту крила, врешті впокоїлися на вершині насолоди й затишно влаштувалися там у теплі та задоволенні, під пестливою рукою – чому тепер іпохондрія знову вчепилась у мене?

Я відкинув її, як це роблять із осоружною співмешканкою, котра приходить, щоб улити гіркоту в серце чоловіка, де вже поселилася молода дружина, але даремно: вона управляла мною і тієї ночі, й наступного дня, та ще вісім днів поспіль. І лише після цього мій душевний стан почав поволі змінюватися. До мене повернувся апетит, і за півмісяця я цілком одужав. Увесь цей час я робив те, що й завжди, та нікому нічого не розповідав про свої відчуття; але був радий, коли злий дух нарешті полишив мене, і я знову міг шукати товариства Френсіс, сидіти поруч з нею, вільний від жахливої тиранії мого демона.

Глава XXIV

Одного чудового й морозного листопадового ранку Френсіс і я здійснили далеку прогулянку; ми обійшли міські бульвари й, оскільки Френсіс трохи втомилася, сіли під деревами на одній з лавочок для відпочинку притомлених подорожніх. Френсіс розповідала мені про Швейцарію; предмет розповіді її захопив, і я саме думав, що очі її говорили не менш красномовно, ніж язик, коли вона зненацька зупинилась і запитала:

– Monsieur, он джентльмен, котрий вас знає.

Я поглянув на трьох модно одягнених англійців, які саме минали нас – те, що вони англійці, зрозумів з їхнього пихатого вигляду, ходи та рис обличчя; у найвищому з них упізнав містера Гансдена: він саме підняв капелюха, вітаючи Френсіс, потім скорчив мені багатозначну гримасу і мовчки пройшов мимо.

– Хто це?

– Хтось, кого я знав в Англії.

– Але чому він мені вклонивсь? Адже він мене не знає!

– По-своєму він таки знає вас.

– Але як, monsieur? (Вона все ще називала мене «monsieur», і я не міг переконати її обрати фамільярніше звертання).

– А ви прочитали те, що було написане в його очах?

– Очах? Ні. А що там було?

– Вам вони сказали: – «Як поживаєте, Вільгельміно Крімсворт?» – Мені ж: «То ви нарешті знайшли свою половинку? Ось вона сидить поруч, жіночий ваш аналог!».

— Monsieur, ви не могли прочитати всього цього в його очах! Він пройшов надто швидко!

— Я прочитав і це, і навіть більше, Френсіс. Я дізнався також, що він, імовірно, заїде до мене сьогодні ввечері чи найближчими днями, і не маю сумніву, що наполягатиме на тому, аби бути вам представленим: чи можу я привести його до вас?

— Як вам буде завгодно, monsieur, — я не маю жодних заперечень. Я навіть схильна думати, що буду рада познайомитися з ним ближче — він видається таким оригінальним.

Як я й очікував, містер Гандсден прийшов того ж таки вечора. І перше, що він запитав, було таке:

— Не поспішайте похвалятись, Monsieur le Professeur; я вже знаю, що ви отримали місце в ...коледжі й таке інше — Браун мені розповів.

Потім Гандсден повідомив, що повернувся з Німеччини за кілька днів до нашої зустрічі, й доволі різко поцікавився, чи часом не Madame Пеле-Ретер він бачив зі мною на Бульварах. Я вже збирався енергійно йому заперечити, але, подумавши, стримавсь, і, нібито погоджуючись, запитав, якої він про неї думки.

— Якраз до цього я й хотів перейти; але спочатку' я маю намір дещо сказати вам. Бачу, що ви негідник, адже не маєте жодного права прогулюватися з чужою дружиною. Я думав, у вас більше здорового глузду, ніж бути замішаним в історію такого роду, та ще й у чужій країні.

— А що ви скажете про леді?

— Вона надто хороша для вас — це ж очевидно; подібна на вас, але значно краща — не красуня, однак коли підвелася (бо я поглянув вам услід, коли ви пішли геть), я зауважив, що в неї гарна фігура й постава. В цих іноземок граційності не відбереш. Але якого дідька вона водить Пеле за ніс? Ще й трьох місяців не пройшло, як вона заміжня — який же він роззява!

Я не міг допустити, щоб він і далі перебував в омані; це вже ставало не смішно.

— Пеле? Та ви просто помішані на месє і мадам Пеле! Ви постійно про них говорите — краще б ви самі одружилися з мадемуазель Зораїдою Ретер!

— То ця молода леді — не мадемуазель Зораїда?

— І тим більше не Madame Зораїда!

— То чому ви тоді сказали неправду?

— Я вам цього не казав — то ви завжди поспішаєте. Це моя учениця, швейцарка.

— І звісно ж, ви маєте намір з нею одружитися? Не заперечуйте!

— Одружитися? Думаю, що так — якщо Доля подарує нам ще десять тижнів життя. Це і є моя дика суниця, Гансдене, солодкості якої я віддав перевагу перед вашим кислим виноградом.

— Годі! Досить хвалитися — не треба тієї героїки! Я цього не слухатиму. Хто вона? І до якого прошарку суспільства належить?

Я посміхнувся. Гансден підсвідомо акцентував на суспільному становищі, й хоча сам був республіканцем та ненависником лордів, усе ж пишався своєю старовинною графською кров'ю, походженням та суспільним становищем своєї сім'ї, поважаної впродовж багатьох поколінь: аж до сьомого коліна — з часів норманського завоювання. Гансден так само не міг подумати про те, щоб узяти дружину з нижчої касты, як лорд Стенлі[257] — поріднитися з Кобденами.[258] Я втішився несподіваним ефектом своїх слів і отримав задоволення від торжества практики над теорією; перехилившись через стіл, вимовляючи слова повільно й весело, коротко мовив:

— Вона — мереживниця.

Гансден уважно придивився до мене. Він НЕ СКАЗАВ, що здивований, але таким він був; мав власні уявлення про хороше виховання. Я бачив, що він підозрював про мій намір зробити необачний крок, але стримався від настанов та просторікування і лише сказав:

— Ну, вам видніше. Мереживниця може стати дружиною, не гіршою за леді, але сподіваюся, що ви цілком усвідомили: оскільки вона не має освіти, багатства і становища в суспільстві, то, напевно, має ті природні якості, які зроблять вас щасливим. Чи багато в неї родичів?

— У Брюсселі жодного.

— Це вже краще. В таких випадках родичі часто бувають справжнісінькою карою. Я не можу позбавитися думки, що тягар родинних стосунків гнітив би вас до кінця життя.

Мовчки посидівши ще трохи, Гансден підвівся та побажав мені доброго вечора; ввічлива і привітна манера, з якою він простягнув мені на прощання руку (чого не робив ніколи раніше), давали зрозуміти, що, на його думку, я зробив страшенну дурницю і що, оскільки я цілком пропаша людина, то тепер його сарказм та цинізм недоречні — як і все інше, крім поблажливості й терпіння.

— На добраніч, Вільяме, — сказав він майже лагідно, й обличчя його при цьому було доброзичливим та співчутливим. — На добраніч, хлопче; бажаю вам і вашій майбутній дружині процвітання та сподіваюся, що вона задовольнить вашу перебірливу натуру.

Я ледь стримався, щоб не розсміятися, коли спостеріг великодушний вираз на обличчі Гансдена, однак зберіг серйозність та відповів:

— Я думав, ви захочете познайомитися з мадемуазель Анрі.

— А, то так її звати. Так — якщо це зручно, то я хочу її бачити, але... — він завагався.

— Але що?

— У жодному випадку я не хочу бути безцеремонним...

— Тоді ходімо, — сказав я, і ми вийшли. Без сумніву, Гансден вважав мене безрозсудним та зухвалим чоловіком, який прагне показати свою бідну маленьку кохану-гризетку в її бідному маленькому вбого вмебльованому grenier[259] але він був готовий поводитись як джентльмен, що насправді й було сутністю його характеру — йому подобалося під грубою шкаралупою носити такий собі витончений ментальний макінтош. Усю дорогу, поки ми йшли вулицею, він говорив люб'язно і навіть лагідно — ніколи ще не був він такий ввічливий зі мною. Ми підійшли до будинку і піднялися сходами; У коридорі він звернув на маленькі сходи, що вели на горище, впевнений, що нам туди.

— Сюди, містере Гансдене, — сказав я, спокійно стукаючи у двері Френсіс. Гансден повернувся; як ввічлива людина, був трохи збентежений своєю помилкою; він затримав очі на зеленому килимку, однак нічого не сказав.

Ми увійшли, і Френсіс підвелася зі свого місця за столом, щоб нас привітати; її скорботний одяг надавав їй затворницького, майже чернечого, але й вельми благородного вигляду; його сувора простота майже не збільшувала її красу, але значно примножувала гідність; білого комірця і manchettes вистачало, щоб освіжити врочисту чорну вовняну сукню; жодних прикрас не було. Із спокійною гідністю Френсіс зробила реверанс, і, як завжди при першому знайомстві, у неї був вигляд жінки, яку слід радше поважати, ніж любити. Я відрекомендував їй Гансдена, і вона французькою висловила щирі радість від знайомства з ним. Її чистий та відточений акцент, тихий, але м'який та мелодійний голос, одразу ж справили відповідне враження — Гансден заговорив французькою у відповідь; я ніколи раніше не чув, щоби він говорив цією мовою, але це в нього чудово виходило. Я відійшов до віконної ніші; містер Гансден на запрошення хазяйки зайняв крісло біля каміна; зі свого місця я міг бачити їх обох, а також усю кімнату. Кімната була такою чистою і світлою, що нагадувала маленьку відполіровану шафу: квіти в центрі стола та свіжі троянди у фарфорових вазочках по обидва боки від камінної полицки надавали їй вигляд fete[260] (святкового вигляду). Френсіс залишалася серйозною, а Гансден був трохи пригнічений, але вони відзначалися взаємною ввічливістю; обоє чудово володіли французькою; звичайні теми обговорювали повагом і за всіма правилами хорошого тону. Я подумав, що ніколи ще не бачив таких зразків пристойності, бо Гансден (трохи скутий необхідністю говорити іноземною мовою) був змушений ретельно добирати слова й старанно будувати речення, і ця старанність не давала проявитися його ексцентричності. Нарешті розмова торкнулась Англії, і Френсіс почала одне за одним ставити запитання. Поступово вона жвавішала і змінювалась на очах — як похмуре нічне небо міняється з настанням світанку: спочатку розправилось її чоло; тоді засяяли очі, риси пом'якшали і стали рухомими; темнуватий колір обличчя посвіжішав і наче засвітився: для мене тепер вона видавалася гарненькою — а перед тим була лише схожою на леді.

Френсіс мала що сказати англійцеві, котрий тільки-но прибув зі свого острова; і вона розпитувала гостя зі сповненою ентузіазму допитливістю, яка врешті розтопила стриманість Гансдена, як полум'я розморожує застиглу

змію. Я вжив цього не надто приємного порівняння, бо Гансден справді нагадав мені змію, котра щойно пробудилася після довгого заціпеніння – коли він випростався, підняв голову, до того похилену, й, відкинувши волосся зі широкого саксонського чола, продемонстрував свою майже дику іронію в усьому її неприкритому блиску; ентузіазму й запалу його співрозмовниці вистачило, щоби душа його спалахнула й проглянула крізь очі; нарешті він був сам собою – так само, як і Френсіс – і тепер лише своєю мовою звертатиметься до неї.

– Ви розумієте англійську? – попередньо запитав він.

– Трохи.

– Тоді нею ми і поговоримо: бачу, у вас не більше здорового глузду, ніж у деяких моїх знайомих (при Цьому він тицьнув пальцем у мене), інакше ви б ніколи не шаленіли за цією маленькою брудною країною під назвою Англія; а я бачу, що ви божевільні; англофобію викликають ваші очі та слова. Чому, mademoiselle, має хтось із хоч краплею здорового глузду впадати у раж уже від назви, тим більше такої, як Англія? Ще хвилину тому я думав, що ви справжня леді-абатиса, і відповідно поважав вас, а зараз бачу, що ви схожа на швейцарську Сивілу[261] – з крайніми консервативними та церковними поглядами!

– То Англія ваша рідна країна?

– Так.

– І ви не любите її?

– Мені було б шкода, якби я її любив. Маленька, розбещена, продажна, проклята Господом та королем країна, роздута від пихи (як кажуть у – ширському графстві) й крайньої вбогості; погрузла в розпусті та з наскрізь проїденими забобонами!

– Але так можна сказати майже про кожну країну; всюди є пересуди та зловживання, і мені здавалося, що в Англії їх менше, ніж деінде.

– То приїздіть в Англію і побачте. Поїдьте в Бірмінгем і Манчестер; відвідайте лондонський Сент-Джайлс та пізнайте на практиці, як працює наша система. Вивчіть відбитки ніг наших благородних аристократів; погляньте, як ступають вони по крові, розтоптучи серця. Загляньте в англійську хатину і побачте там Голод, який заціпеніло розлігся на чорних кам'яних плитах перед вогнищем; на Хворобу, яка неприкрито вмотивувався на ліжках без простирадл; на Безчестя, що розпусно блукає у парі з Невіданням, хоча, звісно, Розкіш їхня безперечна улюбленка, а царствені покої миліші за дахи під стріхою...

– Я не думала про злидарство та пороки Англії; міркувала про її хороші сторони – про те, що є високого в характері вашого народу.

– Там нема нічого хорошого – принаймні, такого, про що б ви могли мати поняття, бо ви не спроможні оцінити успіхи промисловості, досягнення підприємництва чи відкриття науки – обмеженість освіти та непевність вашого становища цілком позбавляють вас змоги зрозуміти ці аспекти; а

стосовно історичних та поетичних асоціацій — не ображатиму вас, mademoiselle, припущеннями, що ви посилалися саме на подібні бредні.

— Але частково це я й мала на увазі.

Гансден засміявся — неприкрито глузливо.

— Саме так, містере Гансдене. Чи ви з числа тих, кого такі асоціації не задовольняють?

— Mademoiselle, що таке асоціація? Я ніколи не бачив жодної. Яка її ширина, довжина, вага, вартість — так, так ВАРТІСТЬ? Яку ціну їй дадуть на ринку?

— Для тих, хто вас любить, ваш портрет завдяки асоціаціям буде безцінним.

Цілком незбагненний Гансден вислухав це зауваження і несподівано сприйняв його доволі гостро: він почервонів — річ, доволі звична для нього, коли зачіпають болючу для нього тему. Щось схоже на хвилювання миттєво затьмарило його обличчя, і я вже думав, що він заповнить паузу, викликану вдалою реплікою противника, висловленням палкого прагнення, щоб хтось полюбив його так, як він того бажав — і чию любов він міг би з повною довірою повернути у відповідь.

Леді скористалася своєю тимчасовою перевагою.

— Якщо ваш світ — світ без асоціацій, містере Гансдене, то я більше не дивуюся, що ви так ненавидите Англію. Не знаю, що таке Рай і якими є ангели, але кажуть, що це найкраща країна, яку тільки можна вимислити, а ангели — найбільш піднесені створіння; і якби один із них — хоча би й сам «палкий Абди'іл» (вона згадала Мільтона) був позбавлений асоціацій, то, думаю, він скоро кинувся б до «віковичних воріт», залишив небеса і поспішив на пошуки втраченого у пекло. Так — саме в те пекло, яке він «полишив з презирливою посмішкою».[262]

Тон Френсіс, так само, як і її мова, в той момент були дуже виразними, і коли слово «пекло», сказане дещо з притиском, злетіло з її губ, Гансден навіть нагородив співбесідницю захопленим поглядом. Йому подобалися прояви сили — байдуже, в чоловікові чи жінці — та ще його приваблювало все, що виходило за рамки умовностей. Він ніколи раніше не чув, щоб леді так безкомпромісно вимовляла слово «пекло», і ці звуки, що злетіли з уст леді, потішили його; він був би навіть не проти, аби вона ще раз вимовила їх, але це порушувало правила Френсіс. Прояви енергійної рішучості ніколи не давали їй задоволення, і вони лише тоді звучали в її голосі чи проявлялися на обличчі, коли якісь надзвичайні обставини — як правило, дуже болісні — змушували видобувати їх із глибин душі. В розмовах зі мною вона кілька разів збуджено висловлювала сміливі думки, але коли моменти збудження минали, я про ці міркування і не згадував: самі виникали — самі й минали. Гансденове ж захоплення вона відкинула з посмішкою, і, повертаючись до теми розмови, сказала:

— Оскільки Англія — ніщо, то чому народи континентальних країн так її поважають?

— Думаю, що навіть дитина такого б не спитала, — відповів Гансден, який ніколи й за жодних обставин не надавав будь-кому інформацію, не дорікнувши в нерозумності тому, хто запитував. — Якби ви були моєю ученицею, як колись уже мали нещастя вчитися в однієї жалюгідної, присутньої тут особи, то за такий вияв неучтва я б поставив вас у куток. Невже ви не бачите, mademoiselle, що це наше ЗОЛОТО купує французьку ввічливість, німецьку доброзичливість та швейцарську підлесливість? — І він глумливо засміявся.

— Швейцарську? — перепитала Френсіс, яку зачепило слово «підлесливість». — То ви називаєте моїх земляків підлесливими? — Вона підскочила, я не зміг стримати сміху, бо в її погляді був гнів, а у позі — виклик.

— Чому ви ображаєте Швейцарію в моїй присутності, містере Гансдене? Невже вважаєте, що у мене нема асоціацій? Чи розраховуєте на те, що я говоритиму лише про виродження та пороки в альпійських селищах, і залишу збоку милу моєму серцю велич співвітчизників; завойовану кров'ю свободу і природну красу наших гір? То ви помиляєтеся — в цьому ви помиляєтеся.

— Велич? Називайте це як хочете — ваші країни розсудливі; те, що ви вважаєте абстрактною ідеєю, в них має ринкову ціну: вони, не довго думаючи, продали свою велич вкупі з кровно здобутою свободою, служачи іноземним коронам.

— Ви були коли-небудь у Швейцарії?

— Так; був двічі.

— І все ж ви нічого про неї не знаєте.

— Знаю.

— Ви повторюєте, мов папуга, що швейцарці продажні; бельгійці ж стверджують, що англійці боягузи; французи звинувачують бельгійців у віроломстві — а тому нема правди у ваших dictums.[263]

— Є.

— Я кажу вам, містере Гансдене, що ви ще непрактичніший, ніж я, як жінка; бо ви не визнаєте того, що є насправді, а намагаєтеся скасувати особистий патріотизм і національну велич так само, як атеїст скасовує Бога і власну душу, заперечуючи їх існування.

— До чого хилите? Ви відійшли від головної теми — я думав, ми говоримо про корисливу натуру швейцарців.

— Про це ми й говорили — але навіть якби ви мені до завтра доводили, що швейцарці користолюбні (а це вам не вдасться), то й тоді б я продовжувала любити Швейцарію.

— Тоді ви були б божевільною — божевільною, мов березневий заєць, [264] бо дозволили б собі любити гори землі, деревини, снігу та льоду, котрих вистачить, аби завантажити ними мільйони суден!

— Не менш божевільною, ніж ви, котрий нічого не любить.

— В моєму безумстві є певний метод; у вашому — жодного.

— Ваш метод — витиснути сік з усього живого і зробити із залишків гній, використавши його, як ви називаєте, з користю.

— Ви зовсім не вмієте сперечатися, — сказав Гансден, — у ваших словах нема логіки.

— Краще бути нелогічним, аніж безчуттєвим, — дотепно відповіла Френсіс, котра тепер снувала від буфета до столу, намагаючись бути гостинною якщо не в думках, то хоча б у вчинках — бо вона накривала стіл скатертиною, ставила на неї тарілки та розкладала ножі й виделки.

— Це випад у мій бік, mademoiselle? Невже ви вважаєте, що в мене зовсім нема почуттів?

— Вважаю, що ви постійно втручаєтесь у власні почуття, а також відчуття інших, заявляючи, що вони ірраціональні, а тоді намагаєтесь їх придушити, бо, на вашу думку, вони не в'яжуться з логікою.

— Я завжди чиню правильно.

На мить Френсіс зникла в якійсь комірці й невдовзі з'явилася знову.

— Чините правильно? Звісно ж, що ні! Ви дуже помиляєтесь, якщо так думаєте. Будьте такі добрі, містере Гансдене — пропустіть мене до вогню: мушу дещо приготувати. (Пауза: певний час зайняло прилаштування каструльки над вогнем, потім, помішуючи її вміст, Френсіс промовила:)

— «Добре» — якщо це добре: розбивати відрадні почуття, які Бог дав людині, а особливо такі, як патріотизм, що піднімає людський егоїзм на вищий щабель (жар при цьому дівчина помішувала, і страву ставила ближче).

— Чи ви народились у Швейцарії? — запитав Гансден.

— Гадаю, що так — інакше чому б я називала її своєю рідною країною?

— А звідкіля у вас англійські риси обличчя та фігура?

— Бо я наполовину англійка — в моїх венах тече англійська кров — тому маю право на подвійний патріотизм, адже мені небайдужі дві благородні, вільні та успішні країни.

— То ваша мати була англійкою?

— Так, так; а ваша, певно, була з Місяця чи Утопії, оскільки жодна нація в Європі не може претендувати на ваш інтерес?

— Навпаки, я вселенський патріот, якщо ви розумієте, про що кажу, бо моя країна — весь світ.

— Симпатії, котрі простираються так широко, як правило, дуже неглибокі. А тепер, будь ласка, сідайте до столу. Monsieur (а це було вже звертання

до мене, я вдавав, що читаю при місячному світлі): monsieur, вечеря готова.

Це було сказане зовсім іншим тоном — не так, як вона перекидалася фразами з містером Гансденом — менш уривчасто, серйозніше і м'якше.

— Френсіс, що ви маєте на увазі під «готовою вечерею»? Адже ми не мали наміру залишатися на вечерю.

— Але ж, monsieur, ви залишилися; вона готова, і вам залишається лише її з'їсти.

Звісно ж, вечеря була «іноземною»: вона складалась із двох невеликих, але смачних страв із м'яса, майстерно приготовлених та вміло поданих; салат і fromage française[265] довершували її.

Процес споживання їжі встановив хистке перемир'я між воюючими сторонами, але щойно закінчилася вечеря, як поновилася війна. Новою темою для суперечок став дух релігійної нетерпимості, що, як стверджував містер Гансден, дуже сильний у Швейцарії — незважаючи на загальновизнану відданість швейцарців ідеалам свободи. Отут Френсіс показала себе з гіршого боку — не тільки через те, що була недосвідченою в суперечках, а й тому, що її власна думка з цього приводу майже повністю співпадала з позицією містера Гансдена, і вона перечила йому лише з упертості. Нарешті вона здалася, визнаючи, що думає так само, але попросила його взяти до уваги, що переможеною себе не вважає.

— Так само думали французи при Ватерлоо, — озвався Гансден.

— Ці випадки не можна порівнювати, — відказала Френсіс, — моя поразка лише вдавана.

— Справжня вона чи вдавана — судити вам.

— Ні; хоча я й не вмію логічно мислити і запас слів у мене не такий багатий, але в тому, в чому моя думка відрізняється від вашої, я стоятиму до кінця; ви будете розбиті моєю безмовною рішучістю. Ви згадали Ватерлоо — на думку Наполеона, Веллінгтон мав би програти ту битву, але наполегливо домагався свого, незважаючи на закони війни, і здобув перемогу всупереч законам тактики. Тож діятиму так само.

— Я переконаний, що так і буде; напевно, ви уперті.

— Мені було б шкода, якби такою не була. Веллінгтон і Телль — браття, і я б зневажала будь-якого швейцарця — чоловіка чи жінку — хто б не мав у душі стійкості Вільгельма.

— Якщо Телль був такий, як Веллінгтон, то він належав до вісліюків.

— Хіба «вісліюк» не означає baudet?

— Ні, ні! — втрутився я. — Це означає esprit-fort.[266] Бачачи, що між цими двома назріває нова суперечка, я додав: «Нам час іти».

Гансден підвівся.

— До побачення, — сказав він Френсіс. — завтра від'їжджаю в славнозвісну Англію і, можливо, лише через рік знову потраплю в Брюссель; але коли б не приїхав, я відшукаю вас, і ви побачите, чи не зможу тоді роздратувати вас, як дракона. Ви чудово трималися цього вечора, і наступного разу зможете кинути мені виклик. Гадаю, що за цей час ви приречені стати місіс Крімсворт — бідолашна юна леді! Але у вас є запал — плекайте його і поділіться ним із Professeur.

— А ви одружені, містере Гансдене? — зненацька запитала Френсіс.

— Ні. Я вже подумав, що ви вважаєте, ніби я — затятий холостяк.

— Коли будете одружуватися, не беріть собі дружину із Швейцарії — якщо ви почнете паплюжити Гельвецію, [267] ганити її кантони і на єдиному диханні вимовите слово ОСЕЛ разом із ім'ям Телля (бо «віслюк» означає все-таки «baudet», я це знаю, хоча monsieur і був такий ласкавий, що переклав його як «вільнодумець»), однієї ночі ваша дівця з гір задушить свого бретонця, котрий розмовляє бретонською ж мовою (британця до кінчиків нігтів) — так само, як ваш шекспірівський Отелло задушив Дездемону.

— Добре, що мене попередили, — відповів Гансден і, кивнувши мені, додав: — так само, як і вас, хлопче. Сподіваюся почути продовження пародії на мавра та його лагідну кохану, в якій актори поміняються ролями згідно з щойно накиданим планом — однак на моєму місці будете ви, Крімсворте. Прощайте, mademoiselle!

І він схилювся над її ручкою — достоту як сер Чарльз Грандісон перед Гарріет Байрон, [268] додавши при цьому:

— Смерть від таких пальчиків буде не позбавлена привабливості.

— Mon Dieu! — пробурмотіла Френсіс, широко розплющивши й без того великі очі та високо звівши брови. — C'est qu'il fait des compliments! je m'y suis pas ettend.[269] — Вона посміхнулася — не то розгнівано, не то втішено — зробила реверанс із чужоземною грацією, і вони розсталися.

Не встигли ми вийти на вулицю, як Гансден схопив мене за комір.

— І це ваша мереживниця? — сказав він. — І ви ще вважаєте, що чините благородно й великодушно, пропонуючи їй вийти заміж за вас? Ви, нащадок Сікомбу, кинули виклик суспільству, одружуючись з ouvriere.[270] І я ще шкодував цього хлопця, вважаючи, що почуття завели його не туди і що він собі шкодить, погоджуючись на мезальянс!

— Відпустіть мій комір, Гансдене.

Але він ще більше мене тряс; отож, я змушений був обхопити його за талію. Стемніло; вулиця була безлюдна та неосвітлена. Ми почали смикати один одного — і лише коли покотилися по тротуару та не без зусиль звелися на ноги, погодилися поговорити спокійніше.

— Так, це і є моя мереживниця, — мовив я, — і буде моєю до кінця життя — з Божою поміччю.

— Господь цього не бажає: ви не можете на це сподіватись; яке право маєте на таку чудову супутницю? І вона ставиться до вас із такою повагою, і каже *monsieur*, і змінює тон, звертаючись до вас — так, ніби ви якась вища істота! Вона не могла б виявити більше поваги навіть до мене, якби доля всміхнулася їй стати моєю обранкою, а не вашою.

— Гансдене, ви фертик. Ви бачили тільки титульну сторінку мого щастя і не знаєте всієї повісті. Ви не можете збагнути її захопливості та відчутти солодкість — як і хвилюючий розвиток.

Гансден — стихивши голос, бо ми вже вийшли на пожвавлену вулицю — закликав мене замовкнути, погрожуючи зробити щось жакливе, якщо я продовжуватиму хвалитись і розпалювати його люті. Я реготав доти, аж поки в мене не заболіли від сміху боки.

Невдовзі ми наблизилися до його готелю; перед тим, як увійти, Гансден сказав:

— Не будьте таким хвалькуватим. Ваша мереживниця надто хороша для вас, але не для мене — ні фізично, ні морально вона не дотягує до мого ідеалу жінки. Ні; мої мрії сягають далі блідолицької маленької швейцарки, яка так легко збуджується (між іншим, у ній набагато більше від нервової мінливої парижанки, ніж від міцної *jungfrau*[271]). Порівняно з королевою моїх марень ваша мадемуазель Анрі — особа *chetive*[272] і за розумом — *sans caractere*. [273] Ви, звісно, можете задовольнитись її *minoise chiffone*, [274] але коли я одружуся, то хочу мати поруч із собою правильніші й гармонійні риси, не кажучи вже про благороднішу і краще розвинену фігуру, ніж ту, якою може похвалитися ваше хирляве норовливе дитя.

— То підкупіть серафима, якщо зможете — нехай той принесе вам з раю вогню та вугілля, [275] — відгукнувся я, — щоб розпалити вогонь у рослій, дебелий — майже без кісток — найповнокровнішій з картинних жінок Рубенса. А мені залишіть мою альпійську пері, і я вам не заздритиму.

І ми одночасно повернулись один до одного спиною. Жоден з нас не промовив: «Хай благословить вас Господь», а вже наступного ранку нас розділяло море.
Глава XXV

Через два місяці минув термін жалоби Френсіс за тітонькою. Січневого ранку — першого з новорічних свят — я в супроводі мес'є Ванденгутена під'їхав у фіакрі на Рю Нотр-Дам-О-Неж, і, вийшовши сам та піднявшись нагору, застав Френсіс, яка, вочевидь, чекала на мене. Була одягнена явно не за погодою, зважаючи на холодний, морозний, хоча й сонячний день. До того моменту я ніколи не бачив її в іншому вбранні, крім чорного або сумного темного — і ось вона стояла біля вікна в усьому білому — причому з найтоншої тканини. Одяг мала простий, але він виглядав імпозантним і святковим, бо був охайним, пишним і майже невагомим; фата прикривала її голову і сягала колін; маленький віночок з рожевих квітів прикріплений до заплетених на грецький манер локонів, котрі вільно спадали пообіч обличчя. Проводячи ранок на самоті, як того і вимагала традиція, вона, певно, плакала; коли я

запитав її, чи вона готова, вона відповіла: — Так, *monsieur*, — з чимось дуже подібним на здушений схлип, і коли я взяв зі столу шаль і загорнув у неї Френсіс, непрохані сльози потекли з її очей, а від мого доторку вона здригнулася, мов билинка. Я сказав, що мені школа бачити її в такому пригніченому стані й попросив роз'яснити причину. Але вона лише сказала, що не змогла цьому зарадити, а потім сама покvapно вклала свою руку в мою, вийшла зі мною з кімнати і швидкими непевними кроками збігла сходами вниз, як людина, котра поскорше хоче покінчити з важливою справою. Я підсадив її в фіакр, мес'є Ванденгутен їй допоміг і всадив поруч. Усі разом ми поїхали в протестантську церкву, і після літургії, що правилась згідно з вимогами «Книги Загальної Молитви», [276] ми з Френсіс вийшли звідти одружені. Мес'є Ванденгутен був весільним батьком.

У нас не було весільної подорожі: наша скромність, прикрита спокійною невідомістю нашого становища, та приємна усамітненість не потребували від нас додаткової обережності. Ми відразу ж відремонтували будиночок, який я зняв у *fauburg*, [277] найближчому до тієї частини міста, де ми працювали. Через три чи чотири години після весільної церемонії Френсіс, уже без сніжної білизни вінчального наряду, одягнена в гарненьку теплу сукню бузкового кольору з мереживним комірцем, облямованим також фіолетовою стрічкою, з чепурним шовковим чорним фартухом поверх, стояла навколiшки на килимі посеред охайно обставленої, хоча й невеличкої вітальні, розставляючи на полицях шафи книги, які я подавав їй зі столу. За вікном падав сніг, і день був холодним та вітряним; свинцеве сіре небо було переповнене снігом, а на вулицях його намело вже по литки. Наш камінь весело палахкотів, нове помешкання виглядало вельми свіжим та охайним, меблі були дбайливо розставлені, й залишалося розкласти книги, і розмістити скляні та фарфорові дрібнички. Френсіс провела за цим заняттям увесь час до чаю, а потім, поки я старанно роз'яснював їй, як правильно заварити справжній англійський чай — коли вона пододала розпач від того, як багато треба засипати чаю в чайник — вона врешті приготувала мені повноцінну англійську трапезу, для якої не потрібні були ні свічки, ні вазочки, ні світло з каміна, ані комфорт — бо все це в нас уже було.

Наш тижневий відпочинок швидко збіг, і ми повернулися до роботи. Почали з дружиною зі щирого переконання, що ми — прості трудівники, яким судилося заробляти на хліб працею, до того ж, наполегливою. Всі дні у нас були щільно зайняті; щоранку ми розставлялись о восьмій і не бачились аж до п'ятої вечора; але яким солодким був відпочинок після метушні робочого дня! Оглядаючись назад, згадую вечори в маленькій вітальні, як низку рубінів, що увінчали наше похмуре минуле. Кожен камінь у цій низці був різний — але всі разом вони яскраво палахкотіли.

Минуло півтора року. Одного ранку (а це було *fete*, [278] і в нас — вихідний), Френсіс сказала з притаманною їй раптовістю — так бувало завжди, коли вона перед цим довго щось обмірковувала, й нарешті, дійшовши певного висновку, озвучувала думку, кинувши пробний камінь у мій бік:

— Я працюю недостатньо.

— То й що? — запитав я, відірвавши очі від кави, яку ретельно помішував, наперед смакуючи і її, і спільну прогулянку з Френсіс. Оскільки день був літній, червневий, то й прогулянку намічали на найближчу ферму, де ми планували пообідати.

— То й що з того? — із серйозного й натхненного виразу її обличчя я відразу зрозумів, що вона надумала щось важливе.

— Я не задоволена, — продовжувала Френсіс, — що ви заробляєте вісім тисяч франків на рік (це було правдою: мої старання, пунктуальність, чутки про успіхи моїх учнів і набута популярність допомогли мені в цьому), в той час як я отримую все ще жалюгідні тисячу двісті франків. Я МОЖУ заробляти більше й ЗАРОБЛЯТИМУ!

— Але ж ти працюєш так само багато й старанно, як і я, Френсіс.

— Так, monsieur, працюю, але не так як треба — переконана в цьому.

— Ти прагнеш якихось змін — у тебе в голові вже є план; тож іди й одягни свого капелюшка, і поки ми гулятимемо, про все мені розкажеш.

— Добре, monsieur.

І вона пішла — слухняно, мов добре вихована дитина, бо була цікавою сумішшю покірності та рішучості; я саме думав про Френсіс і про те, яким виявиться її план, коли вона повернулася.

— Monsieur, я дала Мінні, нашій bonne[279] вихідний, щоби й вона змогла погуляти, адже погода прекрасна; тож чи не візьмете ви ключ і не замкнете двері?

— Поцілуйте мене, місіс Крімсворт, — ніби й не заперечною була моя відповідь, але Френсіс виглядала такою привабливою у легкій літній сукні й маленькому солом'яному капелюшку, а її манера звертання до мене була, як і завжди, такою невдавано чемною, що моє серце ніби побільшало в грудях і поцілунок тут видавався найдоречнішим.

— Я готова, monsieur.

— Чому ти завжди кажеш мені monsieur? Скажи «Вільям».

— Не можу вимовити ваш англійський звук «В»; до того ж, monsieur вам краще підходить і більше мені подобається.

Щойно Мінні в охайному капелюшкові та чепурній шалі пішла, як вирушили й ми, полишивши наш будинок самотнім і мовчазним — геть безмовним, за винятком цокання годинника. Невдовзі покинули Брюссель — і нас радо прийняли поля, а далі й польові стежки, що пролягали вдалині від проїжджих доріг та grimotіння екіпажів. Нарешті ми набрали на затишний куточок, такий пасторальний, зелений та усамітнений, що міг бути розташований десь в англійській провінції. Острівець короткої пухнастої трави на пагорбочку під кущем глоду запропонував нам таке спокусливе місце, яке годі було оминати; отож, ми сіли, й коли вдосталь намилювалися польовими квітами, які росли біля наших ніг, виглядаючи цілком англійськими, я повернувся до теми, порушеної за сніданком.

То яким був її план? Цілком логічним: наступним нашим кроком, чи, принаймні, її — якщо вона мріяла досягти висот у своїй професії, мав стати

такий. Френсіс запропонувала відкрити школу. В нас уже були певні накопичення, щоб почати справу економно, продовжуючи жити вельми скромно. На той час ми вже зав'язали широкі й вигідні зв'язки, що мало сприяти справі, бо хоча коло наших близьких знайомих і продовжувало бути обмеженим, але нас добре знали як учителів у школах та сім'ях. Змалювавши свій план, Френсіс кількома реченнями висловила надії на майбутнє.

— Якщо би в нас було хороше здоров'я та хоча б скромний успіх, ми могли б — я в цьому впевнена — з часом стати незалежними; можливо, навіть до того, як постаріємо; а тоді й ви, і я зможемо відпочити — й що завадить нам переїхати в Англію?

Англія все ще залишалася для неї землею обітованою.

Я не чинив їй жодних перешкод і не перечив ні в чому; знав, що вона не з тих, хто може залишатися пасивною та бездіяльною чи хоча б порівняно бездіяльною. Їй слід було виконувати певні обов'язки, і вона їх виконувала; в неї також було багато роботи — цікавої, всепоглинаючої та прибуткової; яскраві здібності дрімали в ній і потребували підтримки та дії, і я був не з тих, хто посадить їх на сухий пайок чи змусить харчуватися крихтами — о, ні! Я був лише радий підтримати їх та розчистити місце для дій.

— Ти задумала план, Френсіс, — сказав я, — до того ж план хороший; тож виконуй його; маєш на це мою згоду, і коли б тобі не знадобилася моя підтримка, тільки попроси, — і ти її отримаєш.

У очах Френсіс зблиснули сльози вдячності — лише кілька сльозинок, що швидко зникли — потім вона схопила мою руку, міцно стиснула своїми і промовила:

— Дякую, monsieur!

Ми провели дивовижний день і повернулися додому пізно — при світлі повного літнього місяця.

...Відтоді пролетіло десять років, тріпочучи запленими невтомними крилами: роки метушні, діяльності, невтомних зусиль; роки, протягом яких я і моя дружина, сповна віддавшись рухові вперед — так само, як рухалися вперед європейські країни — майже не знаючи спочинку та розваг і не роблячи собі поблажки, йдучи життєвою дорогою рука об руку, пліч-о-пліч, не ремствували, не засмучувались і не звертали з обраного шляху. Надія завжди підтримувала нас; здоров'я не підводило, гармонія слів та вчинків згладжувала немало труднощів, і нарешті нам було даровано успіх — як нагороду за наше сумління. Наша школа стала однією з найпопулярніших у Брюсселі, й поступово ми підвищили якість освіти та підняли платню; відбір став досконалішим, і школу поповнили немало учнів з найкращих бельгійських родин. Ми також налагодили чудові зв'язки в Англії, які започаткувала добровільна рекомендація містера Гансдена, котрий, відвідавши нас і в звичній для себе манері понасміхавшись з мого процвітання, повернувся додому та невдовзі скерував до нас трійцю юних... -ширських спадкоємців, своїх кузин, щоб, як він висловився, «місіс Крімсворт навела на них трохи лоску».

На той час місіс Крімсворт стала у певному сенсі геть іншою жінкою, а в дечому зовсім не змінилася. За різних обставин вона була такою різною, що інколи мені здавалося, що в мене — дві дружини. Її природні якості, які розкрилися мені ще до одруження, залишилися свіжими й незаплямованими; але й інші якості тепер проявилися потужно, розрослися широко та цілком змінили її натуру (зовнішній вигляд моєї культивованої рослини у цілому). Рішучість, енергійність та підприємливість обросли густим листям, прикривши романтичність і запал; але квіти все ще були там — вони збереглися чистими та росяними, затінені пізнішою, хоча й міцнішою порослю. Можливо, в усьому світі лише я знав секрет їх існування, й лише мені вони готові були віддати витончений аромат і сяючу непорочну красу.

Удень моїм будинком та школою управляла Madame директриса — сповнена гідності елегантна дама, зі слідами тривожних дум на високому чолі та почуттям гідності на серйозному обличчі. Відразу ж після сніданку я розставався з цією леді — йшов у свій коледж, вона — в клас; удень, повернувшись лише на годинку, завжди заставав її в класі страшенно зайнятою, і на її обличчі читалися мовчазність, старанність та спостережливість. Якщо вона в той час не вела уроки, то наглядала за тим, як їх проводять, керуючи поглядом та жестами; і тоді була пильна та уважна. Проводячи урок, вона помітно пожвавлювалася; здавалося, отримувала задоволення від своєї діяльності. Мова, якою директриса зверталася до учениць, була простою та невигадиловою, але й позбавленою сухих банальних фраз; Френсіс також не вживала казенних зворотів, а складала фрази сама, і вони часто були виразними та вражаючими; нерідко, висвітлюючи улюблені моменти з історії чи географії, вона була по-справжньому красномовною. Її учениці — принаймні, старші та розвиненіші з них — визнавали розумову вищість Френсіс, а деякі навіть вловлювали піднесеність її почуттів. Між вчителькою та її ученицями не було особливої ніжності, однак з часом деякі з них щиро прив'язалися до Френсіс, і всі без винятку поважали її.

Вона ж завжди ставилася до них серйозно, часом бувала доброю — коли учениці тішили її успіхами й старанністю, і завжди була винятково делікатною й тактовною. У випадках, коли слід було насварити або покарати, Френсіс зазвичай залишалася поблажливою; однак якщо хтось користався з її терплячості, що іноді траплялося, тоді гостра, раптова, схожа на блискавку суворість з усією силою звалювалася на винуватицю і показувала тій серйозність провини. Часом проблизь ніжності затуманював її погляд та риси, але таке бувало нечасто — лише коли учениця хворіла чи тужила за домом або ж коли в школу прибувала маленька учениця-сирітка або дівчинка, котра була значно біднішою за інших, жалюгідний гардероб якої та вбоге шкільне приладдя викликали зневагу обвішаних коштовностями графінь та вбраних у шовк міс. Над такими маленькими пташенятами директриса простирала лагідні крила захисту: до їхніх ліжечок вона приходила вночі, щоб дбайливо вкрити; їх пильнувала взимку, стежачи, щоб вони сиділи ближче до теплої пічки; це їх вона запрошувала по черзі в свою вітальню, щоб пригостити пирогом чи фруктами та посадити на ослінчик коло каміна — аби ті відчули сімейний затишок і майже домашню свободу; бо такий вечір разом — коли розмовляють тихо й лагідно — втішає, заспокоює та ошаслиблює, і коли наставав час іти спати, відпускала їх з ніжним поцілунком.

Стосовно ж Джулії та Джуліани Дж..., доньок англійського баронета, і м-ль Матільди де..., спадкоємиці бельгійського графа, а також багатьох інших дітей аристократів, то директриса була така ж сама шаноблива до них, як і

до решти учениць, й пильнувала за їхніми успіхами — але Френсіс ніколи не спадало на думку виділити їх, підкреслюючи їх перевагу. Одну дівчинку благородної крові вона особливо полюбила — це була юна ірландська баронеса, леді Кетрін — але Френсіс любила її за палке серце та розумну голівку, за великодушність і таланти: титул і становище в суспільстві тут були ні до чого.

Час після обіду я також проводив у коледжі, за винятком щоденної години, котру дружина просила мене присвятити її закладу, без чого вона не могла обійтися. Казала, що я мушу провести цей час серед її учениць, щоб вивчити їхні характери і бути au courant[280] усього, що відбувається у школі — й щоб цікавитися тим, що не байдуже їй, і щоб дати пораду стосовно вирішення складних питань, коли така знадобиться — і цього правила вона постійно дотримувалася, не даючи моему зацікавленню ученицями ні на мить згаснути і не роблячи жодних спроб щось змінити без моєї поради та згоди.

Коли я давав уроки літератури, Френсіс обожнювала сидіти поруч, склавши руки на колінах, і була найуважнішою з учениць. Вона рідко зверталася до мене в класі, а коли й зверталася, то з підкресленою шанобливістю; їй дарувало радість усе ще вважати мене своїм учителем.

О шостій вечора моя трудова діяльність закінчувалась, і я повертався додому, бо мій дім був для мене справжнім раєм, і коли входив у нашу маленьку вітальню, леді-директриса зникала; натомість з'являлася Френсіс Анрі, моя маленька мереживниця; якимось незбагненим чином вона опинялася в моїх обіймах і була дуже розчарована, коли її вчитель невчасно приходив на побачення або якщо його ширий поцілунок не був негайною відповіддю на її лагідне «Bonsoir, monsieur».[281]

Говорити французькою зі мною вона продовжувала, й неодноразово була покарана за це. Боюся, що вибір покарання був нерозумний, бо замість того, аби сприяти виправленню, він лише заохочував винуватицю. Вечори ми проводили удвох; такий відпочинок був потрібний нам, аби відновити сили для виконання своїх обов'язків. Інколи ми присвячували їх розмовам, і моя молода швейцарка, яка цілком звикла до свого англійського вчителя й так любила його, що вже не боялася — настільки довіряла йому, що тепер говорила з ним ніби з власним серцем. У такі моменти — весела, мов пташка, яка знайшла собі пару — Френсіс демонструвала всю жвавність, веселість та оригінальність своєї багатой натури. Часом вона навіть дражнила мене, натякаючи на мою «злобність», і розпалювала, дратувала та кепкувала з того, що вона називала *bizarrieres anglaises*[282] та *caprices insulaires*,[283] і ці її витівки були такими іскрометними і водночас дотепними, що, захопившись, вона ніби перетворювалася на бісеня. Однак це траплялося нечасто, і пустотливе чортеня жило в ній недовго; інколи, коли ми заходили надто далеко в словесній перестрілці — бо її язичок уповні віддавав належне силі, точності та гостроті рідної французької мови, а саме цією мовою вона завжди на мене нападала — я відбивав її натиск давнім маневром — силоміць зупиняючи шкодливого ельфа, котрий мене дражнив. Але даремно! Шойно я хапав його за руку, як він щезав. Провокуюча посмішка, зблиснувши, зникала з виразних карих очей; натомість промінь глибокої поваги вже проглядав у них. Хапав я пустотливого ельфа, а тримав у обіймах покірну жінку, яка благала пощади. Тоді я змушував її принести англійську книжку і як покарання читати вголос упродовж години. Я часто лікував її Вордсвортом,[284] і Вордсворт її швидко вгамовував; їй було важко

зрозуміти його глибокий, мудрий та тверезий розум; його мова також не була легкою для неї: Френсіс змушена була запитувати, просити пояснень – тобто знову бути новачком й ученицею – і визнати мене за старшого та головного. Її природне чуття давало їй змогу моментально збагнути суть та зміст найполум'яніших і наділених багатом творчою уявою авторів. Байрон хвилював її; Скотта вона любила; Вордсворт спантеличував – Френсіс над ним замислювалась, однак боялася висловити свою думку.

Але що б вона мені не читала, про що б не розмовляла – чи дражнила мене французькою, чи благала англійською – чи дотепно жартувала; шанобливо перепитувала, захоплено розповідала або уважно слухала; чи то всміхалася мені, чи сміялася з мене – але завжди о дев'ятій вечора вона мене полишала. Вивільнившись з моїх обіймів, відступала, брала лампу і йшла геть. Її наступна місія була наверху; часом я йшов слідом і спостерігав за нею. Спочатку вона відчиняла двері *dortoir*[285] – спальні учениць: безшумно ковзаючи вздовж довгої кімнати між двома рядами білосніжних ліжок й уважно озираючи всіх сплячих; якщо котрась із учениць не спала або була сумна, Френсіс розмовляла з нею і заспокоювала її; потім ще кілька хвилин стояла, аби пересвідчитися, що все спокійно; зменшувала світло нічника, котрий горів усю ніч, і йшла, беззвучно зачинивши за собою двері. Тоді прямувала в нашу спальню, за якою була ще одна кімнатка – і саме туди й проходила: там також стояло ліжечко, причому одне й дуже маленьке; обличчя Френсіс (у ті вечори, коли я йшов за нею) змінювалося, щойно вона наближалася до цього крихітного ложа – із серйозного воно ставало ніжним; однією рукою вона притіняла лампу, яку тримала в іншій, і нахилилася над подушечкою, на якій спало дитя; його сон (принаймні, того вечора, як і завжди) був здоровий та спокійний; жодна сльозинка не зволожувала темних вій, гарячковий рум'янець не проступав на ніжних щічках, і жодний поганий сон не тривожив його спокійних рис. Френсіс пильно вдивлялась у нього; вона не всміхалась, але задоволення рум'янило лице, і захват переповнював усе її ество, хоча вона залишалась все ще незворушною. Я бачив, як це почуття переповнило її серце, губи ледь-ледь розтулилися, дихання прискорилося; дитя всміхнулося – тоді нарешті й мати заяснила усмішкою та тихо мовила:

– Благослови, Господи, мого маленького сина!

Вона ще нижче схилялася над ним і легенько цілувала його в чоло, прикривши крихітну долоньку своєю, потім випростовувалася та йшла геть. Я заходив у вітальню першим. Через дві хвилини туди заходила Френсіс; ставлячи затінену лампу, неквапно казала:

– Віктор спить спокійно; він усміхавсь уві сні – в нього ваша усмішка, *monsieur*.

Цей Віктор, був, звісно, нашим сином, народженим на третій рік після шлюбу – своє ім'я він отримав на честь мес'є Ванденгутена, котрий завжди був нашим ширим та улюбленим другом.

Френсіс була мені милою і доброю дружиною, тому що і я був для неї хорошим, справедливим та вірним чоловіком. Що б сталося з нею, якби вона вийшла заміж за грубого, ревнивого, нечесного чоловіка – розпусника, марнотрата, пияка чи тирана – от запитання, яке я їй колись і задав. По певних роздумах вона відповіла:

— Я намагалася б терпіти це зло або виправити його; але коли б виявила, що воно невиліковне і що терпіти його несила, то полишила б такого чоловіка раптово та без зайвих слів.

— Але якби закон чи сила змусили тебе повернутися?

— Тоді не знаю, — поспішно відповіла вона. — А чому ви запитуєте, monsieur?

Я постановив собі отримати відповідь, бо побачив в її погляді дивну рішучість, і захотів почути її голос.

— Monsieur, якщо жінку відштовхує чоловік, за яким вона заміжня, то такий шлюб є рабством. А проти рабства повстають усі мислячі натури, й хоча ціною спротиву будуть страждання, їх слід терпіти; часом шлях до свободи лежить через ворота смерті, але ці ворота необхідно проминути, бо свобода — це те, без чого не можна обійтись. Я б, monsieur, чинила спротив, доки вистачило сил, а коли б їх не стало, то знайшла б собі притулок. Напевно, смерть заховала б мене і від поганих законів, і від їхніх наслідків.

— Добровільна смерть, Френсіс?

— Ні, monsieur. Я знайшла б у собі сили пережити всі муки тяжкої долі, уготованої мені, й до кінця відстоювала б принципи справедливості та свободи.

— Бачу, з тебе не вийшла б терпляча буркотуха. Але якби Доля призначила тобі, скажімо, залишитися старою дівою, що тоді? Як би тобі сподобалася безшлюбність?

— Навряд чи сподобалася б. Життя старої дівки, без сумніву, пусте і беззмістовне, а серце її порожнє й висохле. Якби я була старою дівою, то з усіх сил намагалась би заповнити пустоту свого життя й полегшити біль. Найімовірніше, я зазнала б невдачі, й померла безрадісна й розчарована, знехтувана й нікчемна — так само, як інші самотні жінки. Але ж я не стара діва, — додала вона швидко, — та я б нею була, якби не мій Наставник. Я б не підійшла нікому, крім вчителя Крімсворта: жоден інший джентльмен — француз, англієць або бельгієць — не вважав би мене привабливою чи гарною; і маю сумніви, чи цікавило б мене схвалення інших чоловіків — навіть якби я його й отримала. Вже вісім років я дружина вчителя Крімсворта — і хто він у моїх очах? Чи є він поважаним, коханим та... — Френсіс зупинилася, голос її зірвався, й очі наповнилися сльозами. Ми стояли з нею поряд; вона обвила мене руками і притиснула до грудей із пристрасною серйозністю: енергія всього ества полилася з її темних розширених очей і вкрила рум'янцем живі щоки; її погляд та рухи переповнювало натхнення: в першому був спалах, у других — сила. Через півгодини, коли дружина трохи заспокоїлась, я запитав її, куди поділася вся та енергія, що так її змінювала й робила погляд настільки хвилюючим та пристрасним, а рухи швидкими й рішучими.

Не підводячи погляду, Френсіс посміхнулася м'яко й покійно:

— Я не знаю, куди вона поділася, monsieur, — відповіла, — але мені точно відомо, що вона повернеться, тільки-но в цьому виникне потреба.

А тепер погляньте на обох нас наприкінці десятиріччя, бо саме тоді ми реалізували свої плани досягти незалежності. Ми досягли всього швидко завдяки трьом чинникам: по-перше, наполегливо для цього працювали; по-друге, на шляху до успіху нам ніщо не перешкоджало; і по-третє, щойно ми розжилися капіталом для інвестицій, як два досвідчених порадики — один у Бельгії, інший в Англії — Вандергутен і Гансден — настановили нас, як краще ним розпорядитися. Їхні пропозиції були розсудливі, ми почали діяти негайно і результат не змусив себе чекати — не буду тут описувати, наскільки вигідним було це вкладення: деталі я повідомив мес'є Вандергутенові та містерові Гансдену, і навряд чи ще комусь це буде цікаво.

Закривши всі розрахунки та позбувшись професійних зв'язків, ми з Френсіс погодилися: оскільки мамона, тобто багатство, не наш хазяїн, і не в нього на службі маємо намір звікувати все своє життя, й тому, що наші бажання помірні, а звички скромні, то в нас вистачить коштів для безбідного існування та для спадку синові. А за умови, що завжди дотримуватимемося розумного балансу витрат — за вмілого розпорядження, керуючись співчуттям та безкорисливістю — можна ще й зробити посильний внесок у благодійність.

Тепер ми вирішили осісти в Англії, куди й прибули безпечно — тож Френсіс здійснила мрію свого життя. Усе літо й осінь ми мандрували Британськими островами, а зимували в Лондоні. Потім вирішили, що нам час осісти. Моє серце рвалося назустріч рідному -ширському графству, в якому я тепер й живу, і саме в бібліотеці власного будинку зараз пишу ці рядки. Наш будинок стоїть в усамітненій та гористій місцевості — за тридцять миль від N. — у регіоні, де зелень не постраждала від кіптяви фабричних труб, а води усе ще чисті; де порослі вересом пустирі з вузькими, вкритими папороттю видолінками між ними зберегли незайману первісність — із усіма її мохами, папороттю-орляком, дзвониками; з ароматами вересу та очерету, зі свіжим вільним вітром. Мій будинок мальовничий і не надто просторий; у ньому низькі довгі вікна, заґратований, вкритий зеленню ганок, навіс над парадним входом, котрий нині, цього літнього вечора, виглядає мов арка з троянд та плюща. Сад наш розбитий у вигляді галявин, сформованих із дерену навколишніх пагорбів; із травою м'якою й низькою, мов мох, з якої проглядають квіти — крихітні та схожі на зірки — вкраплені в найтонше мереживо ажурного листя. У пониззі саду є хвіртка, що виходить на стежку, — таку саму зелену, як і галявина, — дуже довгу, тінисту та відлюдну; саме тут, на її торф'янистій траві, зазвичай зацвітають перші весняні маргаритки; звідсіля й назва алеї — Дейзі Лейн, [286] яка й дала назву нашому будинкові.

Вона закінчується (маю на увазі алею) в долині, де ростуть величезні дерева, котрі (а це переважно дуб та бук) затіняють усю навколишню місцевість, у тому числі старовинний палац елизаветинських часів, набагато величніший і стародавніший за Дейзі Лейн: це власність та місце проживання однієї особи, добре знайомої і мені, й читачеві. У Гансден Вуд — бо саме так називається цей ліс та сірий будинок із купою фронтонів та димових труб — і мешкає Йорк Гансден, усе ще неодружений; думаю, він ніколи не знайде свого ідеалу, хоча знаю принаймні двадцять юних леді в радіусі сорока миль, котрі охоче допомогли б йому в цих пошуках.

Отримавши п'ять років тому після смерті батька маєток, Гансден облишив торгівлю, заробивши достатньо для оплати заставних, якими був обтяжений сімейний спадок. Я сказав, що Гансден живе в маєтку, хоча він там буває не більше п'яти місяців на рік; здебільшого ж мандрує з країни в країну й проводить більшу частину зими у місті. Коли він таки приїздить в – шир, то часто привозить із собою гостей – переважно іноземців: часом це німецький метафізик; іншим разом французький savant; [287] одного разу він навіть привіз усім незадоволеного, дикого на вигляд італійця, який ані співав, ані музикував і про якого Френсіс сказала, що в нього tout l'air d'un conspirateur. [288]

Коли Гансден запрошує англійських гостей, то це здебільшого люди з Бірмінгема чи Манчестера – чоловіки із жорсткими характерами, ніби зв'язані в один вузол спільною ідеєю – з їхніми вічними розмовами про свободу торгівлі. А іноземці ж захоплюються політикою, і тема в них ширша – європейський прогрес – та поширення ліберальних поглядів на континенті; у них на умі та язичі такі назви, як Росія, Австрія і Папа Римський. Я чув, як деякі з них говорять доладні речі – так, так, у старій, обшитій дубом їдальні в Гансден Вуді я був присутній на різномовних суперечках, де можна було зрозуміти почуття рішучих умів, що мають повагу до старих північних деспотій і шанують давні забобони південних країн. Я також чув багато пустопорожнього базікання, озвученого переважно французькою та німецькою мовами. Гансден мужньо терпів теоретиків, які верзли нісенітниці, а з практиками тримавсь як союзник та друг.

Коли Гансден перебуває в своєму маєтку сам (що трапляється доволі рідко), то двічі чи тричі на тиждень знаходить дорогу до Дейзі Лейн. Літнього вечора на ганку нашого будинку він полюбляє випалити сигару. Каже, що робить це, аби викурити щипавок із трояндового куща, якими той, на його думку, аж кишів би, якби не ці його обкурювання. У дощові дні ми теж бачимо його, бо Гансден вважає, що це найкращий час, аби довести мене до божевільня, витравлюючи з мене сентиментальність, чи щоб розбудити в місіс Крімсворт дракона, ображаючи пам'ять Гофера [289] і Телля.

Ми також часто буваємо в Гансден Вуді, і завжди радіємо цим візитам. Якщо там є інші гості, то їхні характери цікаво вивчати; їх розмови дивні й хвилюючі; відсутність містечкової обмеженості як у хазяїні, так і в його друзів надає широку, майже вселенську свободу та широту бесіди. У власному будинку Гансден дуже ввічливий хазяїн: якщо захоче, може бути для своїх гостей невичерпним джерелом розваг. Уже сам його маєток вельми цікавий: кімнати відомі з переказів; переходи овіяні легендами; опочивальні – з низькими стелями, оточені заскленими ромбовидними вікнами-решітками, мають старовинний вигляд – ніби тут мешкають привиди. Мандруючи, Гансден назбирав стоси предметів мистецтва, і всі вони зі смаком розставлені в його обшитих панелями чи обвішаних гобеленами кімнатах; я бачив у нього кілька картин та скульптур, яким би позаздрило немало аристократів – знавців мистецтва.

Коли ми з Френсіс обідаємо в Гансдена і проводимо у нього вечір, господар часто проводить нас додому. Його ліс віковичний, і деякі дерева в ньому дуже старі й насправді велетенські; там є такі стежки, блукаючи якими можна дістатися Дейзі Лейн набагато довше. Багато разів ми, користаючись повним місяцем і теплою духмяною ніччю, слухали спів солов'я та

дзюркотіння таємничого струмка, захованого в заростях вільшини, що м'яко акомпанував співу, і прислухалися до глибокого церковного передзвону з віддаленого селища – єдиного у радіусі десяти миль, що відбивав північ, – і лише тоді хазяїн лісу полишав нас біля ґанку. Цієї пори його мова лилася вільно – вона була набагато спокійніша і лагідніша, ніж у денний час за великої кількості гостей. У такі хвилини він забував про політику та суперечки і розказував про своє минуле – про будинок, історію сім'ї, про себе та свої почуття – все це оповідав з особливим жаром, бо все і кожне було по-своєму унікальним. Однієї чудової червневої ночі – після того, як я вдосталь понасмівся над його ідеальною нареченою, допитуючись, коли ж нарешті вона з'явиться і прищепить свою чужоземну красу на старий дуб Гансденів, він раптово озвався:

– Ви називаєте її ідеалом; але ось її тінь, а тінь не може існувати без самого предмета.

Гансден вивів нас із заростів стежки на галявину, де буки розступилися, відкривши небо: ясний місяць освітлював поляну, і при його світлі господар показав нам мініатюру на слоновій кістці.

Френсіс нетерпляче поглянула на неї першою, потім передала її мені – наблизивши обличчя до мене, вона намагалася прочитати в моїх очах, що я думаю про портрет. Я ж бачив на ньому зображення дуже гарного й оригінального жіночого обличчя – саме такого, про яке Гансден одного разу сказав: «правильні й гармонійні риси». Обличчя було смаглявим, а волосся кольору воронового крила відкинуте назад – не тільки з чола, але й зі скронь, до того ж відкинуте недбало – так, ніби красуня могла обійтися без будь-якого порядку в зачісці – ба навіть зневажала його. Очі італійки дивилися прямо на глядача, і погляд цей був рішучим та незалежним; обриси рота не тільки гарні, а й свідчать про рішучість – ditto, [290] як і підборіддя. На звороті мініатюри золотом вигравіровано: «Лючія».

– Ця голівка – справжньої леді, – зауважив я.

Гансден усміхнувся.

– Так, – озвався він. – У Лючії все було справжнім.

– Це хтось, з ким ви мали намір одружитись, але не змогли?

– Звісно ж, я дуже ХОТІВ з нею одружитись – і якщо цього не ЗРОБИВ, то це не доказ того, що НЕ МІГ.

Він знову заволодів мініатюрою, яка тепер була в руках Френсіс, і заховав її.

– А що думаєте про неї ВИ? – запитав він мою дружину, застібаючи сюртук.

– Я впевнена, що Лючія колись носила окови, а потім розірвала їх, – такою дивною була відповідь Френсіс. – Маю на увазі не подружні узи, – швидко додала вона, наче побоюючись, що її неправильно зрозуміють, – а якісь суспільні пута. В неї обличчя жінки, яка зробила спробу – до того ж, успішну і навіть тріумфальну – подолати свою залежність від якогось нестерпного примусу; і коли так вчинила, вивільнивши свій дар, то він

широко розправив крила й підняв її високо: вище за... — і тут вона завагалася.

— За що? — вимогливо запитав Гансден.

— Вище за те, куди вам дозволяли піти les convenances.[291]

— Вважаю, ви стаєте надто в'їдливою — і навіть зухвалою.

— Лючія пішла на сцену, — продовжувала Френсіс. — Ви ніколи серйозно не думали про те, щоб з нею одружитися: ви захоплювались її оригінальністю, мужністю, тілесною та духовною енергією, її талантом — уже не знаю, яким саме: чи то вона співала, танцювала, чи грала, але ви обожнювали її красу, яка найбільше відповідала вашим смакам; однак я впевнена в одному: вона перебувала в тих сферах, звідки вам би й на гадку не спало обирати собі дружину.

— Дотепно, — зауважив Гансден. — Інше питання, чи відповідає це дійсності. Але чи не відчуваєте ви, що ваша маленька лампа мужності значно зблякла порівняно із жирандоллю Лючії?

— Відчуваю.

— Принаймні, чесно; і чи не буде ваш учитель невдовзі незадоволений, що світло, яке ви відкидаєте, — тьмяне?

— Чи будете ви, monsieur?

— В мене завжди був надто слабкий зір, щоб терпіти яскраве світло, Френсіс, — і тут ми нарешті дійшли до хвіртки.

Кількома сторінками раніше я зазначив, що був чудовий літній вечір — саме так; перед тим минуло багато інших днів, але той був найкращий: сіно щойно вивезли з полів і його пахощі все ще відчувались у повітрі. Годину чи дві тому Френсіс запропонувала мені випити чаю на галявині перед будинком; я й зараз бачу круглий столик із фарфоровим сервізом, який стоїть під буком; ми чекаємо на Гансдена — ні, ось він уже йде — чути його голос, який на чомусь наполягає — й лунає відповідь Френсіс: звісно ж, вона йому заперечує. Вони сперечаються про Віктора, з якого, за словами Гансдена, мати робить слинька. Місіс Крімсворт відповідає:

— У тисячу разів краще, якщо він стане «слиньком», аніж тим, що Гансден називає «хорошим хлопчиною»; і, додала Френсіс, якщо Гансден планує стати старожилом цієї околиці, а не з'являтися й зникати, мов комета, — невідомо як, коли і звідки — вона не почуватиметься спокійною, аж поки не віддасть Віктора до школи принаймні за сто миль звідси, бо Гансден — зі своїм бунтарським максималізмом і непрактичністю — здатен зіпсувати з двадцятиро дітей.

Я хочу ще дещо додати про Віктора, перш ніж заховаю цей рукопис у шухляду — але мені доведеться зробити це швидко, бо я вже чую дзенькіт столового срібла об порцеляну.

Віктор – таке ж миловидне дитя, як з мене – красень-чоловік, а з його матері – писана красуня, тобто такий самий блідий і худенький: з великими темними очима, як у матері, й такими ж глибоко посадженими, як у мене. Обриси його тіла достатньо симетричні, хоча й делікатні; здоров'я хороше. Я ніколи не бачив дитини, яка посміхалася б рідше, ніж він; й нікого, хто б так насуплював брови, читаючи захоплючу книжку чи слухаючи історії, повні чудес, пригод та небезпек, про котрі розповідали йому мати, Гансден чи я сам. І хоча він мовчазний, сумним його не назвеш: Віктор серйозний, але не похмурий; він також вразливий – часом аж занадто.

Читати син вчився по-старовинному – з орфографічного довідника в матері на колінах – й оскільки йому це добре пішло, то Френсіс не мала потреби купувати малому літери зі слонової кістки чи вдаватися до якихось інших методів навчання, які тепер вважаються конче потрібними. Коли ж він нарешті навчився читати, то почав ковтати книги одна за одною – й таким і залишається. В нього завжди було мало іграшок, але він їх не особливо й потребував. Однак до того, що в нього є, син відчуває справжню прихильність, яка доходить до прив'язаності; такі самі почуття, що інколи навіть переростають у палке захоплення, в нього викликають кілька домашніх тварин, які живуть у будинку.

Містер Гансден подарував йому щеня мастифа, яке Віктор назвав Йорк – на честь дарувальника; воно виросло чудовим собакою, чия лютість, однак, згладжувалася дружнім спілкуванням і ласками молодого хазяїна. Віктор і кроку не міг ступити без Йорка; той лежав коло його ніг, коли Віктор вчив уроки; грався разом з ним у саду, гуляв алеєю та лісом; сидів коло його ніг за обідом; їв лише з рук хазяїна і був першим, кого шукав Віктор зранку, й останнім, кого він полишав пізно ввечері. Одного дня Йорк супроводжував містера Гансдена в N., де пса покусав на вулиці бродячий скажений собака. Щойно містер Гансден привів Йорка додому і повідомив про те, що сталося, як я вийшов на подвір'я, де той лежав, зализуючи рани, і застрелив його; смерть була блискавичною – він навіть не бачив, як я зводив рушницю, бо я підійшов ззаду. Не пробув я в будинку й десяти хвилин, як почув розпачливий крик; я знову вискочив на подвір'я, бо звуки долинали звідти. Віктор стояв на колінах перед мертвим мастифом, обіймаючи його майже бичачу ший, й, побачивши мене, захлинувся риданнями.

– Тату, я ніколи вам цього не пробачу! Ніколи! – вигукував він. – Ви застрелили Йорка – я бачив це з вікна. Я ніколи б не подумав, що ви можете бути таким жорстоким – я більше не можу вас любити!

Довго я пояснював йому спокійним тоном наглу потребу такого вчинку, але він лише невтішно й розпачливо – так, що це краяло мені серце – повторював:

– Його можна було б вилікувати – ви повинні були спробувати це зробити – ви могли б припалити рану гарячою праскою або посипати каустичною содою. Ви не дали йому шансу – а тепер надто пізно – він мертвий!

І Віктор безвільно опустився на собачу тушу; я довго терпляче чекав, поки горе його трохи знесилить, а тоді взяв на руки й відніс до матері, знаючи, що та втішить його краще. Вона бачила всю сцену з вікна, але не вийшла, побоюючись, що лише погіршить становище виявом своїх почуттів, утім, тепер була готова прийняти сина. Вона притиснула його до серця, посадила до себе

на коліна і певний час втішала поцілунками, поглядом, доторком; коли ридання стихли, запевнила Віктора, що, помираючи, Йорк не відчував болю і що якби йому дали померти своєю смертю, кінець його був би жаклиний. Окрім того, вона оповіла йому, що я зовсім не жорстокий (ця думка, здавалося, була особливо болючою для бідолашного Віктора); і що саме тому, з великої любові до Віктора і Йорка, я вчинив так, і що в мене зараз серце розривається, коли бачу, як гірко він ридає.

Віктор не був би сином свого батька, якби ці міркування та доводи, висловлені м'яким і лагідним голосом, підсилені такими ніжними та доброзичливими ласками й поглядом, сповненим щирого співчуття, — не справили б належного ефекту. Врешті вони таки подіяли — Віктор заспокоївся, сховавши обличчя на матеріному плечі й затих в її обіймах. На мить підвівши голову, він зажадав від матері, щоб та ще раз оповіла йому про те, що Йорк зовсім не страждав і що я аж ніяк не жорстокий; вона вкотре повторила цілющі слова, він знову притулився до неї й нарешті заспокоївся.

Через кілька годин Віктор прийшов до мене в бібліотеку і спитав, чи пробачаю йому, та висловив бажання помиритися. Я пригорнув його до себе, тримаючи так, і довго з ним говорив; під час нашого спілкування розгадав у ньому почуття й думки, які повністю схвалив; однак виявив у ньому зародки «хорошого», чи то «справжнього хлопця» — незначні пробіски, які так часто проявляються за келихом вина та які запалюють пристрасті, доводячи до руйнівного вогню; але також узрів у його серці підґрунтя для здорових паростків співчуття, любові та відданості. Я побачив, що в саду його інтелекту зростає густе пагіння здорових принципів — розсудливості, справедливості й моральної мужності — що обіцяло дати багаті плоди; якщо все це не занепаде. Отож, я закарбував поцілунок на його широкому лобі та щоці, все ще блідій від сліз — поцілунок із гордістю та задоволенням батька: син пішов утішений. Але наступного дня я бачив його на Йорковій могилі з лицем, закритим руками. Ще кілька тижнів він був сумний; пройшов рік, перш ніж син вислухав мою пропозицію завести нового собаку.

Віктор швидко вчиться. Він має піти в Ітон, де, підозрюю, перших кілька років будуть для нього нестерпно важкими: полишити мене, матір, дім стане для нього справжньою мукою; до того ж, прислужувати попервах старшим учням — не для нього; але дух суперництва, жадоба знань, задоволення від успіху з часом послужать гідною йому винагородою. А поки що відчуваю сильний спротив наближенню тієї хвилини, коли мені доведеться відрізати від себе свою єдину оливкову гілку і пересадити її далеко від дому; і коли заводжу розмову на цю тему з Френсіс, вона слухає з прихованим болем — так, ніби я говорю про якусь болючу операцію, якій протривається вся її натура, але стійкість не дозволяє відступити. Однак цей крок слід зробити, і його буде зроблено, бо хоча Френсіс і не виплекає зі свого сина сосунця, але приривчає його до такого стилю поведінки, поблажливості й заколисуючої ніжності, яких він не отримує більше ні від кого. Вона бачить (та й я також) щось у норові Віктора — якісь палкості та силу — котрі час від часу іскрять негативними розрядами; Гансден називає це проявами темпераменту, які не слід придушувати. Я ж іменує їх відлунням першородного гріха і вважаю, що якщо вже не стримувати і не ВИБИТИ це з нього зі самого початку, то принаймні, слід суворо тримати під контролем, і якщо він осягне мистецтво володіння собою, то легко вбережеться від страждань — як тілесних, так і розумових. Для цього «щось» у характері сина у Френсіс

нема назви, але коли воно проявляється в скреготі зубів, у яскравому блиску очей чи бурхливо протестує проти якогось розчарування, невдачі, раптового горя чи ймовірної несправедливості, вона пригортає Віктора до серця або веде на прогулянку в ліс, і тоді наставляє його, як справжній філософ, бо ж до аргументів Віктор завжди чутливий; і тоді вона дивиться на нього очима, сповненими любові, а любов'ю його можна підкорити безумовно: але чи завжди любов та розум будуть тією зброєю, якою йому відповідатимуть на його гнів? О, ні — поглянувши на сердитий погляд у його темних очах і на захмарене чоло та міцно стиснуті губи, розумієш, що одного дня хлопець отримає замість умовлянь удари, а також стусани замість поцілунків; і отоді в пориві німого гніву, від якого заціпеніє тіло й збожеволіє душа — тільки тоді після цілком заслужених випробувань та цілющих страждань він стане (принаймні, я на це сподіваюся) добрішим і мудрішим.

Я бачу його зараз: він стоїть поруч із Гансденом, котрий сидить на галявині під буком; тримає рука Гансдена Віктора за комір, а сам він проповідує бозна-які принципи прямо у вухо хлопцеві. Віктор чудово виглядає; він слухає і всміхається — з усмішкою на обличчі дуже нагадує матір; шкода, що цей промінчик так рідко осягає його личко! Віктор відчуває прихильність до Гансдена — велику, потужну та всеосяжну, набагато більшу, ніж коли-небудь відчував до цієї особи я. Френсіс також спостерігає за цією прихильністю з невисловленою стурбованістю; поки її син спирається на Гансденове коліно чи плече, вона безцільно блукає довкола — мов голубка, що оберігає своє пташеня від яструба, котрий ширяє вгорі; вона каже: шкода, що у Гансдена нема власних дітей — тоді б він краще розумів небезпеку збурення їхньої волі та потурання слабкостям.

Френсіс наближається до вікна бібліотеки; відхиляє вітку жимолості, котра затуляє вікно, і сповіщає мене, що чай готовий. Побачивши, що я все ще зайнятий, вона заходить у кімнату і кладе руку мені на плече:

— Monsieur est trop appliqué.[292]

— Я скоро закінчу.

Вона присуває стілець ближче й сідає, щоб почекати, поки я завершу роботу; її присутність приємна мені — так само, як і пахощі свіжого сіна та духмяних квітів, як заграва заходу сонця, як відпочинок напередодні дня літнього сонцестояння.

Аж ось підходить Гансден: я чую його кроки, і вже з'являється він сам; перекинувшись через решітку, нещадною рукою відкидає гілку жимолості, потривоживши двох бджіл та метелика.

— Крімсворте! Послухайте, Крімсворте! Заберіть у нього ручку, місіс, і змусьте його підняти голову!

— У чому річ, Гансдене? Я чую вас...

— Вчора я був у N.! Ваш братик Нед на тих залізничних операціях став багатшим за Креза; його навіть запрошують у Піс Холл — «биком», тобто верховодити біржевими спекуляціями; і я чув від містера Брауна, що Monsieur і Madame Ванденгутен разом із Жаном Батистом говорили про свій

намір відвідати вас наступного місяця. Він згадував щось і про Пеле; сказав, що його сімейна гармонія — не найліпша у світі, але справи вони з дружиною ведуть *on n'est petit mieux*[293] — що, на його думку, найбільша втіха для обох за будь-яких суперечок. Чому ви не запросите сімейство Пеле до себе в — шир, Крімсворте? Я горю бажанням побачити ваше перше кохання, Зораїду. Місіс, не будьте такі ревниві, адже він любив цю леді до безпам'ятства, я це точно знаю. Браун каже, що тепер вона важить дванадцять стоунів.[294] Тож переконаєтесь, як багато ви втратили, містере Вчителю. А тепер, *Monsieur* та *Madame*, якщо ви не йдете до чаю, то ми з Віктором почнемо без вас.

— Рара, то ходіть уже!

Примітки

1

Тут і далі — прим, перекладача: Орест — у давньогрецькій міфології син Агамемнона й Клітемнестри, що із помсти за батька вбив матір та її коханця; Пілад — найкращий друг Ореста.

2

Євангеліє від Матвія, 6:24, переклад Огієнка.

3

Самолюбство (фр.).

4

Темно-синя фарба.

5

Лот, син Авраама, якого Господь врятував під час руйнування Содому.

6

Луї Адольф Тьер (1797-1877), французький політичний діяч та історик.

7

Абель Франсуа Вільмен (1790-1870), французький історик і критик.

8

Генріх Чокке — німецький і швейцарський письменник.

9

Напій, для якого в окропі замочували добре підсмажений або підсушений кусочок хліба.

10

Обмовка, застереження (лат.).

11

Фіакр.

12

Віконна рама (фр.).

13

Тепер їх називають «французькі вікна».

14

«Пансіон для дівиць» (фр.).

15

Дівиць, які приходять на навчання (фр.).

16

Шановного містера Брауна (фр.).

17

На рік (лат.).

18

Розумним і витонченим (фр.).

19

Панове, приготуйте свої книжки (фр.).

20

Англійські чи французькі? (фр.).

21

Розпочинайте! (фр.).

22

Книга, що вони читали (фр.).

23

Досить! (фр.).

24

Утробним голосом (фр.).

25

Як це жахливо! (фр.).

26

Послухайте, панове! (фр.).

27

Це все на сьогодні; завтра продовжимо і, сподіваюсь, усе буде добре (фр.).

28

Добре! Дуже добре! я бачу, що в месьє є вміння; це мені подобається, адже в учительській справі талант поводитися з дітьми цінується так само, як і знання.

29

Кімнату (фр.).

30

Недоречне (фр.).

31

Вікно виходить у сад, що належить пансіону для дівиць, і пристойність вимагає... — зрештою, ви мене розумієте — чи не так, месьє? (фр.).

32

Так (фр.).

33

З «гігантськими кроками» або «кроками велетня» — дитяча розвага: до стовпа, закопаного в землю, прив'язують канат; дитина хапається за нього і робить у повітрі «гігантські кроки» (фр.).

34

Примітка перекладача: прізвище французькою вимовляється «Реути»; англійською воно б вимовлялося Ройтер.

35

Разом (фр.).

36

Кафедральний собор св. Михайла й Гудули в Брюсселі.

37

Дещо перефразований рядок з вірша англійського поета Вільяма Вордсворта «My Heart Leaps up When I Behold» («Моє серце радіє, коли споглядаю...»).

38

Що ви хочете — вони ж фламандці! (фр.).

39

Прекрасна стаття (фр.).

40

Пересичене (фр.).

41

Замість (фр.).

42

Свята (фр.).

43

Підвечірок (фр.).

44

Справді? (фр.).

45

Крісло (фр.).

46

Фермершу (фр.).

47

Хазяйку заїзду (фр.).

48

Директрису пансіону (фр.).

49

Чарочці (фр.).

50

Якби ви були розсудливі... а саме таким ви й видаєтесь (фр.).

51

Який чарівний молодик! (фр.).

52

Зораїда в усьому королева, і вона чудова директриса (фр.).

53

Достеменно, як мій син! (фр.).

54

Добре, добре! (фр.).

55

Як? Ви вже йдете? Візьміть ще щось: печене яблучко, бісквіти; ще філіжанку кави? (фр.).

56

Пансіону (фр.).

57

Шифон'єр (шафа, комод) (фр.).

58

Месьє Крі-і-мсворт, чи не так? (фр.).

59

Холоднокровність (фр.).

60

Квітник, квіткова клумба (фр.).

61

Втім (фр.).

62

На рік (лат.).

63

Ах! Як усі англійці! (фр.).

64

Ви так і сяєте щастям (фр.).

65

Я ніколи не бачив вас таким життєрадісним. Що сталося?

66

Мабуть, мені на користь зміни (фр.).

67

О, розумію — це так! Але будьте розсудливі. Ви молоді — занадто молоді для тієї ролі, яку збираєтеся грати; вам слід бути обережним — ви це знаєте? (фр.).

68

Але в чому небезпека? (фр.).

69

Не знаю, але не дозволяйте собі глибоких вражень — ось і все (фр.).

70

Учні, вихованці (фр.).

71

Вовняний муслін (фр.).

72

Черевики зі шнурівкою (фр.).

73

Шафа (фр.).

74

Святая святих (лат.).

75

Підвищення (фр.).

76

Дошка (фр.).

77

Візьміть свої зошити для диктантів (фр.).

78

Елалі, я зараз помру зі сміху (фр.).

79

Як він почервонів, коли говорив (фр.).

80

Так, він справжній молокосос! (фр.).

81

Тихіше, Ортанс, — він нас чує! (фр.).

82

Зображень Мадонни (фр.).

83

Продиктуйте нам щось легке для початку, месьє (фр.).

84

В своїй манері (фр.).

85

Середня і улюблена сестра Наполеона. — Прим, перекладача.

86

Позашлюбна донька Папи римського Александра VI, котру з політичних міркувань тричі видавали заміж; уособлення тодішніх понять про красу та витонченість. — Прим, перекладача.

87

Диктант (фр.).

88

Як буде англійською «крапка з комою» (фр.).

89

«Крапка з конгмою»? «Семі колонг»? Як кумедно! (фр.).

90

У мене жахливе перо — неможливо писати (фр.).

91

Але, месьє, я не встигаю; ви надто швидко диктуєте! (фр.).

92

Я нічого не зрозуміла! (фр.).

93

Тихо, мадемуазель! (фр.).

94

Вона така тяжка, ця англійська! (фр.).

95

Ненавиджу диктанти (фр.).

96

Яка нудьга писати те, чого не розумієш! (фр.).

97

Дайте мені ваш зошит (фр.).

98

І ви, мадемуазель: дайте мені ваш (фр.).

99

Соромно! (фр.).

100

Добре — я задоволений вами! (фр.).

101

Їдальня (фр.).

102

Буфет (фр.).

103

Засклена шафа (фр.).

104

Пансіон для дівиць (фр.).

105

А як щодо трьох дівиць з першої лави? (фр.).

106

А! Все минуло якнайкраще! (фр.).

107

Талейран Перігор Шарль Моріс (1754-1838) – французький дипломат, майстер тонкої інтриги, безпринципний політик. – Прим, перекладача.

108

Морквяний суп-пюре (фр.).

109

Пісний (фр.).

110

Ну, шалапуте, де це ви ходите? (фр.).

111

Поверніться-но в їдальню, я вас трохи насварю (фр.).

112

Це велика відповідальність – наглядати за ними (фр.).

113

Пробачте? (фр.).

114

В'ючні тварини — в'ючні тварини (фр.).

115

Пригощайтесь самі, мій хлопче (фр.).

116

Гарненьке діло (фр.).

117

Сором тому, хто погано про це подумає (девiз англ, орденa Пiдв'язки. — Прим, перекладача) (фр.).

118

Бачите, я трохи знаю свою маленьку сусiдку (фр.).

119

Сину мій; вона ще молода, можливо, трохи старша за вас, але саме така, щоб поєднувати ніжність молодiї матусі з любов'ю вiдданої дружини; хiба ж це для вас не найкраще? (фр.).

120

Феска (фр.).

121

Скажiть мені, чи не має вона чогось вiд кiшки в одній брові та вiд лисиці — в iншій (фр.).

122

Оксамитової лапки (фр.).

123

Чи є свiтлі голови мiж тими юними голівками? (фр.).

124

Холоднокровністю (фр.).

125

Я їх знаю! Вони завжди на перших лавах у церкві та попереду на прогулянці: пишна бiлявка, красуня брюнетка і ще одна гарненька пустунка (фр.).

126

Белетристика; тут: художня лiтература. — Прим, перекладача (фр.).

127

Юна дівиця; молода дівчина (фр.).

128

Службовців (фр.).

129

Продавчині (фр.).

130

Черевички (фр.).

131

Черевик зі шнурівкою (фр.).

132

Папа Римський з 1492 до 1503 року, в світському житті — Родріго Борджиа; політичних противників усував за допомогою отрути та кинджала. — Прим. перекладача.

133

Погляд (фр.).

134

Монашку (фр.)

135

Квадрат (фр.).

136

В стані заколоту (фр.).

137

Непристойним (фр.).

138

Заборонена алея (фр.).

139

Віконниці одного з вікон (фр.).

140

Характер (фр.).

141

То коли день нашого весілля, моя люба? (фр.).

142

Але ж, Франсуа, ти знаєш, що я не можу вийти заміж до канікул (фр.).

143

Сисунця (фр.).

144

Сину мій (фр.).

145

Галаадський бальзам; втіха, зцілення (Книга пророка Єремії, 8, 22.) – Прим, перекладача.

146

Денна молитва (фр.).

147

Молитва «Отче наш, іже єси на небесах» (фр.).

148

«Пресвята Діво, Царице ангелів, Золотий палац, Вежа зі слонової кістки!». – Прим, перекладача.

149

Знак питання поставила авторка.

150

У Стародавньому Римі патриціанський рід Корнеліїв; серед найвідоміших його представників були Публій Корнелій Сципій Африканський старший (бл. 235 – бл. 183 р. до н. е.), – римський полководець часів 2-ї Пунічної війни та Публій Корнелій Сципій Еміліан Африканський молодший (бл. 185-129 р. до н. е.), полководець, котрий у 146 році до н. е. захопив і зруйнував Карфаген. – Прим, перекладача.

151

Шанувальник, кавалер (фр.).

152

Прогулянка (фр.).

153

Добре (фр.).

154

Квадрат, у цьому контексті: загальна зала (фр.). – Прим, перекладача.

155

Досить, моя люба; я не хочу вас довше затримувати (фр.)

156

Примітка Ш. Бронте.

157

Бідна крихітка (фр.).

158

Самолюбства, гордості (фр.).

159

Завдання (фр.).

160

Альфред Великий (849–899) король англосаксонського королівства Уессекс, в якому зумів об'єднати ряд королівств. Легенда про те, як селянка вичитувала Альфредові за згорілі коржики, за котрими йому було доручено доглядати, записана в XI ст.

161

Гутрум (? – 890), ватажок данців у часи їх нашествя на англосаксонські королівства в 865–878 рр. н. е.

162

Зошита (фр.).

163

Наставниці (фр.).

164

Ні, мес'є, але... (фр.).

165

Але... (фр.).

166

Мама померла десять років тому (фр.).

167

Це так складно, мес'є, коли втрачені навички (фр.).

168

Моя тітка Жюльєнн (фр.).

169

Саме так, мес'є (фр.).

170

Ще ні — через місяць мені виповниться дев'ятнадцять (фр.).

171

Справа, ремесло (фр.).

172

Втім, у мене є план (фр.).

173

Мадемуазель Анрі, я думаю, зараз піде дощ; вам, моя люба, краще негайно вирушити додому (фр.).

174

Зразок, приклад (фр.).

175

Як ви його називаєте? (фр.).

176

Але, мес'є, ви мене розумієте (фр.).

177

Мадемуазель Анрі, мадемуазель Ретер люб'язно просить вас відвести додому крихітку де Дорлодо; вона чекає в кімнаті воротарки Розалі; няня, бачте, не прийшла її забрати (фр.).

178

То її няня — я? (фр.).

179

Повнота, ознака хорошого здоров'я (фр.).

180

Тут — рубчик, край (фр.).

181

За будь-яку ціну (фр.).

182

А де мадемуазель Анрі? (фр.).

183

Вона поїхала, месьє (фр.).

184

Поїхала? І надовго? Коли вона повернеться? (фр.).

185

Вона поїхала назавжди, месьє, і сюди більше не повернеться (фр.).

186

Ви в цьому абсолютно впевнені, Сільві? (фр.).

187

Так, так, месьє; сама мадемуазель директриса сказала нам про це два чи три дні тому (фр.).

188

Дуже милій, чистенькій, оточеній полями та лісами; скільки втіхи в чудовому сільському житті! Чи не так, месьє? (фр.).

189

Це залежить від обставин, мадемуазель (фр.).

190

Який чудовий свіжий вітерець! (фр.).

191

Псалом 38.4, псалом Давидів, Книга Псалмів із книг Старого Заповіту, переклад Івана Огієнка. — Прим, перекладача.

192

Ну, месьє вчителю, сядьмо; хочу дати вам невеличкий урок з вашої професії (фр.).

193

Шедевр (фр.).

194

Кварталі бідноти, бідному кварталі (фр.).

195

Розмову наодинці (фр.).

196

Якийсь хлопчина-посильний, месьє (фр.).

197

Нічого (фр.).

198

Обрамлені (фр.).

199

(Королівська) церква (англ.).

200

Вечірню молитву (фр.).

201

Полуденок (фр.).

202

Коринка — чорний дрібний ізюм без кісточок.

203

Бробдінгнел — країна велетнів, в якій опиняється Гуллівер, герой книги «Мандри Гуллівера» Джонатана Свіфта.

204

Мій вчителю! Мій вчителю! (фр.).

205

Женевське озеро.

206

Пансіон (фр.).

207

Бідної тітоньки Жюльєнн (фр.).

208

Хлібці (фр.).

209

Кота тітоньки Жюльєнн (фр.).

210

Джон Мільтон (1608–1674), англ, поет та політичний діяч.

211

Пой, муза горня! Сойди с вершин таинственных Синая иль Хорива... (рос.) — українського перекладу я не знайшла — перекладач.

212

Скільки завгодно (лат.).

213

Цитата з Євангелія від Матвія: Просіть — і дасться вам, шукайте — і знайдете, стукайте — і відчинять вам. (Гл 7, рядок 7).

214

На рік (лат.).

215

Клятого англійця (фр.).

216

Дурна і розпусна жінка (фр.).

217

Про вдачу Катона вона говорить — дурепа! (фр.).

218

Директора навчального закладу (фр.).

219

Як личить йому зверхність! (фр.).

220

Він гарний, наче Аполлон, коли так усміхається (фр.).

221

Як на мене, він подібний радше на сову в цих своїх окулярах (фр.).

222

Валіза, дорожня сумка (англ.).

223

Спальня мадам (фр.).

224

Вітальня мадам (фр.).

225

Гризетка (фр.).

226

Левіти — служителі релігійного культу у євреїв.

227

Вафлі (фр.).

228

День весілля (фр.).

229

Уроджена (фр.).

230

Мешканець (фр.).

231

Окуляри (фр.).

232

Навпроти (фр.).

233

Широкий верхній одяг (фр.).

234

Красуням (фр.).

235

Перефразоване англійське прислів'я «народитись зі срібного ложкою в роті» — так мовлять про улюбленців долі.

236

Тут: (інший) мешканець (фр.).

237

Негоціанта (фр.).

238

Нехай буде так (фр.).

239

Ермон — найвища вершина на східному побережжі Середземного моря; згідно з Біблією, ця гора була межею завоювань ізраїльтян — див. Другозаконня. 3,9.

240

Сам, один (лат.).

241

Месьє, ви робите мені боляче; відпустіть хоч трохи мою праву руку! (фр.).

242

Дуже добре, вчителю (фр.).

243

Месьє хоче знати, чи погоджуюсь я... словом, чи бажаю вийти за нього заміж? (фр.).

244

Саме так (фр.).

245

Чи буде месьє таким самим добрим (хорошим) чоловіком, як і вчителем? (фр.).

246

Усмішка водночас лукава і сором'язлива (фр.).

247

Чи це означає, що месьє завжди буде трішки впертим, вимогливим і свавільним? (фр.).

248

Але ж так – ви це добре знаєте (фр.).

249

Звісно, месьє; ви були моїм найкращим другом (фр.).

250

Вашою відданою ученицею, яка любить вас усім серцем (фр.).

251

Месьє розсудливий, чи не так? (фр.).

252

Не в тому річ (фр.).

253

Бібл. «погляньте на польові лілеї, як зростають вони, – не працюють, ані не прядуть» – Євангеліє від Матвія 6, 28.

254

Беззуба, короткозора, прищава чи горбата (фр.).

255

(*Ці рядки в Книзі Йова (переклад Огієнка) звучать так:

12.1 вкрадається слово до мене, і моє ухо почуло ось дещо від нього.

13. У роздумуваннях над нічними видіннями коли міцний сон обіймає людей,

14. спіткав мене жах та тремтіння, і багато костей моїх він струсонув,

15. і дух перейшов по обличчі моїм, стало дуба волосся на тілі моїм..

16. Він стояв, але я не пізнав його вигляду, – образ навпроти очей моїх був, і тихий голос почув я:

21. Слава їхня минається з ними, – вони помирають не в мудрості!).

256

Буття, 15:12.

257

Граф Стенлі (1799–1869) – свого часу прем'єр-міністр Великої Британії.

258

Річард Кобден (1769–1852) – англійський фабрикант.

259

Помешканні десь на горищі (фр.).

260

Святковий; свято (фр.).

261

Вішунка, пророчиця.

262

Згадано персонаж «Утраченого раю» Дж. Мільтона та наведено неточну цитату з цього твору.

263

Словах, судженнях (лат.).

264

Англ, mad as a March hare – широко вживане англійське прислів'я; популяризував Л. Керролл в «Алісі в Дивокраї»; вважається, що в березні, у часі весняного спарювання, зайці бувають особливо збудженими.

265

Французький сир (фр.).

266

Вільнодумець (фр.).

267

Гельвеція – латинська назва Швейцарії.

268

Головний герой роману С. Річардсона «Історія сера Чарльза Грандісона» (1754) та його наречена.

269

Господи! Він робить мені компліменти! Ото вже не чекала! (фр.).

270

Робітницею (фр.).

271

Дівиці (нім.).

272

Квола (слабосила) (фр.).

273

Не надто видатна

274

Милим личком (фр.).

275

Книга пророка Ісаї, 6.6.

276

Офіційний молитовник і требник Церкви Англії, а також англіканських церков у ряді країн.

277

Передмістя (фр.).

278

Свято (фр.).

279

Служниці (фр.).

280

В курсі (фр.).

281

Доброго вечора, месьє (фр.).

282

Англійськими примхами (фр.).

283

Капризами остров'янина (фр.).

284

Вільям Вордсворт (1770–1850) — англійський поет.

285

Дортуар, загальна спальня в пансіоні (фр.).

286

Алея маргариток (англ.).

287

Вчений (фр.).

288

Цілком змовницький вигляд (фр.).

289

Андреас Гофер (Хофер) (1768–1810) — керівник збройної боротьби селян Тіроля проти баварської влади і французьких окупантів, страчений після придушення повстання.

290

Так само (лат.).

291

Пристойність, правила пристойності (фр.).

292

Месьє надто працьовитий (фр.).

293

Якнайкраще (фр.).

294

1. стоун = 6,34 кг.